

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1978**

A TARTALOMBÓL

F. Csanak Dóra: Bessenyei György és az egyházpolitika
Kiss József: A komikus hősköltemény útja A helység kalapácsáig
Nagy Sz. Péter: A Toll (1929–1938)

*

Szathmári István: Megjegyzések Ady stílusforradalmához

*

Szegedy-Maszák Mihály: A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben

Szemle

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség (Heltai János)
Czigány Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában
(Kovács József)
Szalay Károly: Humor és szatíra Mikszáth korában (Lőrinczy Huba)
Nagy Péter: Útjelző (Ferenczi László)
Jókai Mór összes művei (Fried István)
Dionyz Ďurišin: Összehasonlító irodalomkutatás (Rákos Péter)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1978. LXXXII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

F. Csanak Dóra: Bessenyei György és az egyházpolitika 417

Kiss József: A komikus hősköltemény útja *A helység kalapácsa* 432

Nagy Sz. Péter: A Toll (1929–1938) 444

Kisebb közlemények

Gömöri György: Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában. 459. — Kathona Géza: A titokzatos Váradi Sámuel. 462. — Szathmári István: Megjegyzések Ady stílusforradalmához. 464. — Babits István: A Babits-család származása. 470.

Műelemzés

Zentai Mária: Két Berzsenyi-vers tér- és időszerkezete 472
Szegegy-Maszk Mihály: A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben 475

Adattár

Szepessy Tibor: Egy ismeretlen Rimay-levél 496

Albert Gábor: Vörösmarty levele Széchenyihez 498

Scheiber Sándor: Eötvös József levele Kazinczy Gáborhoz 501

Tidrenczel Sándor: Czóbel Minka vallomása 502

Szemle

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség (*Heltai János*) 505

Czigány Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában (*Kovács József*) 507

Szalay Károly: Humor és satíra Mikszáth korában (*Lőrinczy Huba*) 509

Nagy Péter: Útjelző (*Ferenczi László*) 511

Jókai Mór összes művei (*Fried István*) 514

Dionýz Durišin: Összehasonlító irodalomkutatás (*Rákos Péter*) 519

*

Jozef Ijsewijn: Companion to Neo-Latin Studies. — Breszt Borisz: Dévay Miklós deák krónikája Nagyságos Gyarmathy Balassi Bálint úr viscontagságos életéről, vitézi tetteiről és hősi haláláról. — Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. — Jakó Zsigmond: Philobiblon Transilvan. — Évkönyv. 1973/74, 1975/76. (*Uray Piroška, Szőnyi György Endre, Kovács József László, Holli Béla, V. Kovács Sándor*) 521

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménai út 11–13.
1118

BESSENYEI GYÖRGY ÉS AZ EGYHÁZPOLITIKA

Az 1770-es évtized sorsdöntő események egész sorát hozta Bessenyei életének alakulásában. Napvilágot láttak első nyomtatott művei, kilépett a testőrségből és polgári egzisztenciát igyekezett teremteni magának Bécsben; a magyarországi református egyház szolgálatába lépett, majd összeütközések sorozata után elvesztette állását és biztos jövedelmét. Katolizált, s utóbb a királynő a császári könyvtárban állást, fizetést biztosított számára. Mária Terézia halála, amely csaknem pontosan az évtized végén, 1780. november 29-én következett be, Bessenyei bécsi tartózkodását is derékba törte, bár hazaköltözésére csak két évvel később, 1782 őszén került sor.

A szolgálatból kivált köznemesi származású testőrök általában két lehetőség között választhattak: vagy átléptek a hadseregbe, vagy hazatértek birtokukra, ahol létük fenntartása nem okozott gondot, pénzjövedelmük azonban a primitív gazdálkodási viszonyok miatt még a tehetősebbek számára sem tette lehetővé a megélhetést a császárvárosban. Arra, hogy irodalmi tevékenységéből tartsa fenn magát, nem gondolhatott Bessenyei. A katonáskodáshoz nem volt kedve, de erről egészségi állapota miatt sem lehetett szó, hazaköltözni nem akart, így más forrásból kellett létfenntartásáról gondoskodnia. Máiig sem tudjuk pontosan, kinek a fejében született meg a gondolat, hogy a hazai református egyház ügyeinek bécsi intézésébe kapcsolódjék be; Mária Terézia mindenestre támogatta a terv megvalósulását s kenyérhez juttatta az „ágyvetője”, Grass báróné és Kollár Ádám által ismételten elismeréssel emlegetett és jóindulatába ajánlott testőrit.

Bessenyei egyházi szolgálatának történetével mind a református egyháztörténetírás, mind pedig a Bessenyei-kutatás foglalkozott már; Zoványi Jenő és Széll Farkas a századforduló táján, illetve a század első évtizedében írt tanulmányai foglalták össze részletesen a kérdést s hoztak nyilvánosságra vele kapcsolatos fontos dokumentumokat.¹ Több egyház- és irodalomtörténeti forrásközlés is napvilágot látott, amely e nagy jelentőségű eseménysorozat részleteit világítja meg. A Bessenyeiről szóló mind- eddig legterjedelmesebb monográfia, Gálos Rezső munkája ugyancsak bőven foglalkozik Bessenyei életének e szakaszával.² Művével kapcsolatosan a szakkritika számos ponton fenntartásokat, ellenvéleményt jelentett be, az egyházi szolgálatról szóló fejezeteket azonban lényegében elfogadta, illetve érdemlegesen nem foglalkozott velük.³ Talán nem tévedünk, amikor úgy érezzük, hogy ez részben annak köszönhető, hogy az egyház- és iskolatörténeti vonatkozások kevésbé keltették fel a monográfiát elsődlegesen irodalomtörténeti szempontból vizsgáló recenzens figyelmét. Gálos Rezső ítéletei

¹ Bessenyei György: A bihari remete vagy a világ így megyen. – Holmi. Bev. Széll Farkas. Debrecen 1894. – TÓTH Sámuel: Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. II. füzet. Debrecen 1894. – ZOVÁNYI Jenő: Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak 1909. Mindhárom mű több-kevesebb részletességgel foglalkozik a négy egyházkerület vezetőinek Bessenyei alkalmazásával kapcsolatos véleménykülönbségével is; ez a tanulmány a tárgyalt kérdés e vonatkozására nem terjeszkedik ki.

² GÁLOS Rezső: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951.

³ BARTA János bírálatát l. It 1952. 575–582.

azóta is több Bessenyeiről szóló összefoglalásban tovább élnek. Az utóbbi két évtizedben megélenkülő Bessenyei-kutatás fontos munkákat eredményezett, s bár egyházi szolgálatával kapcsolatosan nem született új tanulmány, hangot kapott az a megállapítás, hogy Bessenyei egyházi működésének háttere még nincs kellőképpen felderítve.⁴

Kutatásaink során egyrészt olyan dokumentumokra akadtunk, amelyek a problémák eddig ismeretlen részleteit és összefüggéseit világítják meg, másrészt átvizsgálva a Gálos Rezső által is felhasznált és idézett forrásanyagot, abban olyan további információkat találtunk, amelyek lényegesen módosítják a Bessenyei-monográfiában felvázolt képet az író egyházpolitikai szerepéről.

Az események előzményének összefoglalásául vessünk egy pillantást a 18. századi református egyházszervezetre. A magyar református egyház négy egyenrangú, bár lélekszámban, anyagi erőben erősen különböző egyházkerületre oszlott, amelyeknek élén a lelkészek közül választott superintendens és a világi elemet képviselő főgondnok állt. Már a 18. század első felében kialakult az a helyzet, hogy a négy főgondnok legtekintélyesebbike bizonyos elsőbbséghez jutott, egyetemes főgondnokként szerepelt. Ez kb. annyit jelentett, hogy a négy superintendensből és négy főgondnokból álló kollégium elnökének tekintették. Az első ilyen egyetemes főgondnok Ráday Pál volt, utóda pedig Bethlen József; ez a gyakorlat azonban nem kapott hivatalos, szervezeti elismerést. Mindez azért fontos, hogy világosan lássuk: Beleznay Miklós egyetemes főgondnokká választása 1773-ban nem volt előzmények híján. A valóságban nem egészen olyan volt a helyzet, amilyennek Gálos Rezső Bessenyei-monográfiájában rajzolta: hogy ti. egy haladás- és főkonzisztóriumpartí csoport állt szemben egy főkonzisztórium-ellenes, maradi párttal; a tiszántúli egyházkerület kivételével *elvben* az ügy valamennyi főszereplője, Bessenyei ellenfelei és párhívei is a főkonzisztórium mellett foglaltak állást, *egyházpolitikai* kérdésről lévén azonban szó, taktikai szempontokat is figyelembe vettek s a megvalósítást nem tartották bármikor és bármilyen körülmények közt aktuálisnak.⁵

Hogy mik voltak a tiszántúli egyházkerület állásfoglalásának az indítékai s általában hogyan ütközött, vagy fonódott össze haladás és maradiság e bonyolult problémakör kapcsán az 1770-es években, azt végső soron az egyháztörténet-írásnak kell tisztáznia. A Bessenyei-monográfia megállapításai azonban rendkívül leegyszerűsítik a képet és a főbb szereplők jellemzését, ami azért különösen feltűnő, mert a felvilágosodáskori irodalom alapos ismerője aligha feledkezhetett meg arról, hogy a tiszántúli egyházkerületet képviselő személyiségeket a felvilágosodás korának irodalomtörténete is számon tartja, s nem az általa hangoztatott jelzőkkel minősíti őket. Kik álltak ugyanis ebben az időben az egyházkerület élén? A superintendens, Szilágyi Sámuel, aki kiváló szellemi és testi képességein, széles körű műveltségén kívül mint Voltaire egyik legelső magyarra fordítója szerzett nevet, s aki – Révész Imre jellemzése szerint – „már annyira el volt telve a felvilágosodás szellemével – amelyek merészen haladó balszárnnyát Debrecen tudósai közül egyik legelsőül ő képviselte –, hogy eredetileg még pappá sem akarta magát felszenteltetni...”. Az egyházpolitikai küzdelmek másik debreceni vezéralakja, Domokos Lajos főbíró ugyancsak a felvilágosodás eszméinek neveltje volt: Télémaque-fordítóként, s egy antifeudális szellemű jozefinista röpirat magyarítójaként tartja számon az irodalom- és művelődéstörténet. Mindkettejük egyéniségének megvoltak az árnyoldalai is, állásfoglalásaikban az utókor elemző vizsgálata ellentmondások sorát fedezheti fel, ez azonban a kor szinte valamennyi szereplőjéről elmondható. Egyértelműen maradinak, az ortodoxia reprezentánsának semmiképpen sem nevezhető egyikük sem, s talán az is említést érdemel, hogy a felvilágosult szellemű munkák fordításai nem valamiféle ifjúkori „eltévelyedés”-ből eredtek; évtizedekkel a külföldi egyetemek légkörének hatása múltán, több évtizedes egyházi, illetve városi szolgálat után készültek; Domokos fordításai élete

⁴NÉMEDI Lajos: Bessenyei György utóéletéről. – Irodalom és felvilágosodás. Szerk. SZAUDER József – TARNAI Andor. Bp. 1974. 746.

⁵ZOVÁNYI Jenő: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban. Bp. 1903. – Vö. GÁLOS: i. m. 137–138.

delén, Szilágyi már élete alkonyán, ami mindkét esetben az 1780-as éveket jelentette. Aligha hihető tehát, hogy egyház- és iskolapolitikai tekintetben egyértelműen maradiak lehettek volna.⁶

Beleznay Miklós 1773 szeptemberében összehívta birtokán az egyházkerületek küldötteit, s elmondotta, hogy Bécsben járván Mária Terézia kifejezte óhaját, hogy vállalja el a református egyház ügyeinek közvetítését a bécsi udvarhoz. A jelenlevőkből alakult bizottság ott helyben megválasztotta Beleznayt egyetemes főgondnokká, ő pedig nem sokkal utóbb bejelentette, hogy titkárként maga mellé vette Bessenyei Györgyöt, akit Mária Terézia maga ajánlott a figyelmébe s aki ezek után hamarosan kilépett a testőrségből s megkapta az uralkodónő megerősítését új hivatalában. Az egyházkerületek nem tettek ellenvetést, szorongatott helyzetükben nem merték elszalasztani a lehetőséget, hogy a generális és titkára, mint az udvarnál befolyásos emberek esetleg könnyíteni tudnak az egyház és a hívek sorsán. Bessenyei fizetése – 2000 forint – kétszerese volt ugyan annak, amit a rendes ágens kapott (sőt az ágens addigi fizetésének csaknem háromszorosát tette ki az összeg, mert évi 700 forintos díjazását a bugyi gyűlésen emelték 1000 forintra), de az általunk átnézett iratokban csak a különböző anyagi erővel rendelkező egyházkerületekre jutó kvóta aránya elleni tiltakozást találtunk, a fizetés ténye ellen ekkor még nem tett senki kifogást.⁷

Nem is az egyházkerületek, hanem a kormányhatalom szervei kérdőjelezték meg elsőként az új rendszer bevezetését. Először a kancellária részéről indult vizsgálat, amelynek során, mint ismeretes, Bessenyeit először személyesen kihallgatták, majd írásos nyilatkozatot kértek tőle. Az 1774 januárban tartott vizsgálatnak, amelynek aktáira Gálos Rezső is hivatkozik, sokkal nagyobb jelentősége és némiképpen más tónusa volt, mint ahogyan a monográfia írja.⁸ Gálos Rezső úgy értelmezi az aktákat, mintha a vizsgálat elsősorban Bessenyei személye ellen irányult, s mintha Eszterházy kancellár attól tartott volna, hogy Bessenyei alkalmazásával egy sereg ügy intézése kicsúszik a kancellária hatásköréből. Ez a feltételezés nem állja meg a helyét: az osztrák birodalom kormányhatóságait olyan szervezettség jellemezte, hogy a legerősebb személyes befolyás sem okozhatta az ügyintézés menetének felborítását; Eszterházy egyébként is sokkal jobban ismerte az uralkodónőt, hogysem ilyentől kellett volna tartania. A Bessenyei-monográfia szerint a kancelláriai beszámoló szól a bugyi gyűlésről, Beleznay megválasztásáról, de „mind e fölött hallgatólag szemet lehetne hunyni. Ámde az történt, hogy egy bizonyos Bessenyei György kilépett testőrtiszt a külvárosban házat bérelt, azt szépen berendezte, és mint mondják, magát a nem-katolikusok rezidensének, sőt ellenőrének híreszteli. Erre már mégis közbe kellett lépni.”⁹

A valóságban a terjedelmes feliratban Eszterházy kancellár és Ürményi József tanácsos azt írja, hogy a kancellária hallott ugyan a bugyi összejövetelről s arról, hogy Beleznay körül történik valami, a hír azonban inkább csak szóbeszéd volt, nem elegendő alap arra, hogy foglalkozzanak vele. Amikor azonban Bessenyei kilépett a testőrségből és a magyarországi akatolikusok revizorának vallotta magát s mindehhez a királynő hozzájárulására hivatkozott, lehetővé vált, hogy e konkrét adatok birtokában Mária Teréziához forduljanak. Az a megfogalmazás, mintha ez a királynő kérdőre vonását jelentette volna a kancellár részéről, persze erős túlzás. Mária Terézia kijelentése, hogy kérdezzék meg Bessenyeit, szintén nem értelmezhető úgy, hogy „nem tűrte” a beavatkozást, hanem éppen szabad folyást

⁶ RÉVÉSZ Imre: Simai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959. 41. Ugyanebben a műben részletesen szól Domokos Lajosról is. – L. még MOLNÁR Ágnes: Debreceni arcok a felvilágosodás századából. Bp. 1939. c. műve Szilágyi Sámuel és Domokos Lajos c. fejezeteit. – Kazinczy Ferenc: Debreczeni Superintendens Piskárkosi Szilágyi Sámuel Élete. = Tudományos Gyűjtemény 1820. VIII. 93–104.

⁷ LISZKAY József: A bugyi konferentzia és a konvent. = Magyar Protestáns Figyelő 1876. 319–322. – Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára VII. 1060. sz. Torkos Jakab – Ráday Gedeonnak. 1774. IX. 18. – Uott. 1097. sz. Kun János – Ráday Gedeonnak. 1775. I. 11.

⁸ Országos Levéltár (A továbbiakban OL) A 39. Acta generalia 299/1774. Bessenyei nyilatkozatának szövegét egy másik másolatból közli: GORZÓ Gellért: Bessenyei-keziratok a Ráday-könyvtárban. Itk 1916. 87–88. – OL A 39. Acta generalia 610/1774.

⁹ GÁLOS: i. m. 130.

engedett a hivatalos eljárásnak. Ezután került sor Bessenyei kihallgatására, majd írásos vallomást kértek tőle. A vizsgálat eredményét a kancellár döntésre a királynő elő terjesztette.¹⁰

E felterjesztés két részből áll, az első az egész egyetemes főgondnoki rendszerrel foglalkozik, amelyet azért nem akar elfogadni, mert feloldaná azt az 1715-ös megszorítást, miszerint a protestánsok *nomine communi* nem adhatnak be kérvényt vagy sérelmi panaszt. A kancellária szerint a bugyi gyűlésen bevezetett szervezeti változás messzemenő következményekkel járna: a protestánsoknak a bevallott célon kívül más, titkos céljai is vannak vele, ahogyan a Bihar megyei református birtokos nemesek beadványa tanúsítja. Az új rend megtűrését azért is veszélyesnek tartja a kancellár, mert az evangélikusok és a keleti ortodox egyház hívei azonnal hasonló változtatást kívánnának, s ők is több személlyel akarnák képviseltetni magukat az udvarnál.

A felirat második része foglalkozik Bessenyei személyével, illetve állásának kérdésével. A kancellár Bessenyeinek abba az egyébként valóban nem igaz kijelentésébe akaszkodik bele, hogy évi 2000 forintos fizetését kizárólag Beleznay „keresztényi könyörületességéből” kapja. A feladathoz képest sokallja az összeget, s kijelenti, hogy ha az állás csak Beleznay életében áll fenn, mint ahogyan Bessenyei nyilatkozatából következik, néhány évre nem érdemes ekkora feltűnést és zavart kelteni a többi felekezet körében. Tiltakozásának fő oka azonban Bessenyei írásbeli vallomásának az a passzusa, amely szerint azért van szükség a szolgálatára, mert az ágens megbízhatatlansága és hozzá nem értése miatt a protestáns ügyek intézése nincs rendben. A kancellár ezt a kijelentést a maga hivatala sérelmének tekinti, nem azért, mert „Nagy Sámuel bizonyára megtalálta a módját, hogy a maga megvilágításában tájékoztassa a kancelláriát a készülő változásról”.¹¹ Nagy Sámuel alighanem nagyon is csekély jelentőségű személy volt ahhoz, hogy a kedvéért mozgásba lendüljön az egyik legfőbb kormány-szerv. Eszterházy Ferenc világosan kijelenti, hogy mivel az ágensnek semmiféle beleszólása sincs a döntésekbe s feladata csak a kérvények benyújtása és esetleg elintézésük sürgetése, Bessenyei kijelentése tulajdonképpen a dicasteriumok és a kancellária pártatlanságát vonja kétségbe. Ha a protestánsok nincsenek megelégedve az ágensükkel – írja –, válasszanak helyette másikat, Bessenyei azonban keresse a szerencsét más úton.

Mária Terézia döntése a Bessenyei-monográfia szerint ennyiből állt: „Die ganze Sach fallen zu lassen, nichts zut thun.” Pedig van folytatása s ez a döntés lényege: „Kommt er hieher, so ist er wie ein anderer particular, gehet er in negotia ein, so kan man ihm alsdann melden was man vor gutt finden wird. Ich werde von ihm keine instanzen, noch weniger in religiosis annehmen.”¹²

Vagyis a királynő engedett, kijelenti, hogy magánembernek tekinti Bessenyeit, ha tárgyalni próbál, megfélelő választ adnak majd neki – magyarul lerázzák –, vallásügyekben pedig végképpen semmiféle beadványt nem fogadunk el tőle. Mária Terézia tehát – miután Grass báróné és Kollár közbenjárására formailag Beleznay titkáráként, valóban azonban az egyházkerületek költségére rendezte Bessenyei civil megélhetésének kérdését – kevéssel utóbb a kancellária kívánságára éppen annak a hivatalos munkának a betöltőjeként nem ismerte el, amelyért a fizetését kapta. Bessenyei ebből csak annyit vett tudomásul, hogy Bécsben maradhat, bár munkaköre némileg megváltozik, s ezt haza is megírta: „... az udvar ... hogy dolgozzam, akarja, nem instantiákban ugyan, hanem azoknak információjában, és minden egyéb dolgokban, melyek részünkről a közönséges jónak előmozdítására hasznosok.”¹³ Lehet, hogy nem firtatta az általános megfogalmazás homályos tartalmát, pedig a későbbi súlyos és sorsdöntő következmények mind ebből a döntésből származtak.

Beleznaynak hamarosan napnál világosabban tudomására hozták, hogyan áll a pozíciója. Néhány hónappal a kancelláriai vizsgálat után a helytartótanács értésére adta, hogy egyetemes főgondnoki tisztét, vagyis magát a főkonzisztórium intézményét nem tekinti érvényesnek. Az újonnan kinevezett

¹⁰ GÁLOS: i. m. 129. – OL A 39. Acta generalia 610/1774.

¹¹ GÁLOS: i. m. 129.

¹² GÁLOS: i. m. 131. – OL A 39. Acta generalia 610/1774.

¹³ Bessenyei György – Szathmári Király Györgynek. 1774. III. 8. Közli ZOVÁNYI: Bessenyei. . . 39.

pozsonyi ágens, Mihályfalvi János olyan megbízólevelet adott be hivatalba lépésekor, amelyet Beleznay egyedül, mint a négy egyházkerület főgondnoka írt alá. A helytartótanács visszaszolgáltatta a levelet, Mihályfalvinak külön-külön megbízólevelet kellett szereznie a másik három egyházkerülettől, és Beleznay Miklóstól is olyan credentialist kellett pótlólag bemutatnia, amelyet a generális csak mint a Duna melléki egyházkerület főgondnoka szignált.¹⁴ Ha tehát Beleznay okos vagy akár csak jóhiszemű politikus, levonja az esetből a következtetést, hogy ha a felsőbb hatalom nem ismeri el egyetemes főgondnoknak, ő sem tekintheti magát annak; a négy egyházkerület elé tárja a megalázó esetet és döntésüket kéri. Mivel a Beleznay család levéltára 1945-ben elégett, s korábban nem készült a generális egyéniségét bemutató részletes portré, csak az egyházkerületi levéltárakban és egyebütt fenmaradt iratok alapján remélhetjük megismerni személyét. A Bessenyei- és Nagy Sámuel-ügyben játszott szerepe mindenesetre azt sejteti, hogy sem a politikusgondolkodás képessége nem adatott meg neki, sem hiúsága nem engedte, hogy magának és másoknak bevallja, hogy társadalmi és személyi súlya korántsem olyan nagy, mint amilyennek ő és hitsorsosai remélték. Mindehhez járul az az alighanem katonai hivatásából eredő tulajdonsága, hogy ellentmondást nem tűrve szeretett parancsolgatni.

Nem csoda, hogy az egyházkerületek a következő években elégedetlenkedni kezdtek Beleznay és Bessenyei működése miatt, hiszen ilyen körülmények között tevékenységüknek nem volt, nem is lehetett semmiféle eredménye. Természetesen következett a helyzetből, hogy Bessenyei leveleinek hangja az első kapcsolatteremtő bemutatkozások után hamarosan megváltozott. Kezdetben így írt: „ha uram bátyámék a titkos hír tételekre figyelmeznek s el nem árulnak, kevés idő alatt a státusunk oly lábra jön, melyet soha még senki nem reméltett volna.” Késsel később: „Ha össze állunk csendesesen, ígérem azt, hogy esztendő alatt csuda lesz hazánkban a változás, mi vallásunkat illeti.” Egy évvel később azonban már így ír: „ő Felsője már most teljességgel hallgatásunkat és csendességünket akarja, megértett már bennünket eléggé, és azt mondja, *legyen magunknak annyira való belátásunk, hogy a dolognak egyszerre való hirtelen változását ne kívánjuk*” – s a példákat tovább lehetne szaporítani.¹⁵

Nem kívánjuk részletesen vizsgálni Bessenyei egyházi működésének indítékait, tevékenységére vonatkozólag pedig meglehetősen kevés konkrétumot tárt fel eddig a kutatás. Túlzottan érezzük azonban Zoványi Jenőnek azt a Bessenyei-tanulmányában foglalt ítéletét, amely szinte teljesen elvitatja tőle a jóhiszeműséget s hivatalvállalását kizárólag anyagi indítékokkal magyarázza. Bessenyei elhatározását kétségtelenül nagy mértékben befolyásolja az, hogy a hetvenes évek olyan egzisztenciális bizonytalanságot jelentettek számára, amelyben csak megalkuvás árán tudott magának pozíciót teremteni. Felekezeti szolgálatba lépése azonban önmagában még nem jelentett komoly engedményt felvilágosult nézeteiből, pontosabban szólva deizmusával nem áll egyedül az egyházzal szoros kapcsolatban lévő személyiségek között, hiszen ekkoriban még a lelkészek, sőt a superintendensek sorában is akadtak, akiket megérintett a deizmus szelleme. A kancelláriára beadott panaszoknak egyébként sem volt semmi közük dogmatikus kérdésekhez, az ágensnek olyan sérelmi kérvények benyújtását, sürgetését kellett intéznie, amelyeket minden a tolerancia szellemében gondolkodó fő jogosnak ismerhetett el. Bessenyei azonban a fentebb említett döntés miatt nem tudhatott – bár az is nagyon valószínű, hogy nem is nagyon akart – ilyen feladatokat ellátni. Alighanem erősen túlbecsülte a maga személyének súlyát az udvarnál, s úgy vélte, hogy adott esetben pusztán véleménynyilvánítása kedvező irányban befolyásolhatja a döntéseket. De megalkuvás nélkül vállalkozhatott a református egyház szolgálatára, sőt éppen felvilágosult nézetei indíthatták arra, hogy vállalja annak a szabadságában korlátozott felekezeti képviselőt, amelyhez születése révén maga is tartozott s amelyhez gyermekkori emlékek kapcsán érzelmi szálak fűzték. Álláspontját Eszterházy kancellárhoz írt, a vizsgálat során

¹⁴ Beleznay Miklós megbízólevele: Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára. VII. 1109. sz. 1775. V. 28. – Uott 1110. sz. Mihályfalvi János – Ráday Gedeonnak. 1775. VI. 7. – Uott 1113. sz. Torkos Jakab – Ráday Gedeonnak. 1775. VII. 25.

¹⁵ Bessenyei György – Szathmáry Király Györgynek. 1773. III. 29.; 1773. IV. 27. és 1774. VI. 13. Közli: ZOVÁNYI: Bessenyei. . . 37, 38, 40.

benyújtott levelében fogalmazza meg, amelyben szót emel a polgári jogok és kötelességek egyenlőtlen, a felekezeti hovatartozás szerinti megosztása ellen (természetesen az adott társadalmi struktúrán belül), s hitet tesz a társadalmi intézmények szükségszerű változása, fejlődése mellett.¹⁶ Ez a levél Bessenyei igen nagy jelentőségű nyilatkozata, később részletesebben is kifejtett gondolatainak korai megfogalmazása. De bármennyire magán viseli is ez a beadvány a felvilágosodás eszméinek hatását, nem tartalmazott olyan radikális gondolatokat, amelyeket a kancellária vezetőinek veszedelmes voltak miatt üldözniök kellett volna. Döntésük elsősorban az egyetemes főgondnoki intézmény ellen irányult, s ha Bessenyei személyét is érintette, az főként abból következett, hogy az ő titkári alkalmazása Beleznay főgondnokságának függvénye volt. Ha ezen túlmenő további, Bessenyei személyét illető motívumokat keresünk a kancellária állásfoglalásában, azt látjuk, hogy Bessenyei Nagy Sámuel ágens ellen irányított kritikája célt tévesztett s az ágensnél sokkal nagyobb hatalmasságokat sértett meg. Nem lehetetlen az sem, hogy Eszterházy és Ürményi ellenszenvét Bessenyeinek Kollár Ádámhoz fűződő kapcsolata is erősítette. Bécsben nyilvánvalóan közismert dolog volt, hogy Kollár Ádám Bessenyei pártfogója az udvarnál. A kancellária és Kollár művelődéspolitikai felfogása között pedig éppen ezekben az években éleződött ki az ellentét; aligha véletlen, hogy amikor Kollár összbíróalmi iskola-reformterve megbukik, s Ürményi 1775 augusztusában bekapcsolódik a tanügyi bizottság munkájába, egy hónap múlva Kollár megszűnik a bizottság tagja lenni. A kancellária Bessenyei alkalmazása elleni döntését mindez bővebben indokolja. De mi lehetett ugyanakkor, 1772–1774-ben a református egyház papi és világi vezetőinek a véleménye Bessenyeiről? Feltételezhető-e, hogy a maguk maradi s Bessenyei felvilágosult nézetei miatt ellenszenvvel fogadták a kinevezést? Nem lehetetlen, hogy akadtak, akik az egyetemes főgondnokság bevezetését és a titkár kinevezését, csak mert változást jelentett, helytelenítették, ilyenekről azonban nem tudunk. S mit tudhattak Magyarországon Bessenyeiről? Amennyiben olvasták nyomtatásban megjelent korai munkáit, a *Hunyadi László tragédiáját*, az *Eszterházi vigasságokat*, az *embernek próbáját*, *Ágis tragédiáját* és *Buda tragédiáját* ismerték tőle. Egyik sem tartalmaz veszedelmesen radikális gondolatokat. Ha viszont az otthoniak kezébe került Bessenyei fordítása, a *Szent Tamás apostol, mint ellene állhatatlan bizonyossága a Jesus Krisztus istenségének*... című prédikáció magyar nyelvű kiadása, akkor a legkonzervatívabb lelkes vagy világi egyháztag is megnyugodhatott a konzisztórium titkár nézetei felől. E művel kapcsolatban van ugyan olyan felfogás – Halász Gáboré –, amely szerint Bessenyei alapján véve szívesen vállalta a katolikus szellemű hitvédelmi munka fordítását, s hogy a mű a katolikus egyházhoz való közeledésének korai jele; Gálos Rezső pedig azt feltételezi, hogy a fordítás miatt Bessenyeinek családja és hitsorsosai nehezítésétől kellett tartania.¹⁷ E feltételezések ellen szól, hogy egyrészt a bevezetésből nyilvánvalóan kitűnik, hogy Bessenyei, óvatosan ugyan, de elhatárolja magát a mű mondanivalójától, másrészt pedig a 18. század apologetikus irodalmában mind katolikus, mind pedig protestáns részről gyakoriak voltak a minden keresztény felekezet által közösen vallott hittételekre alapított munkák, s az ismeretlen prágai német pap által választott témát, Jézus istenségének bizonyítását a feltámadásból, ugyancsak több, különféle felekezethez tartozó szerző feldolgozta már korábban is. Bessenyeinek aligha kellett komoly helytelenítéstől tartania a fordítás miatt, mivel szó szerint igaz, amit a bevezetésben mond, hogy semmi, a református hittételekkel ellenkező állítás nincs a beszédben.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy nem meggyőződésből, sőt lehet, hogy valóban parancsra készítette el a fordítást (az sincs ugyan kizárva, hogy miután számot vetett azzal, hogy polgári egzisztenciája megteremtéséhez szüksége van az uralkodó segítségére – némi rábeszélésre –, a maga jószántából kész volt engedményt tenni); a prédikációval

¹⁶ Közli: SZINYEI Gerzson: Bessenyei György ágens korából. = Figyelő 1879. VII. 155–159.

¹⁷ HALÁSZ Gábor: Két Bessenyei-dokumentum = Itk 1933. 296–298. – GÁLOS: i. m. 119. Gálos Rezső utóbb szól a prédikáció szabadgondolkodás-ellenes tendenciájáról is, megfogalmazása azonban a mű „korszerűségének” és a szerző „valósággal jól számoló, művelt” voltának hangsúlyozásával inkább tompítani kívánja a fordító és szerző nézetei közötti ellentétet.

¹⁸ A' szent Apostol Tamás... Bizonyossága... Ford. Bessenyei György. Pozsony 1773. 60.

kapcsolatosan legjellemzőbb és témánk szempontjából is legfontosabb tény azonban az, hogy a prédikáció refrénszerűen az „erős lelkek” nézeteivel, leggyakrabban a név szerint is többször idézett Rousseau-val szemben bizonyítja Jézus istenségét. Minthogy a szövegben ilyen passzusok olvashatók: „Akarja valami erős Lélek Volterral (noha ezen nyilvánvaló Átok Prédikáló székbe nevezetnén érdemetlen) vagy Russóval mondani...”, a kortársak szemében – amennyiben ismerték a fordítást – Bessenyei a királyi parancsra hivatkozó szavai ellenére sem lehetett radikálisan vallásellenes nézetek megtestesítője, hiszen ebben az időben a fordított mű kiválasztása általában a munka szellemével való azonosulást is jelentette. Bessenyei sorsának alakulását tehát nem a kancellária Nagy Sámuel által szított ellenszenve döntötte el, nem is az egyházkerületek konzervativizmusból eredő tiltakozása egy szélsőségesen felvilágosultnak ismert személyiség alkalmazása ellen, hanem más, egyházi szolgálatával kapcsolatos események.

*

Beleznay Miklós, aki a bugyi végzéseiben kötelezte magát, hogy csak a konzisztórium jóváhagyásával fog közös ügyekben eljárni, nem tartotta meg ígéretét s ezért 1775-ben ellentétbe került az egyházkerületekkel s felajánlotta lemondását. Ezt nem kívánták tőle – bár mint láttuk, voltaképpen nem volt miről lemondania –, de figyelmeztették, hogy „a hírünk nélkül bé adott írásokban vagy declarációkban meg nem egyeztünk”¹⁹ s felszólították, hogy tudtuk nélkül a közösség nevében ne nyilatkozzék többet. Beleznay bizonyosan gyakran keltett ellenérzést levelei tónusával is, amikor ellentmondást nem tűrő hangon utasította nemcsak az egyházkerületeket, de az időközben dunántúli főgondnokká megválasztott, s vele legalábbis egyenlő társadalmi ranggal és egyházi tekintéllyel rendelkező Ráday Gedeont.²⁰

Ráday főgondnokká választása az ügynek olyan mozzanata, amely figyelmet érdemel, a továbbiak során ugyanis ő lett a Bessenyei-ellenes tábor egyik középpontja. Az a Nagy Sámuel bécsi ágens, akit Bessenyei kancelláriai vallomásaiban megvádolt s akitől Beleznay mindenáron szabadulni igyekezett, korábban csaknem tíz esztendeig ifjabb Ráday Gedeon nevelője volt, külföldi tanulmányútján is állandó levelezésben állt volt gazdáival, akik – mint egyik levelében írja – mindig atyai-anyai indulattal voltak hozzá. Bécsi működése idején – mint a Rádaynak szóló levelei tanúsítják – Ráday könyveszerzéseitől háztartási szükségleteinek kielégítéséig minden ügyes-bajos dolgát ő intézte. Ráday viszont teljhatalmú kezelője volt Nagy Sámuelné péceli jószágainak.

Maga Nagy Sámuel Bessenyei hatásának tulajdonította Beleznay Miklós ellenszenvét maga iránt. Az első Nagy Sámuel-ellenes nyilatkozatot kétségkívül Bessenyei tette említett kancelláriai beadványában, ez azonban tónusában meg sem közelítette Beleznay leveleinek hangját, aki Judásnak, árulónak titulálta Nagy Sámuel. Beleznay volt az is, aki, elsősorban személyes hiúságában megbántva, csúnya hajsztát indított az ágens ellen. Az ügy előzménye az volt, hogy két panasztevő feljelentette Nagy Sámuel a kancellárián, mert nem voltak megelégedve az elintézés módjával. A vizsgálat azonban teljesen szabályszerűnek találta Nagy Sámuel eljárását és felmentette. Beleznay kemény hangú levelet írt az ágensnek, megfenyegette, hogy törésre viszi a dolgot. A válasz hasonló tónusban íródott, s belőle tudjuk meg, hogy Nagy Sámuel Bessenyei személyében látta a generális felbujtóját: „Valaki más... régen concipiaált passióját kívánta... egyenesen a legfőbb helyen kiönteni...”²¹, céloz a kancelláriai beadványra, ő gerjesztette fel Beleznayt is. Ha Nagy Sámuel ártani akarna az illetőnek, „mint már ő nékem minden igaz ok és fundamentum nélkül másodszor akart, lett volna mind okom, mind materiám reá, de kedveztem az ő erőtelenségének mind eddig és tsak szemlélttem, hogy az még mikre

¹⁹ Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára. VII. 1131. sz. A tiszántúli egyházkerület – Beleznay Miklósnak. 1775. XI. 21.

²⁰ Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára. VII. 1085. sz. Beleznay Miklós – Ráday Gedeonnak. 1774. XII. 7.

megyen". A levél végén azt írja, intse meg a generális Bessenyeit, mint a maga emberét, mert ő is szereti a becsületét, s ha kinyitja a száját, kiderül, hogy olyan könnyen eligazíthatnak-e mindent, mint ahogyan állítják.²¹

Beleznay erre három pontba foglalt vádat juttatott el az egyházkerületekhez Nagy Sámuel ellen. Az első két pont a két említett panasztevő ügye volt, amelynek érdemi részében a kancellária már döntött ugyan, ezt azonban Beleznay „elfelejtette” megírni. A generális valójában azért haragudott, mert megtudta, hogy az ágens mindkét panaszos előtt lekicsinylőleg nyilatkozott róla (az egyik jelenlétében e szavakkal vágta földhöz a botját: „csak ennyit ér itt a generális!”, a másiknak pedig kijelentette, hogy Beleznay semmit sem tehet az ügyében, csak ő). E két, személyét ért sértést Beleznay megtoldotta egy harmadikkal, amellyel, úgy gondolta, végleg elsőpri majd az útból az ágenst. E vád szerint Nagy Sámuel kijelentette, hogy „jobb volna nekünk most is Bocskay ideje” és hogy „jobb volna nekünk a Rebello, mint az ő Felsége kegyelme”.²²

E kijelentések kapcsán a generális nem riadt vissza az egyházkerületek megfélemlítésétől sem: az eset híre, mint írja, elterjedt az udvarnál s ő attól tart, hogy őfelsége most azt figyeli, eltűrik-e a történeteket a protestánsok. „Qui tacet, consentire videtur” – írja említett levelében. Ő, mármint Beleznay ilyesminek nem teheti ki magát, az ő egyetértésével Nagy Sámuel nem maradhat ágens. „Ha tudván nem adtatok satisfactiót és ezen Fölségünket megbántott embert innen el nem parancsoltátok, most én Capitálisomból ki hajtom, a ti hívségekről pedig tudom, mit ítélek. . . A dolog igazsága pedig olly nyilván vagyon Agens Ur ellen, hogy kérdésben sem vétethetik.” Követeli, hogy minden további vizsgálat nélkül bocsássák el, s rögtön megoldást is ajánl a helye betöltésére.

Az egyházkerületek azonban nem fogadták el az ukázt, közölték, hogy a vádlottat nem lehet meghallgatás nélkül elítélni, különben is mindeddig értelmes, jó karakterű embernek mutatkozott. A harmadik vád nem is az ő hatáskörükbe tartozik. Később utána jártak a dolognak s kiderült, hogy Nagy Sámuel ellen nem hogy semmiféle eljárás nem indult Bécsben, de még csak nem is hallottak az állítólagos köztudott felségsértésről. A dunántúli superintendens még azzal is megszegényítette Beleznayt, hogy szemére vetette, amiért nem közölte velük, hogy a kancellária a feljelentés két első vádpontja alól már régen felmentette a vádlottat.²³

Külön érdekessége a történetnek, hogy az egyházkerületi döntés szellemi forrása nagy valószínűséggel megállapítható. Az ügynek e mozzanatánál kapcsolódik be az eseményekbe Teleki József, a további fejlemények egyik főszereplője, Ráday Gedeon unokaöccse, aki ugyancsak évtizedek óta ismerte Nagy Sámuel, minthogy egy időben tanultak a bázeli egyetemen. Teleki anyja, Ráday Eszter és felesége, Királyfalvi Róth Johanna révén Magyarországon is tekintélyes birtokokkal rendelkezett, s éppen a hetvenes években egyre inkább bekapcsolódott a közéletbe, elsősorban egyházi és iskolai téren. 1777-ben Szilágyi Sámuel superintendenshez írt leveleiben részletesen szól a Teleki-Bessenyei, ill. Bessenyei-Nagy Sámuel közötti ellentétről. 1777. június 24-én kelt az a terjedelmes levele,²⁴ amelyben – egyebek között – több oldalról vizsgálja a megvádolt Nagy Sámuel ügyét s kijelenti, hogy a vádat bizonyítani kell, a vádlottnak pedig lehetőséget adni a védekezésre. Teleki József – mint számos adat bizonyítja, 1776–1777-ben igen intenzíven tanulmányozta Rousseau műveit, mivel ifjúkori műve, az *Essai sur la foiblesse des esprits-forts* bővített átdolgozására készült. 1761-ben Rousseau Montmorencyban ígéretet tett neki, hogy maga fogja a könyvecskét új formába önteni: „Mais

²¹ Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára. VII. 1149. sz. Beleznay Miklós – Nagy Sámuelnek. 1777. III. 5. Uott. 1150. sz. Nagy Sámuel – Beleznay Miklósnak. 1777. III. 12.

²² Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára. VII. 1151. sz. Beleznay Miklós – Szilágyi Sámuelnek. 1777. V. 26. Mellékletei uott 1152–1154. sz.

²³ Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára. VII. 1155. sz. Szilágyi Sámuel – Beleznay Miklósnak. 1777. VI. 9. – Uott 1157. sz. Torkos Jakab – Beleznay Miklósnak. 1777. VII. 6. – Uott. 1160. sz. A Tiszántúli egyházkerület – a Duna melléki egyházkerületnek. 1777. X. 7.

²⁴ Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára. Vegyes levelek. 86. Teleki József – Szilágyi Sámuelnek. 1777. jún. 24.

les Lettres de la Montagne n'étoient surement pas une nouvelle édition de mon livre" — teszi fel a kérdést Teleki inkább önmagának, mint párizsi barátjának 1777. február 17-én írt levelében.²⁵ Bizonyos tehát, hogy ekkortájt nagy figyelemmel olvasta végig a *Lettres de la montagne*-t, amelynek első levelében Rousseau így panaszkodik: „cette manière de procéder étoit même contraire à la règle du Droit naturel admise chez tous les Peuples, laquelle exige que nul ne soit condamné sans avoir été entendu dans ses défenses.”²⁶ Valószínű, hogy Nagy Sámuel védelmének e modern polgári jogfelfogást tükröző szelleme közvetlenül Rousseau művéből vette eredetét, mivel Teleki Szilágyi Sámuelhez írt levelei ismeretében vitathatatlan, hogy a tiszántúli superintendens döntése Teleki befolyására született meg.

Nem érdemes firtatni, mondott-e Nagy Sámuel olyasmit, amivel megvádolták, vagy se. A protestánsok sérelmi ügyeknél mindig a békekötésekre, köztük a bécsi békére, tehát Bocskay idejére, továbbá a szokásokra és törvényekre hivatkoztak. A hiúságában megsértett Beleznay politikai sikra próbálta terelni az ügyet s a rebellió hangoztatásával valóban könnyen megfoszthatta volna állásától az ágenst. A további események szempontjából különösen az eset dátuma érdemel figyelmet: Beleznay és Nagy Sámuel összecsapására 1777 márciusában került sor, Beleznay feljelentésének kelte 1777 májusa. Az esemény időben egybeesik Bessenyei és Teleki ismert összetűzésével, sőt a kettő között más szoros összefüggést is megállapíthatunk. Bessenyei és Teleki viszályát nem érthetjük meg a Nagy Sámuel elleni támadások hátterének ismerete nélkül.

*

1777. március első napjaiban Pesten összegyűltek a magyar református egyház képviselői, hogy egy fontos kérdésben döntsének. Előző évben, 1776. augusztus 4-én jelent meg Mária Terézia iskolaügyi rendelete, amelynek a gyakran idézett kijelentés alapján, hogy az iskolaügy politikum, az egységes magyarországi iskolarendszer megteremtése volt a célja. A rendelet tíz kerületre osztotta az országot s élükre magas társadalmi állású, kivétel nélkül katolikus vallású főigazgatókat állított. A főigazgató joga nemcsak az ellenőrzésre terjedt ki, beleszólhathott a tanítással kapcsolatosan mindenbe, anyagi és személyes kérdésekbe, a tanárok, tanítók kinevezésébe is. A szakirodalom szerint két ellentétes álláspont ütközött össze ezen a pesti gyűlésen, egyik párt — élén Beleznayval — az önálló protestáns főigazgatóság megszervezését kívánta s főigazgatói posztra maga a generális pályázott. A másik — amelynek vezére Teleki József volt — azt akarta kérni az uralkodótól, hagyja meg eddigi autonómiájukat. A két tábor álláspontjának részletes elemzésére itt nincs mód, most csak a Bessenyei-irodalomban megrögződött állítást szeretnénk szemügyre venni, amely szerint a Beleznay-Bessenyei-csoport álláspontja reális lehetőség volt, sőt a protestánsok számára az egyedül kívánatos és lehetséges megoldást jelentette, amelyet azonban az ellentábor a maga nézetének elfogadtatásával megakadályozott.²⁷

Az ülésen elsőnek Beleznay szólalt fel s a maga álláspontjának alátámasztására felolvasta Bessenyei hozzá írt leveleinek néhány passzusát. E leveleket eddig nem ismerte a Bessenyei-irodalom, tartalmukról csak a jelenlevő debreceni főbírónak, Domokos Lajosnak egy leveléből tudunk: „Elovvastattak azért Bessenyei úr leveleinek némely darabjai, a melyek úgy mint voltak, korántsem jutnak eszembe, hanem

²⁵ TOLNAI, Gabriel: *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki*. Bp. 1943. 178–179.

²⁶ ROUSSEAU: *Lettres écrites de la montagne*. Genève, 1781. 15.

²⁷ GÁLOS: i. m. 136–139. Arra vonatkozólag, hogy Teleki maga akart volna főigazgató lenni, még célzást sem sikerült sehol találnunk. Gálos Rezső talán arra alapította állítását, hogy Teleki József II. József uralkodása idején valóban a pécsi tankerület főigazgatója lett. Gálos fejtegetése azonban sem részleteiben, sem konklúziójában nem áll helyt; Mária Terézia elutasította ugyanis a Teleki-fogalmazta, az autonómiát fenntartani kívánó instanciát, de a protestáns iskolák ennek ellenére mind Mária Terézia, mind II. József uralkodása idején lényegében megőrizték önállóságukat.

ilyenekből állottak hogy a r.c. urak directiója alul ki fogja ő felsége iskoláinkat venni nem sokára. . . már munkában is van a plánum, mely szerint a mi iskoláink kihagyattassanak és abban a plánumban Ürményi Urral együtt Bessenyei úr is dolgozik.”²⁸ A Tiszántúli Egyházkerület Levéltárában megvannak azok a Bessenyei-levelekből készült kivonatok, amelyekben nem nehéz felismerni a Domokos által idézett szöveget: 1777. január 30-án így írt Bessenyei György: „Commissióm vagyon tehát a Méltóságos Urnak [Beleznaynak] meg írni és részemről alázatosan jelenteni hogy az ő Felsége Planumból mi Protestánsok egészen ki vagyunk Systema szerint hagyva, úgy hogy ő Felsége telyességgel semmi tanításnak módjának változásába magát semmit úton módon avatni nem kívánja. Az Inspectoroknak nem tsak nállunk nints hatalmok leg kisebb változást is tenni, de Catholicusoknál is a Systema szerént: rendiből egy tűnyit sem változtathatnak, tsak arra vigyázzván egyedül ha úgy viteték é végbe a Plánum mint az el végezték.”

A február 21-én kelt levél ezeket tartalmazta: „A dolognak végbe vitelében arra fogok törekedni, a mi egész Hazánknak, különösen Statusunknak elő menetelére fog lenni. Az Ürményi Referens Ur iskola systemájának utolsó két része (mert négy részre van osztva) most van vizsgálás alatt, mely mihelyt a már helyben hagyatott két első Részhez adatik dólgaink nyilván meg indulnak. A felőlünk tejendő végzésben magamnak is vélek kellennem, kik e részben mindent tehetnek, hozzám hajlandósággal, sőt nagy kegyességgel viseltetnek. Már igyekszem dél után a Vice Cancellarius Ő Excellentiájához és Ürményi Referens Urhoz menni, hogy előttök a következőkről szót tévén, nálok még mindenben nagyobb világosságot adhassak, mert mind itt, mind ő Felségénél is magunknak kell dolgunknak egyenességét úgy forgatni, hogy a nagyobb részekre nézve is helyben hagyatván benne elő menetelünk engedessék. . .”²⁹

A gyűlés résztvevői felhőrdültek, mert a levélből kitűnt, hogy a generális a korábbi figyelmeztetés ellenére se változtatott módszerén, hiszen éppen azért gyűltek össze, hogy megállapodjanak a teendőikben, ő pedig titkára útján már megbízatás nélkül lépéseket tett. Az, hogy Beleznay felolvasta Bessenyei levelét a gyűlésen, ismét csak politikai érzéke hiányára vall, hiszen ugyanilyen ok miatt volt már kellemetlensége az egyházkerületekkel; ha tehát okul az előzményeken, s mérlegeli szavai várható hatását, megelégedett volna azzal, hogy a gyűlés tudtára adja Bessenyei reményeit, s megpróbálja elfogadtatni velük azt a javaslatát, hogy várjanak a Ratio Educationis megjelenéséig és nyilvánosságra hozataláig.

Az azonban kétségtelen, hogy a Bessenyei leveleiben kifejezett reménynek, illetve annak az információnak, mely szerint a Ratio megváltoztatja majd az előző évi tanügyi rendeletet, nem volt semmiféle alapja. Feltételezni is lehetetlen, hogy a kormány egy komoly megfontolás után hozott, országos jelentőségű rendeletet fél évvel a nyilvánosságra hozatala után lényegesen megmásítson az érintettek egyik csoportjának óhaja szerint, anélkül azonban, hogy ez a csoport tiltakozott vagy a rendelet megváltoztatását kérte volna. A külön protestáns tankerületi főigazgatóság pedig nem csekély formai engedményt, hanem az egész koncepció felborítását jelentette volna; az ügynek ilyen interpretációja tehát nem állja meg a helyét. Az is szembeötlő, hogy mivel Bessenyei maga írja, hogy a Ratio már „vizsgálat alatt” tehát készen van, ezután adott tájékoztatása már semmiképpen sem befolyásolhatta a benne foglalt, a protestánsokra vonatkozó döntést. Ugyanebben a levélben Bessenyei nem csak egy protestáns főigazgató kinevezése reményéről ír, de arra biztatja a lutheránusokat, gondolkodjanak, hogy ők kit neveznek majd ki főigazgatónak, tehát két, külön református és külön evangélikus főigazgató kinevezésében bízik. Értesülései nem megbízható forrásból származtak, hiszen a Ratio Educationis nem tartalmazott semmi olyat, amit ő tudni vélt. Ez a körülmény felveti a gondolatot, hogy vagy Kollár Ádámmal való közeli kapcsolata lazult meg ekkorra (aminek ellentmondó adatot ismerünk), vagy Kollárnak mégsem személyes szerepe volt a Ratio Educationis létrejöttében, hanem írásba foglalt gondolatai révén hatott a magyarországi iskolareform szellemére.

²⁸Idézi SZÉLL Farkas XXII.

²⁹Bessenyei György Ur Levelének Extractusa. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára. Xerox-másolata a Ráday Levéltárban.

Az is kiderül Bessenyei leveléből, hogy a márciusi iskolaügyi beadványt maga Bessenyei sem tartotta a kedvező döntés akadályának: „Az Instantia, ha fel jó, félre vették, mint idején kívül való haszontalan láрма” – írja 1777. március 7-i keletű levelében Beleznaynak.³⁰

Bessenyei két korábban idézett levélkivonatának felolvasása után Teleki megkérdezte Beleznayt, kinek a rendelkezésére intézkedik Bessenyei s a generális válaszára, hogy ti. őfelsége parancsára cselekszik – ami, mondani sem kell, nem volt igaz, hiszen miért parancsolta volna neki Mária Terézia, hogy lépjen fel a tanügyi rendelet módosítása érdekében? –, valamilyen sértő megjegyzést tett rá. Szavait nem ismerjük, Bessenyei azonban mindenesetre hamarosan tudomást szerzett róluk s megírta, majd sajátkezü másolatban eljuttatta a címzetthez ismert Teleki-ellenes paszkvillust. Teleki József először kételkedett Bessenyei szerzőségében, utóbb azonban a királyi tábla előtt Bessenyei Mihály és mások vallomásából megbizonyosodott róla. Ezután júniusig nem történt semmi. Teleki csak akkor fordult elégtételért a kancelláriához, amikor Beleznay májusban felségsértés miatt bevádolta Nagy Sámuel az egyházkerületeknél, s ezzel egyidőben Teleki személyével kapcsolatosan is olyan hírek kezdtek szállongani, hogy kegyvesztett lett az udvarnál. Teleki ellen nem volt hol feljelentést tenni, hiszen nem viselt semmiféle egyházi hivatal, de megpróbálták személye iránt bizalmatlanságot kelteni.

A paszkvillusz szövege régóta ismeretes,³¹ s tudjuk, hogy a sértett panaszát ad acta tették, ezeknek az eseményeknek az ismertetésére most nem térünk ki. A panasztételnek azonban csak egyik célja volt az, hogy elégtételt kapjon az elszenvetett sérelmért, Teleki audienciára akart eljutni az uralkodónőhöz, hogy tisztázza magát a róla terjesztett s állítólag Bécsből származó vádak alól.

Előzményként el kell mondani, hogy a márciusi gyűlés után, amikor a református egyház képviselői beadták a Teleki-fogalmazta iskolaügyi instanciát, döntés azonban még nem történt vele kapcsolatban, megkezdődött az új tankerületi főigazgatók iskolalátogatása. A református vezetők véleménye megoszlott a teendőket illetően; voltak, akik kérni akarták, halasszák el a vizitációt a királyi döntés megérkezéséig, mások úgy vélték, jobb nem tiltakozni. Végül semmi sem történt, a látogatások lezajlottak, utóbb pedig megérkezett a beadványt elutasító királyi végzés.³² Az egyházkerületekben azonban az a hír terjedt el ekkor, hogy Péchy Gábor, a kassai tankerület főigazgatója panaszt tett a Sárospatakon tervezett ellenállás miatt, s Teleki Józsefet nevezte felbujtónak az ügyben, akire a királynő ezért megnehezített. Ez a híresztelés feltűnően hasonlít a Nagy Sámuel kegyvesztettségéről szóló koholmányra, s írásos nyoma is Beleznay Miklós egy levelében található meg. Hogy az érdekelték, Teleki József és Ráday Gedeon mégis miért Bessenyeit tartották értelmi szerzőnek, arra vonatkozólag nem sikerült semmiféle írásos dokumentumot találnunk. Teleki tehát Bécsbe ment, hogy tisztázza magát, s kiderült, hogy nincs ellene semmiféle vád, Péchy Gábor nem tett panaszt s Mária Terézia egyáltalán nem tud semmiről.

A kihallgatáson Teleki több témáról beszélt a királynővel. Kiderült, hogy ellentétben az otthon elterjedt hírekkel, senki sem hiszi róla, hogy egyedül ő készítette az iskolaügyi beadványt a többség véleménye ellenére – ilyen hírek is lábra kaptak ugyanis – senki sem vádolta azzal, hogy akadályozni akarta a vizitációt, Mária Terézia tagadta, hogy németre fordíttatta és tetszéssel olvasta volna Bessenyei Teleki-ellenes paszkvillust, s végül ekkor tisztázódott az is, hogy a Nagy Sámuel elleni felségsértési vádról szóló híresztelés is koholmány. Tárgyunk szempontjából a kihallgatáson felvetődött témák legfontosabbika az, hogy Mária Terézia kijelentette: „... az egész dologról soha semmit sem hallott a minthogy öt Bessenyeit már soha nem is láttya; hozza tévén ő Felsége, hogy az ő Felsége parancsolattyaiból soha semmi közönséges dologban nem dolgozott (az én kiemelésem, Cs. D.), mellyet úgy mond ő Felsége, ha ditsekszik mutasson valamit, er soll was aufweisen.”³³ Azt is mondotta a

³⁰ Uott.

³¹ Autográf másolata OL P 654 8. d. 31 tétel. L. még: Császár Elemér: Bessenyei György gúnyverse Teleki József gróf ellen. = ItK 1915. 478–481. – Az eredeti aktát l. OL A 39. Acta generalia 3110/1777.

³² MTA Kézirattár Ir. Lev. 2-r. 5. Ráday Gedeon – Teleki Józsefnek. 1777. VI. 13.

³³ Ráday Levéltár. A Ráday család levéltára. VI. a. Teleki József – Ráday Gedeonnak. 1777. VI. 19.

királynő, hogy Bessenyei az ő parancsára sem a magyar, sem a cseh és morva reformátusok dolgában nem tevékenykedik. Mária Terézia tehát nyilvánosan, évekre visszamenőleg megtagadta Bessenyeit, mint hivatalos egyházi ügyintézőt, s bár az előzőekben feltárt eseményekből tudjuk, hogy kijelentése valóban egybevág 1774-es, a kancelláriai felterjesztésre adott döntésével, a magyar református egyház egyik képviselője előtt csak most, három évvel később hangzott el, a legilletékesebb szájából, s Bessenyei ezáltal olyan színbe került, mintha évek óta szándékosan és tudatosan félrevezette volna megbízóit, holott, mint láttuk – annak idején maga sem fogta fel, vagy nem törődött vele, hogy a munkaköre megváltozásáról szóló homályosan megfogalmazott döntés voltaképpen pozíciójának megszűnését jelenti. Ebben a megvilágításban az 1777 tavaszán írt, Ürményivel való együttműködéséről szóló idézett passzus is szándékos valótlaniságnak látszott, pedig, ha gondosan elolvassuk a levelet, láthatjuk, hogy *betű szerint* igazat írt benne. Persze nagy mértékben túlértékeli a maga jelentőségét s az idézett sorokat az-az igyekezet jellemzi, hogy Beleznay, s rajta keresztül a hazai református vezetők előtt ügybuzgó és befolyásos személyiség színében tűnjék fel. A levél amellettséglehetősen homályosan van fogalmazva, konkrétumot alig tartalmaz, nem csoda, ha nemcsak Domokos Lajos nem értette pontosan, mit akart mondani, amint idézett levelében láttuk, de még Teleki is így írt Ráday Gedeonnak: „Bessenyei Uram közöttünk el olvasott levelében olyat írt valamit, hogy az oskolák dolgában Ürményi Urammal edgyütt dolgozik, legalább Leveliből világossan azt hoztuk ki, s kellett ki hoznunk. E sem igaz, sőt Consiliarius Örményi Ur igen neheztelt érte midőn mondtam.” – „Hazugság, szeretetlenség, és abból folyó mások [ellen] alá való alaton áskálódás, magok kedveknek és hasznoknak efféle utakon való keresése, miniaturában a képek” – foglalja össze Teleki a Bessenyei–Beleznay-párt elleni vádjait.³⁴

Telekinek az audienciáról szóló részletes beszámolójára Ráday Gedeon két válaszlevelet írt gyors egymásutánban. Az első 1777. július 3-án kelt, a második 5-én. Minthogy a Bessenyei-kutatás megoldatlan kérdésként tartja nyilván Bessenyei és Ráday Gedeon viszonyát,³⁵ idézzük a levelek legfontosabb részleteit, amelyekből világosan kitűnik az ok, amiért a minden irodalmi és tudományos törekvést támogató Ráday Gedeon távol tartotta magát Bessenyeitől. Első levelében ezeket olvashatjuk: „Atyafiságos kedves Uri levelét vettem minden illendőséggel, s nyilván veszem észre abból, hogy a ki tsak szántszándékkal vak lenni nem akar most meg szabadulhat hályogjától, az melly eddig ellenzette, hogy Bessenyei György Uram tsavargó al utait ne lássa. Igen approbáltam, kivált az Publicumra nézve, hogy Mgs Uram Ötsém azon illetlen Pasquillus által való meg sértődését abba nem hagyta. Sőt úgy ítélem, hogy Nagy Sámuel Uram is kérhetne ellene satisfactiot, azon utolsó vádgyáért, mellynek nehezsége (ha igaz volna) majd tsak nem az Crimen Laesae Majestatisal atyafias: Most is pedig, ezen Vád mellett szednek voxokat Nagy Sámuel Uram ellen a Venerabilis Superintendentiaktul és Hellységektül, és ezen Vádbeli vétekért kérnek tudatlanul satisfactiot: s már actu (a mint informálatom) Ketskemeth és Kőrös Várassa rossz opiniot is adott Nagy Sámuel Uram iránt, s többen is fognak olyant adni, ha az dolog nem praeveniálatik. De mindenekfelett legg jobban kel tsudálkoznom azon, hogy Bessenyei Uram meg nem elégedvén azzal, hogy Uram Ötsémet meg motskolta és hogy Nagy Sámuel Uramat is kenyerétül s ha lehetett volna vádgyával betsületétül s majd nem életétül is meg kívánta fosztani: Hanem ezen felül Felsőges Uralkodó Királynéjára s Fejedelmére is olyanokat fog, az mellyek elméjében sem voltak és akármiképpen gondolkozzunk irántok, azon Felsőgnek kissebségére vagynak; Ugy hogy tsak ez az egy nagy vakmerőségű ditsekedéssel is Bessenyei Uramnak méltó animadversiot érdemelne, hozzá járulván mások ellen való áskálódása is, ha Felsőges Asszonyunk kegyelmessége felyül nem haladná ezen maga gondolatlan esztül származott hibáit. Én betstelenségében bizony nem gyönyörködöm, de meg vallo az, hogy tsak nagyon szeretném, ha bé metződne az uttya, ha ezentul hitegető ámtásaival az világot ne tsalhatná; mert valameddig Betsben lesz, mind addig lesznek olyanok az kik fognak nékie hinni, és bizony azokat Mgsos Uram Ötsém levele is meg nem világosittya annyival inkább nem convincalhatja (. . .) Én Dunántul való Tiszt. Superintendens

³⁴ Uo.

³⁵ NÉMEDI Lajos: i. m. 746.

Torkos Jakab Uramnak, ezen Postán akarom világossan meg írni, hogy opinion szerint méltónak nem tartom, hogy ezentul Bessenyei Uramat fizessék, talán ha ezt mások is tőle meg vonnák, legjobb módgya volna Bétsi lakása vége vetésének.” Két nappal később írt újabb levelében Ráday még szigorúbban ítélte meg az ügyet, nemcsak Bessenyei fizetése megvonását kívánja, de arra biztatja Telekit, ne hagyja annyiban a paszkvillus ügyét: „Az Privata Personak ellen valo Pasquillusnak Frantzia országban az büntetése többire Exilium, mint ebben példa amaz hires Jean Bapt. Rousseau Poeta s több számlálhatatlanok, a Fejedelem legg kisebb meg sértődésse pedig, még delicatabb materia.” Úgy véli, Nagy Sámuelnek sem kellene annyiban hagynia a dolgot: „Ugyanis az ollyan Calumnia. . . ha nem igaz. . . méltó hogy annak koholójának nyakában vissza forduljon, mert nagy dolog az, midőn valakinek nem tsak kenyerét, valaki illetlen utakon modokon el akarja lopni, ha nem magát is gyalazattal nagy veszedelemben hozni.”³⁶

Hogy a két tábor közt hogyan hozták-vitték a híreket, mutatja egy Bessenyeinek Beleznay generálishoz küldött leveléről készült kivonatos másolat, amelyben Bessenyei Telekinek az iskolaügyi instanciáról, Beleznay generálisról s magáról Bessenyei Györgyről tett, Bessenyei fülébe visszajutott kijelentéseiről számol be. S hogy teljesen bezáruljon a kör, a levélrészlet másolatát viszont valaki eljuttatta Teleki Józsefhez, s az ő hagyatékában maradt fenn. „Megértettem már Gróff Teleky millyen fortélyokkal akarja magát itt ki huzni. Így adja ki magát: 1° Eö néki az Instantiahoz semmi közí egyéb nintsen, sem belé másképpen nem avatkozott, hanem a Status maga kérte őtet, hogy az Instantiajokat igazítsa meg, mivel magok nem biztak eléggé magokhoz és ő úgy osztán emberségből cselekedte, mivel (mintha mondaná) az egész Statusnak nem vólt rá elég esze, s hozzá folyamadt tehát ő az Instantia be adását itt nem hadja ám helybe, mivel magát ekként mossa belőlle, sőt azt mondja, hogy sok helyen az hol az Instantia erőssen azaz gorombán vólt téve, ő gyengítette és hogy fel jött, vagy csináltatott, s bé adódott, annak nem oka, és így hát e részben, mindent a Status nyakában huz, és nem allegál, hogy igazsága vólt a Statusnak instalni.

2° A Mlgos Urat, úgy adja elő hogy tsak maga egyedül huzta ki magát az Instantia csinálásból etc. etc.

3° Róllam mondja, hogy az oskolai Catholicus Planumot én csinálom, és olly formán adott holmit elő, mintha azok a Referensek kisbbségére vólnának.” A másolat a továbbiakban egy június 13-i Bessenyei-levelből közöl még idézetet, amelyben Bessenyei Beleznay Miklósnak tudtára adja, „mitsoda politikával kíván Gróff Teleky itt el nyomni”.³⁷ Olyan – bár bizonytalan – hírek jutottak a fülébe, hogy Teleki azt mondja róla, Bessenyei a katolikus és református vallásról más nézeteket vall az uralkodónő előtt, mint otthon, ha a reformátusokkal beszél. Teleki Józsefnek Szilágyi Sámuel superintendenshez írt leveleiben a másik fél szemszögéből is elolvashatjuk a vitás kérdések megítélését, e részletkérdésekre azonban itt nem érdemes kitérni.

Teleki és Bessenyei összeütközése a magyarországi tanügy történetében egy igen nagy jelentőségű eseménysor egyik epizódja. A Ratio Educationis az elmaradt iskolaügyet kívánta a kor színvonalára emelni, s egyúttal a világi szellemi irányítást akarta megvalósítani az oktatásban. Mivel azonban a protestánsok előzőleg nem kapták meg sem az egyenlő állampolgári jogokat, sem pedig vallásuk szabad gyakorlásának lehetőségét, s a korábbi tanügyi reformok során – utoljára nem egészen másfél évtizeddel korábban, a Barkóczy-féle reform idején – keserű tapasztalatokat szereztek, s mivel az 1776-os tanügyi utasítást végrehajtó főigazgatók némelyike olykor rendkívül tapintatlanul lépett fel,³⁸ az lett az eredmény, hogy a rendelkezésben éppúgy elsősorban szabadságuk korlátozását látták,

³⁶ MTAK Kézirattár Ir. Lev. 2-r. 5. Ráday Gedeon – Teleki Józsefnek. 1777. VII. 3, ill. VII. 5.

³⁷ MTAK Kézirattár Egyház és Bölcsélet 2-f. 36/I. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában őrzött azonos szövegű példány xeroxmásolata a Ráday Levéltárban van.

³⁸ Szilágyi Sámuel superintendens így számol be Károlyi Antal főigazgató látogatásáról a debreceni kollégiumban: „Utoljára Eö Excellenciaja a maga szállásán Bíró Uramnak (Domokos Lajos) illyen Declariatot tett: Ez a Collegium eddig a kenteké vólt, de már nem a kenteké, hanem Regium Studium

mint Mária Terézia korábbi iskolaügyi intézkedéseiben, s így azok a vezetők is többnyire szembefordultak a rendelkezéssel, akik egyébként felismerték az iskolai reform és a színvonal emelésének szükségességét, sőt a tanulmányi ügyek bizonyos egységesítését is helyeselték.

Bessenyei azonban végső soron azért veszítette el a pozícióját, mert Mária Terézia – valahányszor ellentétbe került egymással a politikum és a személyes szimpátia – az államérdeket tartotta szem előtt döntéseiben. Így történt Bessenyei pártfogója, Kollár Ádám esetében is, aki jutalmat kapott hűségéért és szolgálataiért, de ugyanakkor a királynő, tanácsosaira hallgatva, habozás nélkül elejtette az általa képviselt művelődéspolitikai irányzatot s Kollárt mint közéleti személyiséget. Bessenyeiről is gondoskodott anyagilag, de a kancellária befolyására kizárta az egyházpolitikai tevékenység lehetőségéből. Lényeges különbséget jelentett azonban, hogy Kollár az államkasszából kapott adományt és könyvtárosi javadalmat, míg Bessenyei nem az uralkodónőtől, hanem a magyar református egyháztól kapta díjazását, amely ezért olyan ellenszolgáltatást várt tőle, amit Bessenyei ilyen körülmények között nem teljesíthetett. Bessenyei tehát a királynő politikai sakkhúzásainak áldozata lett, etikailag azonban nem volt vétlen áldozat. Megélhetésének biztosítása érdekében olyan eszközökhöz nyúlt, amelyek mások egzisztenciáját, illetve jóhírét veszélyeztették s e rágalmazásokat a Ráday–Teleki párt sohasem bocsátotta meg. Így neki is része volt annak a helyzetnek a megteremtésében, amely a vesztét okozta.

A lavinát a kancelláriai beadvány Nagy Sámuel becsmérő kitétele indította el, amely ellene fordította a kancellária vezetőit. Beleznay ezt követő szenvedélyes Nagy Sámuel-ellenes támadásai az ágens tekintélyes pártfogóit is sorompóba szőlítették. Az iskolaügyi instancia körül kialakult vita során – amikor Bessenyei passzivitásra biztatta a hazaikat, s el akarta kápráztatni őket bizalmas, de teljesen alaptalan információival – sor került összecsapásra Teleki Józseffel. A Teleki-elleni paszkvillus s a Teleki kegyvesztettségéről terjesztett hírek nyomán elhangzott Mária Terézia nyilatkozata, mely szerint Bessenyeit sose látja, s nem is dolgozott soha az ő megbízásából. Ez a kijelentés feketítette be végleg Bessenyeit, ez volt az oka, hogy a következő gyűlésen kizárták a részvételből, s még pártfogója, Beleznay is ellene fordult. Bármennyire hiábavaló is a kérdés, „mi lett volna, ha...”, felvetődik a gondolat, hogy ha Mária Terézia nem 1779-ben, hanem már a testőrségből való kilépése idején megadja Bessenyeinek a császári könyvtári javadalmat, más-képpen alakult volna a sorsa. Lehet, hogy II. József trónralépésekor mindenképpen elveszítette volna a pozícióját, de sok súlyos megpróbáltatást és méghasonlást elkerülhetett volna, több szállal és tevékenyebben bekapcsolódik a kibontakozó hazai szellemi életbe, s nem szigetelődik el idő előtt bihari remeteségében.

Dóra, F. Csanak

GYÖRGY BESSENYEI ET LA POLITIQUE ECCLÉSIASTIQUE.

György Bessenyei, personnalité éminente de la littérature hongroise des Lumières commença son activité littéraire en membre de la garde royale. En 1773 il quitta le service militaire et par l'aide de la reine, Marie Thérèse, entra au service des districts ecclésiastiques protestants hongrois, en secrétaire de leur représentant commun, le général Miklós Beleznay. Au cours de quelques années il perdit non seulement la confiance de ses délégués, mais – à propos d'un conflit concernant le nouveau système

Academia vagy Universitas vagy minek fogja Eö Felsége declaralni. Melly szavaira Eö Excellentiájának semmiképpen nem tudunk el igazodni.” MTAK Kézirattár Ir. Lev. 2-r. 5. Szilágyi Sámuel – Teleki Józsefnek. 1777. VII. 26.

³⁹CSÓKA J. Lajos: Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. = A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1935. 170.

scolaire, „Ratio Educationis”, — aussi sa place. Jusqu'à présent l'histoire littéraire considéra cet événement comme la conséquence d'une différence d'opinions à l'égard de la Ratio Educationis. L'analyse des documents d'archives et des lettres des personnages principaux de l'affaire révèle qu'une décision de la reine, rendue sous la pression de la Chancellerie Hongroise de Vienne encombra Bessenyei de remplir ses obligations, et devint la cause principale du mécontentement des districts ecclésiastiques envers lui. L'attaque commencée par Bessenyei et par son chef, le général Beleznay contre un autre employé de l'église protestante, Sámuel Nagy, causa en outre contrariété entre Bessenyei et les défenseurs de Nagy. Les districts désapprouvèrent enfin sa manière d'agir à leur insu et avant leur décision.

Bessenyei fut donc en premier lieu victime d'une manoeuvre politique, des controverses personnelles aggravèrent la situation, mais il ne perdit pas sa place à cause de ses opinions concernant la Ratio Educationis.

A KOMIKUS HŐSKÖLTEMÉNY ÚTJA A HELYSÉG KALAPÁCSÁIG¹

A komikus hősköltemény (a tágabb értelmű „komikus eposz” és egyéb megjelölések mellőzésével végig ennél az elnevezésnél maradunk) a komikus elbeszélő költészet nagyműtű, sajátos műfaja. A külföldi szakirodalom a komoly eposznak több komikus megfelelőjét különbözteti meg: ezek közül nálunk a komikus hőskölteményen kívül csak az eposz-travesztia játszott a jelen összefüggésben említést érdemlő szerepet. E két műfaj a komoly (hősi) eposzhoz való kapcsolódását tekintve szorosan összetartozik: a közismert, meglehetősen felületes definíció szerint az előbbi a komoly eposz formáját megtartja és tárgyát devalválja; az utóbbiban a hősi tárgy marad meg, s a forma kerül a fenséges eposzinál alacsonyabb szintre. E mindkettőt meghatározó, alapvető közös sajátosság, a komikus feszültséget támasztó ellentét alapján, melyet alább „hősi–komikus kontraszt”-nak nevezünk, az elméleti irodalomban régi hagyomány a két műfaj együttemlítése. Bár mind a műfajok rendszerében való elhelyezésük, mind elnevezésük körül meglehetősen zűrzavar tapasztalható, a legáltalánosabb az a nézet, ill. gyakorlat, amely a „burleszk” műfajában egyesíti őket. Az elterjedt felfogás szerint tehát ez a nagyobb egység oszlik „komikus hősköltemény”-re és „eposz- (vagy epikus) travesztiát”-ra; az angol klasszicizmus terminológiájában mint „magas” (high), ill. „alacsony” (low) burleszket különböztették meg őket.

A komikus hősköltemény a komoly eposz paródiája; az egyetlen olyan paródiafajta, amelyet mint önálló műfajt tartunk számon, s amelynek külön elnevezése van. Fonák értelemben vett mintája maga a műfaj, tehát arra általánosságban támaszkodik, több reprezentatív termékéhez kapcsolódik, de gyakori eset, hogy függése egy-egy hőskölteménytől (pl. valamelyik klasszikus eposztól vagy a kor elismert tekintélyű nemzeti hőskölteményétől) határozottabb egyéb ilyen kötöttségeinél. Lényegesen rövidebb, mint a komoly eposz (ez a paródiának általában jellemző ismérve): leggyakrabban 3–6 kisebb, nem eposzi terjedelmű énekből (részből) áll. Módszere a karikírozással összekapcsolt kontrasztteremtés: mintájának (mintáinak) archaikus nyelvét, méltóságteljes, patetikus stílusát, szerkezetét, poétikai eszközeit (kellékeit), a hagyományos eposzi fogásokat, a hősi eposz állandósult elemeit (egyrészt válogatva, másrészt többé-kevésbé túlozva-halmazva) utánozza, – tárgyát viszont megváltoztatja: a hagyományos eposzi hangszerelésben a megszokottól merőben elütő, kisszerű, a magánélet körébe tartozó hétköznapi cselekmény bontakozik ki: a ködbe vesző múltjelentős – egy-egy nép, nemzet vagy még nagyobb közösség (pl. a kereszténység) sorsára kiható – történelmi eseményeiben részes rendkívüli: előkelő származású, nagy lelki és testi erejű, rettenthetetlen, bölcs, erkölcsös fejedelmek, hadvezérek, kereszteslovagok, legendás híró vitézek stb. helyén a jelen vagy közelmúlt közlelő ismert, átlagos, közönséges, éppenséggel nem hősi figurái, legfeljebb afféle helyi kiskirályok: kanonokok, szerzetesek, iparosok; nőcsábász, léha, üresfejű arisztokraták és hiú áldozataik; dorbézoló, virtuskodó egyetemisták és piperkőc polgárok; pártára unt vénkisasszonyok; civakodó cigányok és más hasonló jelentéktelen, banális vagy éppen ostoba célokért küzdenek; az eposzi világ pompás kulisszáit: várakat, sátoztáborokat, egzotikus, távoli tájakat, roppant csatamezőket kisszerű, dísztelen, illúziótlan miliő

¹ A helység kalapácsáról készülő nagyobb tanulmány részlete.

váltja fel, az elkeseredett, tengernyi vért és emberéletet követelő, énekek során át részletezett, ide-oda hullámzó eposzi ütközet mindennapos házi perpatvarrá, utcai verekedéssé, könyvekkel, pipereeszközökkel vagy söröskancsokkal vívott „csatává” szelídül.²

A komikus hősköltemény a 17–19. század műfaja; ez idő alatt délről észak, nyugatról kelet felé egész Európában elterjed. A 18–19. század fordulóján, amikor a szláv nyelvterületen, Közép-, majd Kelet-Európában virágzásnak indul, a nyugati országokban már jóformán elfelejtik. Átfogó kutatását, történetének monografikus feldolgozását megnehezíti, hogy a művek száma roppant nagy, tanulmányozásuk számos európai nyelv ismeretét feltételezi, kiadásai közül pedig nem egy alig hozzáférhető unikum.³ Irodalmuk ugyan mennyiségileg tekintélyes, de szétszórta, provinciális jellegű, és – úgy látszik – bibliográfiai is jórészt feltáratlan. (Erre lehet következtetni pl. abból, hogy a magyar anyag – mind a művek, mind szakirodalmuk – eddig jóformán teljesen elkerülte a külföldi kutatók figyelmét.) A műfaj történetének megírására még senki sem vállalkozott: K. Schmidt óvatosan – és teljes joggal – „Előtanulmányok...” címet adott könyvének,⁴ amely e téren viszonylag a legtöbbet nyújtja. A bevezetésben a szerző hangsúlyozza, hogy egy bár Európa-szerte elterjedt, mégis jóformán ismeretlen (korábban szinte csak legjelentősebb produktumaiban figyelemre méltatott) műfaj történetéről lévén szó, egyelőre nem vállalkozhatott többre, mint a további kutatások bibliográfiai alapvetésére és az elméleti tájékozódás első kísérletére. Schmidt úttörő munkáját Broich mind a műfaj elmélete, mind történetének első, kb. a 18. század derekára tartó dél- és nyugat-európai szakasza vonatkozásában,⁵ Krejčí pedig a szláv nyelvterület jelentős része (főként a cseh, szlovák, lengyel és orosz nyelvű források és irodalom) anyagának monografikus feltárásával és bemutatásával, valamint figyelemre méltó elméleti és kutatási szempontokkal egészíti ki.⁶ Broich monográfiájában az angol klasszicizmus komikus hősköltemény termésének mintaszerű elméleti és történeti feldolgozását adja, a művek és a szakirodalom – nemzetközi adatokban is gazdag – részletes bibliográfiája kíséretében. Az itt következő rövid történeti áttekintés (a magyar vonatkozásoktól eltekintve) jórészt az említett művek adatai és eredményei nyomán készült; Broichnak helyenként gondolatmenetét is szorosan követtük. Feltűnő, hogy ezek az összefoglaló munkák – mint feljebb céloztunk rá – a magyar komikus hőskölteményekről alig vesznek tudomást; ez azonban nem annyira a hazai irodalmi alkotások és kutatások elszigeteltségének a következménye, mint inkább a műfaj összehasonlító irodalomtörténeti kutatásának említett, általánosságban is kezdetleges állapotával összefüggő jelenség.

*

A műfaj klasszikus mintái: az i. e. 7. század közepére keltezhető *Margitéz* és a sokáig tévesen Homérosznak tulajdonított *Batrachomüomachia* (i. e. 6. század vége) még nem komikus hősköltemények, csak műfaji előzményeknek tekinthetők. Az előbbiből mindössze néhány jelentéktelen töredék maradt fenn, s ezek keveset árulnak el róla; emiatt közvetlenül nem is lehetett része a műfaj

²Mi a műfajnak ezt *A helység kalapácsáig* vezető főáramlatát kísérjük elsősorban figyelemmel; egyes elágazásokban a csata háttérbe szorul, vagy el is marad.

³L. az alább i. m. bevezetését; a szerző hozzáteszi, hogy a második világháború pusztításainak – főként a német nyelvterületen – e források közül is sok áldozatul esett: számos mű talán örökre megsemmisült, s a szerző, amikor könyvét megírta, már csak korábbi jegyzeteire támaszkodhatott.

⁴SCHMIDT, Karlernst: Vorstudien zu einer Geschichte des komischen Epos. Halle/Saale, 1953. Niemeyer. 204 l.

⁵BROICH, Ulrich: Studien zum komischen Epos. Ein Beitrag zur Deutung, Typologie und Geschichte des komischen Epos im englischen Klassizismus 1680–1800. Tübingen, 1968. Niemeyer. 387 l. (Buchreihe der Anglia, Zeitschrift für englische Philologie, 13.)

⁶KREJČÍ, Karel: Heroikomika v básnictví Slovanů. [Hősi-komikus művek a szláv nyelvű költészetben.] Praha, 1964. 549 l. (A cseh nyelvű monográfia eredményeit csak közvetítő forrásokból – recenziók, magyar nyelven megjelent kisebb részek stb. – ismerjük, de az elméleti és műfajtörténeti tájékozódásban ezekből is értékes segítséget kaptunk.)

kialakulásában, csak mint az antik hősi eposz komikus megfelelőjének Arisztotelészről említett példája játszott elméleti szempontból ösztönző szerepet. Annál fontosabb a másik mű, az antik „Békaegérharc” mint teljes terjedelmében (303 sor) fennmaradt klasszikus modell. Ez már a komikus hősköltemény parodizálását előlegező kis mű, de konkrét aktuális vonatkozása nincs; inkább afféle mulattató célzatú ártatlan állatmese.⁷ Mégis, a hősi–komikus kontraszt annyiban már megvalósult benne, hogy az eposzi hősök helyén és szerepében nevetséges kis állatok vívnak véres ütközetet egymással. Éppen csak alkalmazni kellett ezt a módszert korszerű tartalmak kifejezésére, szatirikus ábrázolásra, és kialakulhattak a komikus hősköltemény kezdeti formái.

Magának a *Batrachomüomachia*nak tengernyi újkori fordítása, imitációja, adaptálása készült Európa-szerte: Broich számos angol nyelvűt említ,⁸ K. Schmidt pedig ezeken kívül görög, újlatin, olasz, spanyol, francia, német, lengyel tolmácsolások, ill. átdolgozások további tucatjairól számol be, köztük másféle állatok, ill. állatok és emberek harcának különféle változatairól;⁹ mi ezt a rendkívül gazdag termést Csokonainak (a külföldi irodalomban ismeretlen) *Békaegérharcával* (1791–1792) egészíthetjük ki: ez *adaptáció* (a német Jacobus Balde példája nyomán, aki ugyancsak az egykorú hazai viszonyokra alkalmazva és bővítve dolgozta át – latin hexameterekben – a klasszikus mintát,¹⁰) s az eredeti mű travesztíája (tehát a formát és a jellemeket devalválja): ezt a módszert Csokonai, mint maga mondja „A furcsa epopeáról” szóló tanulmányában, Blumauertől leste el.¹¹ Mint újabban ismeretessé vált, Csokonai művét a múlt század elején román nyelvre is lefordították (1816).¹² Krejčí sok szláv nyelvű fordítást, ill. átdolgozást említ.¹³

Mindezek azonban inkább csak párhuzamos kísérőjelenségei a komikus hősköltemény elterjedésének; – kialakulásához, fejlődéséhez alig volt közük; az eredeti *Batrachomüomachia*ra viszont a komikus hősköltemények szerzői annál gyakrabban hivatkoznak. Így maga az a Tassoni is, kinek *La Secchia Rapita* (*Az ellopott vödör*) c. műve (1622) a műfaj előtörténetének igen fontos állomása, invokációjában a görög komikus eposz műzsjának segítségét kéri műve megírásához. Ez a mű a komikus hősköltemény legerőteljesebb, ún. „csata-típusú” vonulatának („Schlachtgedicht”) őse, melynek családfája egyfelől az *Aeneis*ig s azon keresztül a homéroszi eposzokig, elsősorban az *Iliász*ig, másfelől – a feldolgozás módját tekintve – a *Batrachomüomachia*ig nyúlik vissza. *Az ellopott vödör* még alig tekinthető komikus hőskölteménynek, mert a paródia és a travesztia tisztázatlan vegyülete, továbbá komoly és komikus részletek következtlenül keverednek benne, mégis a műfaj kialakulásának küszöbét jelenti: egyrészt világosan kitetsző aktuális-politikai-társadalmi célzata van, s ez abban is kifejezésre jut, hogy az antik komikus költemény kis állatfiguráit hús-vér emberek (egymással civakodó polgárok) váltják fel, másrészt abban, hogy a szembenálló felek az elkeseredett, véres ütközeteket végső soron egy közönséges használati tárgy, tehát hangsúlyozottan jelentéktelen dolog miatt vívják (a *Békaegérharc*ban az összeütközés oka az adott keretben nem jelentéktelen, hiszen a vízbe fúlt egér „herceg” volt), s ezzel a hősi–komikus kontraszt őstípusa valósul meg: a fenséges-rendkívüli-hősi erőfeszítés és a közönséges-mindennapi-kisszerű ok ellentéte. Maga a harc azonban kétségkívül heroikus méreteket ölt, tehát Tassoni műve még félig-meddig komoly eposz, komikus betétekkel.

⁷ BROICH i. m. 191–192.

⁸ Uo. 193–196.

⁹ SCHMIDT i. m. 45, 51–61.

¹⁰ L. SZILÁGYI Ferenc: Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről. ItK 1970. 14–15.

¹¹ Csokonai Vitéz Mihály összes művei. (Szerk. HARSÁNYI István – GULYÁS József.) Bp. [1922.] II/2. k. 553. – Johann Aloys Blumauer (1755–1798) osztrák költő nagy hatású műve Vergilius *Aeneis*ének travesztíája volt: „Abenteuer des frommen Helden Aeneas”, befejezetlen komikus eposz, mely 1782–1788 között készült. Első részének magyar kiadása: „Virgilius Éneássá, kit Blumauer németre travestált, most magyarosan Szalkay Antal úr által öltöztetett. Béts, 1792. 128 l.

¹² PÁLFFY Endre: Két vígeposz eszmei rokonsága. Ion Budai-Deleanu, „Tiganiada” és Arany János „A nagyidai cigányok” című elbeszélő költeménye. FK 1963. 3–4. sz. 414.

¹³ KREJČÍ i. m. 166, 268–269, 275, 287. stb.

Ezért általában még az Ariosto-, Boiardo-, Pulci-féle komikus lovagi eposz termékei közé számítják.¹⁴ Az adott összefüggésben azonban kiemelkedik ezek sorából, nem utolsósorban azért is, mert sok komikus hősköltemény szerzője (a mi Csokonaink is) hivatkozott rá, mintájának tekintette.

A komikus hősköltemény első tiszta megvalósulásának Boileau *Le Lutrinje* (*A pulpitus*, 1764–1783) tekinthető: az ebben vívott „csatát”, melyre a Prelátus és a kanonokok közt egy templomi emelvény felállítása, tehát merőben hétköznapi esemény miatt kerül sor, a szerző a hősi eposz modorában, ill. formai eszközeivel éneklí meg. Boileau mint a klasszikus eposz híve és elméleti védelmezője bírálta a klasszicizmus előtti olasz és francia hősi eposzokban, így Ariosto *Őrjöngő Lórántjában*, Scudéry, Saint-Amants, La Calprenède műveiben jelentkező, a mű egységét megbontó tendenciákat: a cselekmény több ágra szakadását, komoly és komikus elemek bántó keveredését stb. Amint – *A pulpitus* előszavában – maga előadta, egy ízben e kérdésről vitatkozva azt állította, hogy a hősi eposz megírásához nincs szükség összetett, szerteágazó cselekményre; az *Illász* a bizonyítéka, hogy viszonylag sovány epikus anyag is elég a hősköltemény létrehozásához. E tételének bizonyítására írta aztán – mint állítja – a szóban forgó művet, megmutatva, hogy akár egy hétköznapi, kicsinyes perpatvarról is lehet eposzt írni, olyat, amelynek a cselekménye egységes, amely a szóban forgó, „szabálytalan” olasz és francia eposzoknál jobban valósítja meg a hagyományos eposzi feltételeket. (Ezeket Boileau nem sokkal előbb kiadott poétikájában is kifejtette, ill. lefektette.) A mű azonban parodisztikus vonásokat öltött, hiszen a szerző – az előszavában említett Tassoni nyomán – a klasszikus formát jelentéktelen, nem-eposzi, a magánélet szférájába tartozó tárgyra alkalmazta, s ezzel egyúttal (mint szándékában volt) azt is megmutatta, hogy milyen az általa élesen elítélt Scarron-féle travesztia¹⁵ ellentéte, a klasszicista esztétika mércéjének megfelelő „új burleszk”, azaz a komikus hősköltemény. Boileau akarva-akaratlan degradálja a hősi eposzi dikciót és technikát, amikor e hétköznapi csetepaté előadására alkalmazza, egyúttal pedig csipkelődő szatírával illeti a kicsinyes torzsalkodás résztvevőit: a kényelmes, hasukat szerető, hiú, a maguk kis hatalmára, befolyására féltékeny egyházi személyeket.

Egy jellemző példa e kettős célzatra:¹⁶ a költemény főhőse, a Prelátus „lágy pelyhekből tömött puha párnákon” alszik „ebéd előtt, Nagy reggeli után”:

Az arca ragyogott (Ifjúság szórta rája
Fényét), s mellére hullt kettőbe gyűrt tokája.
A vaskosan kövér és puha test alatt
Nyögött a párna is, nyögött, majd megszakadt.

Álmában megjelenik a Viszály istennője, és a gyűlölt vetélytárs, a Kántor üzelmeire figyelmezteti, mire

Nagy harci kedvvel, ím, a Prelátus felébredt,
És egy áldást dobott a hírhozó felé.
Majd mint mikor dühös nagy darázs csíp belé,
Lelkét kiadva, egy bikának horpaszába,
S a megsértett, nemes állat rugdos hiába,
S úgy érzi, hogy e kint kibírni nem lehet,
Ezért hallat szilaj és vad bőgéseket,

¹⁴ Maga BROICH is (i. m. 32–35) az olasz „komikus lovagi eposz”-ról szóló fejezetben foglalkozik vele.

¹⁵ Az eposz-travesztia történetét a francia Paul Scarron-nak (első ízben 1648–1653 között 9 kötetben megjelent) „Le Virgile Travesti” c. nagyhatású *Aeneis*-átdolgozásától számítják.

¹⁶ Az idézeteket a költemény újabb magyar fordításából vettük: Boileau (–Despréaux, Nicolas): *A pulpitus*. (Ford. LOTHÁR László.) Bp. 1961. 24–26.

A Prelátus szegény, ágyából kiugorva
 Úgy üvölt; a Lakájt s a Szolgálot lehordja
 A szent harag miatt, mely lelkében remeg,
 S még most, ebéd előtt – szól – a Kórusra megy.

„A derék Gilotin” azonban kétségbeesve figyelmezteti:

„Ne add fel, jó uram, a méltóságodat!
 A Prelátus te vagy, dolgoznod nem szabad!
 Böjt van? Vigília? Avagy talán a tálat
 Még látni sem bírod? Miért e bős utálat?
 Azt gondold meg csupán, hű szolgád arra kér,
 Melegített ebéd hajítófát sem ér!”

A Prelátus az érvelés hatására mégis inkább a terített asztalhoz ül, s híveit magához rendeli, hogy megtanácskozza velük, miként vegye fel a harcot a Kántor ellen. –

Miként e részletből látható, a nem-heroikus anyagon egyrészt lelepleződik a már amúgy is avultnak érzett, üressé vált eposzi technika (a hősi eposzi stílus, a Viszály istennője képében fellépő gépezet, az álom csodás eleme, az elpuhult Prelátusra alkalmazott eposzi bika-hasonlat stb.), másrészt nevetséges színbe kerül az elhízott, kényelmes, falánk és dölyfös Prelátus is az eposzi formától felidézett hősi háttér előtt. A komoly eposz kritikai szándékú parodizálásáról azonban szó sincs; Broich pedig mésterien bizonyítja,¹⁷ hogy *A pulpitus* nem antiklerikális szatíra (ami régi, hagyományos felfogás az irodalomtörténetben): tudnunk kell, hogy Boileau katolikus volt, nem állt az egyházon kívül és vele szemben úgy, mint Voltaire; csipkelődése a kényelemszerető, eszem-iszomot kedvelő papokkal, szerzetesekkel belefér az egyházon belüli tréfálkozás keretébe. Azokkal az egyházi körökkel, amelyeket bemutat, egyáltalán nem volt ellenséges viszonyban, sőt éppenséggel ő volt az az író, aki ilyen hangnemben szólhatott róluk, anélkül, hogy rossz néven vették volna tőle, hiszen az effajta gúnyolódás az egyház tekintélyének alapjait nem érintette. Sőt, ez az eposzi eszköz-és kelléktár, az epikus séma, mely a heroikus világot asszociálja, szinte észrevétlenül „megemeli”, mintegy új típusú hősökké avatja e kisszerű, hétköznapi, de tipikus mozzanatokból álló, az olvasó előtt ismerős csetepaté egyházi és polgári részvevőit, mintha az író azt akarná mondani: „Íme, ez a mi világunk, ilyenek a mi hőseink!” Ezáltal pedig – akarva-akaratlan – a heroikus eszmények érvényét is kétségbe vonja. (E kettős, ellentétes tendencia zavartalan egyensúlyát Pope valósítja majd meg a *Fürtrablsban*.)

Boileau művében tehát a hősi–komikus kontrasztnak szinte minden lényeges előfeltétele megvalósul. Ennek hatását azonban itt-ott komoly, nem-ironikus betétek zavarják, főként a teljes utolsó (6.) ének, amelynek komoly-moralizáló hangneme törést okoz. Mégis: *A pulpitus* ezzel a következtetlenséggel együtt (amelyet egyébként az egykorú olvasóközönség és kritika úgyszólván észre sem vett) az első igazi komikus hősköltemény.

Boileau műve jelentőségét rendkívüli hatása is bizonyítja: Európa-szerte művek tucatjainak vált közvetlen ösztönzőjévé, műfaji mintájává: így pl. *A pulpitus* nyomán keletkezett a dán Holberg *Peder Paars* c. komikus hőskölteménye (1719–1720) s a lengyel Ignacy Krasicki *Monachomachidja* (1778). Az angol irodalomban is Boileau műve alapozta meg, sőt egy évszázadra szinte meg is határozta a komikus hősköltemény-műfaj fejlődését. A főbb elágazások csírái már benne megvoltak (a komoly eposz komikus párjának megteremtésére irányuló, a szatirikus és parodisztikus törekvések), s ezek külön-külön, ill. más és más arányban keveredve jelentkeznek az angol termésben. Egyedül Pope-nak sikerült ezeket a különféle tendenciákat teljes esztétikai egységbe olvasztani (még Boileau-t is felülmúlva) a komoly eposz pótlására irányuló törekvés jegyében.

¹⁷ BROICH: i. m. 222–224.

Pope *Fürtrablását* még a 17. század végén néhány jelentős angol komikus hősköltemény előzte meg. Crowne *The History of the Famous and Passionate Love* (1799) c. művében a Dido–Aeneas epizódot parodizálja; ez azért nevezetes kísérlet a műfaj történetében, mert elsőként vezeti be a szerelmet mint az eposzi ütközet parodisztikus megfelelőjét, s ezzel magának Pope-nak is példát mutat. A satirikus tendencia itt jóformán elenyészik, s ez rontja a kontraszthatást: Boileau „hősei” csak ironikus értelemben azok, Crowne főalakjai azonban valóban hősök a szerelem terén. – Fontos közvetítő szerepe volt *A pulpitus* és a 17. századi angol komikus hősköltemények között Garth *Dispensary*-jának is (1699), orvosok és gyógyszerészek „csatá”-jával. Rengeteg többé-kevésbé szoros utánzata készült, de ezek a mi szempontunkból érdektelenek.

Nagy hatású, bár a jelen összefüggésben éppen csak említést érdemlő mű az angol Dryden *Mac Flecnœe*-ja (1682), az úgynevezett „Dummheitssatire” (az ostobaság satírája) típusának első képviselője az angol irodalomban. Dryden elsősorban satírárt akart írni és nem (komikus) eposzt, s így messze eltávolodott Boileau-tól. Célja voltaképpen a személyes ellenfele, Shadwell elleni éles támadás volt, kevés epikus anyaggal (satirikusan ábrázolt ellenlábását az ostobaság birodalmának királyává koronázzák), parodisztikus háttér nélkül. Ezért ez a nevezetes mű és tengernyi utánzata éles oldalelágazást jelent a műfaj „csata típusú” fővonalától. Idetartozik többek között Pope hírhedt, sok élő személyt (irodalmi és privát ellenfeleit) kipellengérező *Dunciad*-ja (1728–1742), melynek van némi, halvány parodisztikus háttére is: az ostobaság birodalmát Aeneas latiumi honfoglalása módjára alapítják meg.¹⁸

Pope korábbi komikus hőskölteményével, a *The Rape of the Lock* (*Fürtrablás*) cíművel (1712, átdolg. 1714 és 1717) valami teljesen újat hozott a műfaj történetében. Brie¹⁹ rokokó-eposznak nevezte el azt az új típust, amelyet Pope ezzel megteremtett. Pedig ő nem szándékozott merőben újat alkotni: nagyon is tudatosan támaszkodott különféle irodalmi előzményekre. Mégis, bár a Boileau-tól és Garthtól kapott formát (módszert) átvette, a műfajt „belülről” egészen átalakította. A költemény megírásának okául ugyan azt hozza fel, hogy a szóban forgó fürtrablás (megtörtént esemény) miatt kitört, két család közti perpatvarnak kívánt véget vetni, a két szembenálló felet akarta kibékíteni; számunkra azonban az a fontos, hogy nem alkalmi költeményt, hanem *eposzt* írt (ezt tekintette a legfontosabb irodalmi műfajnak), s ez abból nyilvánvaló, hogy az első kidolgozást követően, néhány év leforgása alatt, két ízben is olyan átdolgozást hajtott végre rajta, amelynek folytán éppen eltávolodott az eredeti (állítólagos) békéltető szándéktól, s magától az esemény hű, reális elbeszélésétől is. Új eposzi motívumokat iktatott be, s Clarissa beszédének betoldása az 5. énekbe (az 1717-i, második átdolgozás során) éppen azt a célt szolgálta, hogy művéből az eposzi „morál” világos megjelölése, kifejtése se maradjon ki. „Csak ekkor teljesítette az eposzi szabályokat mindenestül, és csak ekkor érte el az eposz általános érvényét, ill. elhatárolását az egyeditől.”²⁰ Tehát véglegesnek csak a 3. kidolgozást tekinthetjük. Pope ezek szerint az eposzi tradíció sodrának kellős közepén áll, de egyúttal a komikus hősköltemény hagyományaihoz is tudatosan kapcsolódik. A Boileau–Garth-féle komikus hőskölteményt folytatja. Közös elemek és motívumok alkalmazása kapcsolja össze az említettekkel: prozóció, invokáció, dedikáció (ajánlás), ellenségeskedés két szembenálló párt között, mely végül nyílt összecsapásba torkollik. A cselekménynek ez a folyamata olyan hasonlóságot mutat fel Boileau (Garth), ill. Pope műve közt, amely nem magyarázható a komoly eposz hasonló módszerű parodizálásával, hanem csakis a komikus hősköltemény-minta közvetlen utánzásának, követésének eredménye lehet. Lényeges különbség ugyan, hogy a „csata” Pope-nál szinte a tetőpontra, deus ex machinával véget ér (a „corpus delicti”: az elrablott hajfűrt a holdba kerül), s ezzel a Boileau-féle lezárás (*A pulpitus* 6. énekében) feleslegessé válik, egészében Pope mégis *A pulpitus* (és *a Dispensary*) szerkezetét veszi át.

¹⁸Uo. 239–240, ill. 296–304. Ez az elágazás már a satírába hajlik át, ezért a továbbiakban mellőzzük.

¹⁹BRIE, Friedrich: Englische Rokoko-Epik (1710–1730). München, 1927. 47: „Popes »Lockenraub« ein Rokoko-Epos” (a tanulmány V. fejezetének címe).

²⁰BROICH i. m. 247.

Mindennek ellenére Pope több lényeges ponton megújította, ill. továbbfejlesztette a műfajt: 1) a szerelmet tette központi témává; ehhez Crowne említett művében még csak a csírák voltak meg; 2) művében nem bizonyos foglalkozást vagy csoportérdekeket képviselő személyek ütköznek össze, hanem a nemek harca válik komikus hősköltemény tárgyává. (Példáját Csokonai is követi a *Dorottya*-ban.) 3) polgárok helyett az arisztokrata világ figuráit szerepelteti; ez nem egyszerűen külsőleges újítás, hiszen az a társadalmi réteg lép fel komikus megformálásban, amely azelőtt, az antik hagyományok szellemében, csak a komoly eposzban kaphatott szerepet. Persze voltak ezen a téren bizonyos előzmények, de Pope tette meg a döntő lépést abban az irányban, hogy a legfelső réteg alakjait avassa egy komikus elbeszélő költemény hőseivé. Ezzel a lépéssel azonban a hősi eposz paródiája is új értelmet nyert. A komoly eposz komikus parodizálásához itt az adott kitűnő alapot, hogy ebben az arisztokrata világban is nagy szerepet játszottak bizonyos „hősi” erények, ill. „győzelmek”, „hódítások” a szerelem terén. Sok párhuzam adódott, nemcsak a lényegben, hanem a terminológiában is („sebesülés”, „diadal”, „fegyverek” stb.). Crowne már élt ezzel a lehetőséggel, de *History*-jában a csata-metaphorák főleg a közvetlen szexuális vonatkozásokra szorítkoznak; Pope-nál a harc elsősorban mint „flirt” jelenik meg: Belindát, amikor toalettasztalkája előtt ülve szépítkezik, úgy rajzolja, mint csatára készülő, fegyverkező vitézt. A hajfürdő úgy tűnik fel, akárcsak egy antik trófea, melynek megszerzése dicsőséget, hírnevet hoz. A csata leírásában tetőpontját éri az eposzi, ill. az egykorú zsargon szerelemi metaforikájának egybeolvadása: az eposzi ütközet, kézitusa és a „flirt” elválaszthatatlanul egybefonódik. A hősi–komikus kontraszt nem annyira az eposzi nyelv és a hétköznapi esemény ellentétében valósul meg, hanem megvan magában az ábrázolt társadalmi rétegben, amely rég elvesztette érzékét a valóban hősi eszmények iránt és csak az élvezeteknek él, de mégis szeret hősi pózt ölteni, s triviális életcéljait a hősi szférából vett kifejezésekkel jelöli meg. A látszat és a lényeg közti ellentmondást Pope a „vanity” (hiábavalóság) szóval fejezi ki, mely a költemény egyik kulcsszava. Ez a klasszicista komédiának is központi témája. Pope költeményében már nem az az eset, mint Boileau-nál: ti. hogy a fodrász és felesége úgy beszélnek, mint Aeneas és Dido (amit a valóságban nem tettek); a *Fürtráblás* arisztokrata figurái majdnem úgy beszélnek, mint a valóságban (csak némileg stilizáltan). Ebben a vonatkozásban tehát Pope nem a hősi eposzt parodizálja (s így valamelyest le is tér a Boileau-tól teljesen meg nem valósított, de kijelölt fő fejlődési vonalról), hiszen a hősi–komikus kontrasztot maga az ábrázolt társadalom kínálja; egyébként azonban a komoly eposz sémáját követi s – mint láttuk – a hagyományos eposzi technikát és motívumokat alkalmazza. Az egész műből s kivált az átdolgozások irányából világosan kitetszik az a törekvése, hogy megteremtse a komoly eposz egyenrangú komikus megfelelőjét; – ez bizonyos mértékig sikerült is neki. Szemlélteti ezt a „gépezet” Pope-féle megoldása is. Boileau masinériája merő absztraktumok megszemélyesítéséből, tehát allegóriákból áll; ezeket nem is próbálja hús-vér alakokként ábrázolni. Pope szilfjei ezzel szemben konkrét, szemléletes lények, amelyekkel kitűnően érzékelteti a „vanity” kettőségét: ti. a klasszicista eszmények szépségét s egyben mulandóságát. E szellemek az antik istenek paródiái, egyúttal azonban a Pope-korabeli dámák korabeli vonásait személyesítik meg, tehát a költő-teremtette sajátos alakok is. Ezek a kis, légies lények sokkal jobban is illenek a komikus hőskölteménybe, mint a görög istenek vagy az allegóriák. Ez a gépezet összhangban áll a költemény tárgyának kisszerűségével, s azzal, hogy a társadalomnak nem „büneiről”, csupán bolondságairól van szó. Talán ha a műfaj tárgyi szférájától megkívánt realitás és a nélkülözhetetlennek tartott „gépezet” alapvető ellentmondását nem is szüntethette meg, mindenesetre jelentősen enyhítette. Mindezek alapján voltak, akik Pope művét tekintették az első valódi komikus hőskölteménynek.

A *Fürtráblás* ellentétes irányzatokat egyesít: egyszerre hősi és komikus, egyszerre gáláns és satirikus költemény; pl. Belinda valóban „hőssé” (eszményi széppé) is magasztosul: nemcsak lelepleződik a hősi eszmények tükrében, hanem ezek át is sugároznak rá. E két tendencia állandó egyensúlyban marad. Azaz mind a karikírozó, mind a satirikus célzat enyhébb, diszkrétebb benne, mint a kritikai paródiában, ill. a támadó satírban.

A *Fürtrablás*ban az az alapvető ellentmondás, ill. ambivalens magatartás kap szinte adekvát irodalmi kifejezést, amely a klasszicizmusnak az antikvitáshoz való viszonyát jellemzi: nosztalgia és idegenkedés egyszerre.

Pope művének hatása legalábbis egyenrangú volt *A pulpitus*éval, sőt talán fölül is múlta azt: fordításai, utánzatai hazájában és a kontinensen gomba módra, tucatjával keletkeztek. Ez a mű kiemelkedő esztétikai értékénél s említett újdonságainál fogva a „csata típusú” hősköltemény (tehát a műfaj erőteljes fővonulata) új, gazdag – bár általában süllyedő színvonalú – elágazásainak kiindulópontjává vált. Az ide tartozó, mintegy 25 darabot felölelő 18. századi angol termés nagyobb része közvetlenül a *Fürtrablás* hatását tükrözi; sok szerző meg is említi mintái közt (önállóan vagy Tassoni, Boileau műve s esetleg a *Batrachomüomachia* társaságában). Így járt el pl. a mi Csokonaink is (a *Dorottya* „Előbeszéd”-ében, l. alább), s – hogy egy másik perifériális példát említsünk – a portugál (António) Dinis da Cruz e Silva *O Hyssope* c. komikus hőskölteménye (alcíme szerint „poema heroi-comico”), amely Párizsban, 1817-ben jelent meg, ugyancsak elsősorban *A pulpitus* és a *Fürtrablás* hatását mutatja.²¹

A komikus hősköltemény műfaja Angliában (a főáramlat és a más típusú elágazások²² egyaránt) a 18. század közepétől kezdve a rohamos hanyatlás jegyeit mutatja: Broich meggyőző elemzése szerint a (főként személyes jellegű) durván satirikus elem uralkodik el rajta az epikus-parodisztikus jelleg rovására. Hozzájárul e folyamathoz az a körülmény is, hogy az angol klasszicizmusnak ez a késői szakasza egyre nehezebben tűrte el a felvilágosult gondolkodással össze nem férő eposzi gépezetet, ez pedig a komikus hősköltemény elengedhetetlen kellékének számított. A szigetországban Chatterton *Consulad*ját és Brice *Mobiad*ját tekinthetjük a két utolsó „csata típusú” komikus hőskölteménynek. Mindkettő 1770-ben keletkezett.

A kontinensen azonban még közel egy századon át életképes maradt ez a műfaj. Pope műve a korábbi ösztönzéseket (Tassoniét, Boileau-ét stb.) szinte meghatványozta, bár a szerzők a *Fürtrablás* előtti mintákra is gyakran hivatkoznak. Német földön – jellemző módon – a *Fürtrablás* lefordítása (1744) után kezdődik a műfaj virágzása, főként a „csata típusú” változattal, mely a német irodalmi rokokó egyik jellegzetes terméke;²³ fő művelői: Rost, Zachariä, Dusch, Thümmel és Uz. Az említett műfordítással csaknem egyidőben jelent meg a műfaj egyik legismertebb német darabja: Friedrich Wilhelm Zachariä. *Renommistja* (1744, átdolgozott változata 1754); művészi színvonala meg sem közelíti Pope művét, de a német olvasók körében nagy sikere volt. Ennek hőse egy Jénából kitiltott s Lipcsében szájhősködő, hetvenkedő egyetemi hallgató, tárgya a „galantéria” és a durva virtuskodás összeütközése. A szerző, aki a komikus hősköltemény legtermékenyebb német művelője (K. Schmidt 7 ilyen műfajú munkáját említi),²⁴ tíz évvel később írta *Schnupftuch*ját (1754), amelyet – jóllehet igen szorosan kapcsolódik Pope művéhez (ez megnyilvánul pl. már abban is, hogy a főhősnőt a *Fürtrablás* Belindája nyomán Belindének hívják) – szintén elismeréssel emlegetnek: ebben a hajfűrt szerepét egy zsebkendő veszi át. A magyar olvasónak sokat mondó adat, hogy ezt a művet Csokonai egyik levelének mellékletében „kézírásban lévő Munkátskái” jegyzékébe iktatta, tehát legalábbis tervezte németből

²¹ SCHMIDT: i. m. 196.

²² BROICH: i. m. 201–205, ill. 205–208: két ilyen elágazást különböztet meg: 1) az „invention-poem”-nek nevezett költeménytípust, amelynek témája valamely használati tárgynak (pl. a legyezőnek mint a hódítás fegyverének) általában mitikus vonatkozása „feltalálása”, hátterében Akhilleusz vagy Aeneas pajzsa elkészítésének, leírásának klasszikus eposzi motívumával; 2) a „game-poem”-et, amelynek a középpontjában valamilyen, az eposzi ütközetet parodizáló játék (pl. futball, whist) áll. Ezeket, akárcsak a *MacFlecnoe*, ill. *Dunciad*-féle „ostobaság-szatírákat” mint szempontunkból érdektelen oldalhajtatásokat a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.

²³ Vö. ANGER, Alfred: *Literarisches Rokoko*. Stuttgart, 1962. Metzler. (Sammlung Metzler. Realienbücher für Germanisten. Abt. D. Literaturgeschichte.) 83–92: „Das heroisch-komische Epos und das Epyllion des Rokoko.”

²⁴ SCHMIDT: i. m. 190. (A német komikus hősköltemények időrendi táblázatában.)

magyarra fordítását.²⁵ Ugyancsak a német komikus hősköltemény-műfaj legjobb teljesítményei közé számítják Peter Uz *Sieg des Liebesgottes* c. munkáját (1753, átdolg. 1777), amely a *Fürtrablás* mintájára kidolgozott szerelmi háromszögtörténet (a hősnő neve itt Selinde!). – Csak kis töredékét említhettük itt a 18. század második felében hirtelen felburjánzott német termésnek, mely K. Schmidt összeállításában mintegy félszáz darabra rúg; központi motívumuk a komoly eposzi ütközetet parodiáló hétköznapi összetűzés: magánszemélyek, csoportérdekek vagy a „nemek” harca.

A műfaj a 18. század második felében dél, észak és kelet felé egyaránt továbbterjedt, és nagy területeket, új irodalmakat hódított meg. A jelek szerint igen változatos, hasznos tanulságokat rejtgető 19. századi története: családfája, továbbfejlődése, az egyes nemzeti irodalmakban játszott szerepe stb. jórészt feldolgozatlan; K. Schmidt inkább csak a bibliográfiai feltárás egy részét végezte el (főként a német költészet területén). Krejčinek elsősorban a lengyel, cseh és orosz anyag (az egész hősi-komikus irodalmi áramlat, tehát a komikus hőskölteményen kívül az eposz-travesztia, a komikus regény stb. történetébe ágyazott) bemutatását köszönhetjük; ő célkitűzésénél fogva (az előzmények összefoglaló felvázolásán túl) a nem szláv nyelvű anyagot nem vonja be vizsgálódási körébe, így a magyar komikus hőskölteményszerzőket: Csokonait, Petőfit, Aranyt éppen csak megemlíti (*Egy falusi nótáriusával* tévesen Gvadányit is közéjük számítva).²⁶ Ugyanígy jár el a román Ion Budai-Deleanu *Cigányeposzával* (*Țiganiada*, 1812). Ez a román irodalom történetében mint annak „első valóban nagy méretű epikai alkotása” jelentős szerepet játszott.²⁷ Az újabb filológiai irodalom mutatott rá e mű érdekes magyar irodalmi vonatkozásaira: egyrészt feltehető, hogy szerzője ismerte Csokonai *Békaegérharcát*, másrészt pedig Arany *Nagyidai cigányok* c. komikus hőskölteményével szoros tárgyi és eszmei szálak kapcsolják egybe.²⁸ De a jelen elemzés szempontjából még fontosabbnak látszik az a műfaji rokonság, amely a román cigányeposzt mint komikus hőskölteményt általánosságban is a közép-európai költészet e műfajú korábbi és későbbi termékeihez fűzi, annak ellenére vagy amellett, hogy erős olasz és spanyol irodalmi ihletéseket is kimutattak benne. A közép- és kelet-európai történelmi helyzet, a feltámadó nemzeti törekvések szempontjából igen figyelemreméltó újdonsága aktuális társadalmi-politikai célzata: a „cigányháború” (a cigányok két táborának véres verekedése) az egész, önálló nemzeti létre vágyó románság pártokra szakadásának, torzalkodásainak jelképes tanulságot rejtő komikus elbeszélése. (Ez a sajátos allegorikus képlet tér vissza a *Nagyidai cigányok*ban.)

A magyar komikus hősköltemény-műfaj történetének még csak vázlatos megírására sem történt eddig kísérlet. Pedig Csokonai már a *Dorottya* ismert „Előbeszéd”-ében, ill. „Az epopoeáról közönségesen” c. dolgozatában megvetette ennek alapját: foglalkozott a műfaj elméleti kérdéseivel, komikumának természetével; s utóbbi írásában a legfontosabb külföldi előzményeket, nevezetesen az antik *Batrachomüomachiót*, *A pulpitu*st és a *Fürtrablást*, valamint a burleszk másik típusának klasszikus termékét, Blumauer *Aeneis*ét külön-külön ismertette és méltatta.²⁹ Nemi túlzással azt mondhatjuk, hogy irodalomtörténetírásunk – már ami a műfaj egészének, ill. történetének magyar vonatkozásait illeti – csak a legutóbbi időben, Julow Viktor tanulmányaiban lépett túl ezen a korai kezdeményen.³⁰

²⁵ L. Gróf Koháry Ferenchez intézett, 1797. nov. 8-án kelt levele mellékletén: „Das Schnupftuch, ein comisches Heldengedicht des Herrn Zacharie.” (Csokonai i. m. II/2. k. 642.)

²⁶ Gvadányi elbeszélő költeménye nem eposzparódia, hanem szatíra: komikuma nem a hősi-komikus kontrasztból, hanem azokból az ellentmondásokból fakad, amelyek a faragatlan, elmaradott vidéki nótáriust, ki az elbeszélés folyamán új meg új, szokatlan helyzetekbe kerül, környezetével minduntalan összekocantják.

²⁷ Újabb román elemzése, részletes elméleti és történeti bevezetéssel: PETRESCU, Ioana Emilia: Ion Budai-Deleanu si eposul comic. [Budai-Deleanu és komikus eposz.] Bucuresti, 1974.

²⁸ L. PÁLFFY: i. m. 415–420, ill. ENGEL Károly: Csokonai Vitéz Mihály Békaegérharcának román fordítása. Nyelv- és Irodalomtud. Közlemények (Cluj-Kolozsvár) 1959. 3. évf. 1–4. sz. 33–54.

²⁹ A *Dorottya* „Előbeszéd”-ét l. Csokonai i. m. I/2. k. 538–550; az elméleti tanulmánynak „A furcsa epopoeáról” szóló 5. fejezetét pedig uo. II/2. k. 550–559.

³⁰ L. alább 34. és 41. sz. jegyz.

Csokonai nevéhez fűződik – a *Dorottyával* – az első magyar komikus hősköltemény megteremtésének az érdeme is. *Az istenek osztóása* c., travesztáló módszerű, szatirikus célzatú, trágár-csúfondáros költeményével (1790) már ezt megelőzőleg kísérletet tett a burleszk műfajban.³¹ Ugyanezeket a vonásokat mutatja, sokkal magasabb művészi szinten, a hősi–komikus kontraszt lehetőségeit mulatságosan értékesítő *Békaegérharca*,³² mely nem eposz-travesztia, hanem az antik hősi eposz ókori komikus pendantjának travesztálása. De Csokonai ismeri, sőt definiálja is a travesztia és a komikus hősköltemény közötti műfaji különbséget (ti. hogy az előbbiben a „poetai előadás”, az utóbbiban „a viselt dolgok nevetségesek”).³³ *Dorottyája*, melyet a Blumauer-féle *Aeneis* méltatása után mint első magyar „furcsa vitézi versezetet” ugyancsak bemutatott, a főáramlathoz kapcsolódik, s a korábbi komikus hősköltemények közül a legerősebben a *Fürtrablás* ihletése érezhető rajta. Csokonai, mint elméleti értekezése tanúsítja, fölismeri e mű jelentőségét, s képes volt a műfajnak Pope-tól feltárt új lehetőségeit az angoltól annyira eltérő hazai társadalmi viszonyok között értékesíteni. „A *Fürtrablás*-ból merítette – írja Julow Viktor – »furcsa vitézi versezet«-ének alapkoncepcióját: kora nemesi társadalmának tekintélye magasából a vígeposzi tiszteletlenség eszközével való letaszítását. Pope-tól vett analógiára és az ő mintájára megalkotott tündérien játékos mitológiára építette fel cselekményének vázát.”³⁴ A *Dorottyában* ugyancsak a nemek ütköznek meg egymással, Csokonai azonban – azon túl, hogy hiteles és jellegzetes magyar miliőt teremt – az eposzi harc és a szerelmi hódítás komikus kontrasztjának merőben új, eredeti formáját valósítja meg: főhőseül a „pártára unt” vénlányt választja, s így a nő lesz a támadó fél. De ami még ennél is lényegesebbnek tűnik, *Dorottyát*, a vénlánycsúfolók félig népi, félig irodalmi, széles körben ismert, kigúnyolt, lenézett tárgyának utódát, bár komoly eposzi hősnek nevetséges, a „matrikuláért” vívott állhatatos küzdelme bizonyos heroikus vonásokkal ruházta fel: ez a két ellentétes tendencia körülbelül olyan egyensúlyra jut, mint a *Fürtrablás* Belindája esetében. Jellemző ebből a szempontból, hogy Csokonai „A furcsa epopoeáról” szóló fejtegetésében azt állítja: a *Dorottyában* „a személyek nem herosok, de a viselt dolgok álmélkodásra méltók”, továbbá, hogy amennyire tőle telt és Apollo a segítségül hívást meghallgatta, „heroice” kívánt „zengedezni”.³⁵ Tehát éppen az említett „egyensúlyi helyzet” (ti. a kölcsönös heroizáló-deheroizáló tendencia) alapján, amelyet a *Fürtrablás*ban a jelek szerint igen jól érzékelt, az a benyomása támadt, hogy az egységesen komoly-eposzi formai szférával szemben a tárgyi szférában heroikus és nem heroikus elemek keverednek; erre vall az az előbbtől eltérő megjegyzése is, hogy a „furcsa vitézi versezet”-ben „a személy heros, a viselt dolgai nevetségesek”.³⁶ (Persze: érdemben tévedett, hiszen a *Dorottyának*, akárcsak a *Fürtrablásnak*, sem a hőse, sem a cselekménye nem heroikus, hanem ez is, az is közönséges, a privát szférába tartozó.)

*

Petőfinek, aki 1844 augusztusában írta *A helység kalapácsát*, az elmondottak szerint a hazánkba is eljutott komikus hőskölteményekben, ill. a *Dorottyában* úgyszólván kész, kipróbált műfaji séma állt rendelkezésére. (Arany János *Az elveszett alkotmánya* 1845-ben, tehát Petőfi műve után készült.) A műfaj egyetlen olyan darabja, amelyről több-kevesebb bizonyossággal állíthatjuk, hogy ismerte, Csokonai komikus hőskölteménye. Kézzelfogható – filológiai-életrajzi adatokban rendelkezésre álló vagy szöveg-, ill. motívumegyezésekben tettenérhető – bizonyítékunk ugyan erre sincs, de úgy gondoljuk, hogy érvek és bizonyítékok felsorakoztatására éppen annak lenne szüksége, aki ezt kétségbe akarná

³¹ Csokonai i. m. II/1. k. 200–211.

³² L. SZILÁGYI feljebb idézett tanulmányát, i. h. 14–26.

³³ Csokonai i. m. II/2. k. 552.

³⁴ JULOW Viktor: Csokonai *Dorottyájának* irodalmi mintája, „A fürtrablás”. Alföld (Debrecen) 1960. 4–5. sz., 1961. 1. sz. (Teljes magyar műfordítás, bevezetéssel.)

³⁵ Csokonai i. m. II/2. k. 558.

³⁶ Uo. 552.

vonni. A *Dorottya* „előbeszéde” feltehetően elvezette Petőfit a műfaj más forrásaihoz.³⁷ A *pulpitus* első magyarításához³⁸ s talán az eredetihez is, és Pope *Fürtrablásához* (ezt német fordításban is olvashatta).³⁹ Csokonai előszavának ilyen közvetítő szerepéről tanúskodik Bangó Péternek „A korszerű eposz” címen 1844-ben a Kisfaludy Társaság pályázatára készített díjnyertes értekezése, melyben a vígeposzról szólva a *Dorottya*t Boileau és Pope művével veti össze.⁴⁰ Julow Viktor a közelmúltban a (találón „Tökfej-éposz”-nak fordított) *Dunciad* és *A helység kalapácsa* között próbált kapcsolatot kimutatni, Verseghy *Rikóti Mátyása* mint feltételezett közbeeső láncszem beiktatásával,⁴¹ de bizonyítása véleményünk szerint csak Verseghy művéig meggyőző (mely egyébként nem tekinthető komikus hőskölteménynek), onnan már nem látunk Petőfihez vezető szálakat. Kezébe juthatott továbbá a költőnek a német komikus hősköltemények egyike-másika is. Mindezek a külföldi művekre való utalások azonban csak pusztá feltevések, a *Dorottya*t pedig, bár rokonsága Petőfi hőskölteményével félreismerhetetlen, a lényegesen eltérő társadalmi és irodalmi viszonyok messze eltávolítják tőle: amaz még a magyar felvilágosodás zenitjén, ez pedig már az irodalmi népiesség diadalának küszöbén keletkezett. *A helység kalapácsa* természetesen még messzebb esik a műfaj hírnevét megalapozó, nagyhatású korai külföldi művektől, főként ami a történelmi-kulturális hátteret illeti. A módszer hasonlósága azonban nyilvánvaló: a műfaji folyamatossághoz nem férhet kétség. Azt, hogy Petőfi tudatosan ilyen műfajú költeményt írt (ha kételkednénk benne), az az apró adat is igazolhatja, hogy *A helység kalapácsa*t 1846-ban Beck Károlynak adott saját kezű, német nyelvű önéletrajzi feljegyzésében „komisches Heldengedicht”-nek nevezte.⁴²

³⁷ Csokonai eposz-elméleti tanulmányát még nem ismerhette, mert azt TOLDY Ferenc kiadása tette először nyomtatásban hozzáférhetővé; ez ugyan 1844-es évszámmal jelent meg, de a füzetekben kiadott kötetnek a tanulmányt tartalmazó utolsó ívei a kiadvány lassú készülése miatt jóval később, valószínűleg csak 1846 folyamán kerültek ki a sajtó alól (vö. Csokonai művei kritikai kiadásának SZILÁGYI Ferenctől sajtó alá rendezett 1. kötete kiadástörténeti jegyzeteivel: Bp. 1975. 298–301).

³⁸ [Boileau] Boileau Despréaux Miklós: *A pulpitus*. Egy mulatságos vitézi költemény. Az 1767. esztendő béli drezdai nyomtatás szerint magyar versekbe foglalta ... KOVÁTS Ferenc. Győr, 1789. 136 l.

³⁹ Gottsched feleségének 1744-ben készült műfordításától kezdve a *Fürtrablásnak* számos német nyelvű áttüzetésére és adaptálására került sor (vö. SCHMIDT: i. m. 155). Magyarra fordítását maga Csokonai is tervezte; egy névtelen debreceni diák-poéta a XIX. század elején prózában át is ültette, de ez a szöveg csak újabban került elő (vö. JULOW műfordításának bevezetésével, 1. feljebb a 34. sz. jegyzetben i. h. 1960. 4. sz. 77).

⁴⁰ A Kisfaludy-Társaság Évtapjai VI. k. 1843–1845-ről. 2. k. Pest, 1846. 534.

⁴¹ JULOW Viktor: *A helység kalapácsa és XVIII. századi előzményei*. (Fejezet a magyar irodalom aszinkron fejlődésének történetéből.) *Studia Litteraria* (Debrecen) Tom. 13. 1975. 43–45.

⁴² „A helység kalapácsa (Der Hammer des Dorfes, ein komisches Heldengedicht)”. Petőfi Sándor vegyes művei. Bp. 1956. (Petőfi Sándor összes művei V.) 164.

LE CHEMIN DE L'ÉPOPÉE COMIQUE AU MARTEAU DU VILLAGE

L'ouvrage de Petőfi, *Le marteau du village* (A helység kalapácsa) (1844), est, avec quelques autres, le représentant du genre de l'épopée comique dans la littérature hongroise. Ce genre est une des branches du burlesque épique: la parodie de l'épopée sérieuse (la forme épique reste, le sujet se dévalorise; l'autre branche, c'est l'épopée travestie). L'auteur donne un examen rapide des antécédents européens de l'ouvrage, en se servant de quelques monographies étrangères (avant tout de celles de K. Schmidt, K. Krejčí et U. Broich), et des résultats et contributions de la recherche hongroise. L'épopée comique est le genre des XVIIe–XIXe siècles; durant cette période, elle se répand dans toute l'Europe, du sud au nord, de l'ouest à l'est. *Le marteau du village*, en tant qu'une épopée comique du „type de bataille” (c'est-à-dire comme un ouvrage ayant dans le centre une „bataille” mesquine, appartenant à la sphère privée, parodisant le combat épique) est le continuateur du courant principal vigoureux du genre. La voie conquérante de ce dernier est marquée par de tels chefs-d'oeuvre ou créations importantes du point de vue du processus littéraire, comme *La secchia rapita* de Tassoni (1622), *Le lutrin* de Boileau (1674–1683), *The Rape of the Lock* de Pope (1712, remanié en 1714 et 1717), *Der Renommist* de Zachariä (1744, remanié en 1754), *Dorottya* de Csokonai (1799), *Ţiganiada* de Budai-Deleanu (1812). La recherche des oeuvres de Petőfi a tenu compte à peine du fait que *Le marteau du village* se range dans la ligne de ces épopées-là; bienque l'originalité de l'ouvrage qui s'enracine dans les circonstances sociales et littéraires de l'époque soit hors de discussion, l'analogie de la méthode est non moins évidente: on ne peut pas méconnaître la continuité du genre littéraire.

Az I. világháború előtti jelentéktelen előzmények után 1929. április 14-től 1938. november 28-ig 35 és 58 oldal között váltakozó terjedelemben jelent meg az ellenzéki polgári folyóiratok között feltűnően hosszú életű A Toll. Felelős szerkesztője és kiadója a méltatlanul feledett Kaczér Vilmos volt.¹ Fénykorát a lap 1929–1930-ban élte, ekkor hetente adták ki, az ötödik számtól Zsolt Béla főszerkesztésében. 1930 decemberében a cenzúra engedély nélküli politizálás miatt betiltotta utcai árusítását,² a főszerkesztő is levetette nevét a címlapról. Ezután a folyóirat előbb kéthetente, havonta, majd még ritkábban és egyre csökkenő terjedelemben jelent meg. Állandó munkatársai nagyrészt a kor legjelentősebb fiatal radikális polgári írói és esztétái voltak. Közülük is kiemelkedik Zsolt Béla, Hevesi András és Márai Sándor, akiknek mindmáig feltáratlan publicisztikája A toll legpregnansabb megnyilvánulásai közé tartozik. E húszas években induló írók elsősorban regényeikben alkottak jelentőset, nagyobb figyelmet érdemelne azonban Zsolt rendkívül radikális, bátor publicisztikája. Hevesi csillogó logikájú, megtéveszthetetlen racionalitású esszéi és Márai elegáns, hajlékony, kimértén pontos írásai is. A „második reformkor” nagy nemzedékéből gyakran – s legtöbbször álneven – írt a lapba Ignótus és Hatvany Lajos is. A Toll tág spektrumát bizonyítják a munkatársak közt olyan nevek, mint József Attila,³ Nagy Lajos és többek közt Illyés Gyula.

A folyóiratról az akadémiai kézikönyv ismertetésén kívül egyéb publikáció nem jelent meg.

E füzet nagyságú, Berény Róbert rajzával díszített színes borítójú folyóirat a sokoldalúság és a változatosság jellemző. Állandó rovatai közül figyelemre méltóak a bevezető, irodalmi, közéleti aktualitásokhoz kapcsolódó, vitázó, gyakran debatter modorú glossza, a politikai társasági híreket elemző *Külföldi levelek*, a színház- és filmrovat és az egy-egy nagy vállalat, bank belső ügyeit tárgyaló, esetenként tendenciózus, reklám ízű *Közgazdasági Toll*. A folyóirat, bár a közélet egyéb ágait is felölelte, elsősorban irodalmi jellegű volt. Népszerűségét is nagyrészt irodalmi ankétjainak köszönhette. A szenzációs Ady-revizio mellett jelentősek a Molnár Ferencről, Kiss Józsefről, Bródy

¹ Kaczér Vilmos munkásságát kézikönyveink nem említik, elfeledettségére jellemző, hogy még a Magyar Irodalmi Lexikon is összetéveszti Kaczér Illés cionista íróval. A tévedést átveszi MARKOVITS Györgyi: „Terjesztését megtiltom” Bp. 1970. c. műve is. Alakját egyetlen visszaemlékezés őrzi: SÓS Endre: Kaczér Vilmos és A Toll, Új Élet 1967/15/4.

² Bővebben lásd: MARKOVITS Györgyi: „Terjesztését megtiltom” Bp. 1970.

³ József Attila és A Toll kapcsolata külön tanulmányt igényelne, hiszen 1929 és 1934 között több mint harminc alkalommal publikált itt, és itt került közvetlen kapcsolatba későbbi szerkesztőtársával, Ignótus Pállal is. Huszonöt versén kívül itt jelentek meg legjelentősebb tanulmányai és kritikái is: Ady-vizio 1929. aug. 18. Az Istenek hálnak, az Ember él 1930. jan. 10.; Ahogy azt a nagy Móríc elképzei 1931. márc. 31.; Zsolt Béla: Bellegarde 1932. – De A Toll közli József Attiláról a legtöbb és legalaposabb kritikát is, többek közt Hatvany Lajos, Karinthy Frigyes, Komlós Aladár. Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Németh Andor írásait (A Toll 1933/1, 1934/7, 1937/2, 1938/1, 1938/2). József Attila és A Toll kapcsolatának összefoglalása: M. PÁSZTOR József: József Attilaműhelyei. Bp. 1975. Az egyes tanulmányokkal kapcsolatban lásd SZABOLCSI Miklós: József Attila összes művei. III. jegyzetanyagát.

Sándorról vagy az irodalmi kritika helyzetéről folytatott vitái is. Kritikai rovata leginkább polgári esztétákat foglalkoztatott, és tartalmában is meglehetősen egyoldalú volt: általában saját íróinak munkásságát kísérte figyelemmel, ezek méltatásakor azonban reális, megbízható. Elfoglaltságait inkább hiányai mutatják, így jelentőségénél sokkal kisebb terjedelemben foglalkozik a lap például az éppen ebben az időben meginduló és megerősödő népi irodalommal. Amennyire kiemelkedő A Toll irodalmi, közéleti esszéiben, határozott irodalompolitikai megnyilvánulásaiban, annyira gyenge szépirodalmi részében. S bár a lap József Attila, Fodor József, Somlyó Zoltán, Komlós Aladár, Németh Andor prózáját is közli, mégis túlsúlyban a másodosztályú, társasági, csevegő, tárca-novellák és a folytatásos regények vannak.

Dolgozatunknak még jelzésszerűen sem lehet célja e szerteágazó termés bemutatása. Úttörő és szerény kísérletként pusztán a lap azon irodalompolitikai, közéleti megnyilatkozásait ragadjuk ki, melyek önmagukban is jellemezhetik A Toll egységes stílusát, világnézeti hátterét.

A Toll helyét vázlatosan kijelölni a korszak irodalmi életében nem nehéz. Azok közé a polgári ellenzéki folyóiratok közé – A Független Szemle, Láthatár, Századunk és a Szép Szó vonulatába – tartozik, melyek a Nyugattól ugyan balra állva, de a forradalmi megoldást tagadva foglalták el a félf feudális Horthy-Magyarországgal szembeni opposíciós helyzetüket. Ez egységes vonulaton belül A Toll sajátos szerepét felmutatni – ez törekvésünk célja. A lap több szempontból különleges figyelmet érdemel, egyrészt mivel a polgári, baloldali folyóiratok közül a leghosszabb életű volt, másrészt széles olvasótáborra, nagy közönségnek szánt, azt erőteljesen befolyásolni akaró hangvétele miatt is. Mert A Toll elsősorban bulvár hangvételével, hangsúlyozottan népszerűsége törekvő stílusával különbözött jobbára elvi, magasabb igényeket kielégítő laptársaitól. Úgy hisszük, hogy a lap legtöbbször közvetett, irodalmi vitákon, kritikákon és egyéb közéleti megnyilatkozásokon átszűrődő mentalitása, világnézeti attitűdje új szempontokat, megbízható és jellemző adatokat adhat félmltunk polgári baloldalának alaposabb megértéséhez, egy meglehetősen széles olvasói és társadalmi réteg gondolkodásmódjának alaposabb feltárásához. Első lépésként tehát belülről és csak egy szempontból szeretnénk A Toll bemutatását megkísérelni, tudva természetesen azt, hogy egy majdani, teljesebb folyóirat-monográfia sem a lap egyéb irányú publikációinak, sem külső, társadalmi, irodalmi környezetének bemutatását nem nélkülözheti.

Alábbiakban először A Toll irodalmi közleményei közül programcikkeit, az Ady-ankétot, valamint egyéb irodalomtörténeti megnyilatkozásait tekintjük át, felmutatva e tartalmukban és szándékukban eltérő megnyilvánulásokban a közös hangot, az azonos mentalitást. Ezután kíséreljük meg e mentalitás világnézeti hátterének feltérképezését a Nyugat opportunizmusa, a szocializmus elutasítása és a polgári humanizmus konkrét meghatározó pontjai közt.

Program és harc

Egy folyóirat tudatosan vállalt nézeteit, megfogalmazott céljait legközvetlenebbül programcikkei és a vele szemben álló lapokkal, támadásokkal szemben kinyilvánított állásfoglalásai tükrözhetik: célszerű tehát, ha bevezetőül ezeket vesszük sorra.

A Toll 1929-ben programcikk nélkül folytatódott, helyett Karinthy *Levél a szerkesztőhöz* című üdvözlő írását olvashatjuk. Semmitmondó néhány szám után a negyedik hátsó borítóján a következő közlemény jelent meg:

A TOLL

a haladó magyar értelmiségé

PROGRAMJA:

A kritikanak jogaiba való visszahelyezése
a háború után összekuszált fogalmak tisztázása
a magyar szellemi közvélemény felfrissítése

Itt jelentik be Zsolt Béla főszerkesztését is, aki a következő számban terjeszti be programját, egy szóval: „Mobilizáció!”, s azonnal siet leszögezni: „Nem politizálunk!”, azonban: „Ahol a politika túlnő kezdetleges és alantas jelentkezési formáin, ahol sorssá, szemléletté, ízléssé, neveléssé, kultúrává és művészetté szublimálódik – ott ki akarjuk vívni szerepünket, a tollat megillető szerepet.” Legfontosabb ellenségének a pátoszt tekinti: „De kezdettől küzdeni akarunk a páthosz ellen, amit bizonyos idő óta éppen a legkevésbé lángoló és lelkesedő oldalakról használnak alibiként és beugratásként.”

A lap alapvető célja a véleménysszabadság és a határozott állásfoglalás; e célkitűzés többször, nyomatékkal megismétlődik: „A vélemények tisztázottságáért, bátorságáért, önállóságáért küzdünk. A mi lapunknak egy tekintetben nagyon határozott álláspontja van: megköveteli munkatársaitól, hogy álláspontjuk legyen, vagy legalább igyekezzenek álláspontot találni (1929/8). „A Toll, ha szükség van rá a magyar szellemi életben, éppen azzal akar rendeltetésének megfelelni, hogy minden kvalifikált véleménynek teret ad, viszont a különböző vélemények szóhoz juttatásának induktív módszerével törekszik a megközelítő objektivitás, a lehetséges igazságosság precizírozására.” (1929/23) „A Toll kétséghatárátlan sikereit főleg kritikai részének és etikájának köszönheti. . . A Toll kritikusai korlátozás, megalkuvás nélkül nyilvánítják véleményüket.” (1930/45) Azonban a lap e kritikai szabadság, szellemi liberalizmus szerepét sem becsüli túl, és már ekkor megfogalmazódik egy harcosabb humanizmus gondolata is: „Mi igenis harcolunk: a szellemi fair play szabályai szerint, ha lehet és bicskával, ha kell.” (1929/8) Másrészt azonban az öncélú vitáktól elhatárolja magát, mint írja. A Toll nem támadó orgán, de „Szeretnők, ha a publikum azért vásárolná folyóiratunkat, mert irodalmi, művészi és tudományos szándékainkat megérzi és megérti – s nem úgy nézné A Tollat, mint valami izgalmas boxmeccsről szóló jelentést.” (1929/40) Ezután az első számokban megfogalmazódó célkitűzések után később hasonló megnyilvánulásokkal nem találkozunk. Csak 1938. június 10-én jelenik meg Németh Andor cikke: *A tízéves Toll*, melyben visszatekintve, a nagy hajók között szerényen, de függetlenül vitorlázó magán-yachthoz hasonlítja a folyóiratát. Magán-yachthoz, mely szegényes felszereléssel és legénységgel mindig a maga megszabta útvonalon haladt, elkerülve a nagy óceánjárók kijelölt kötelező irányát.

A Toll tehát legfontosabb célkitűzésének, közvetlen programjának a liberalizmust, a szellemi függetlenséget, a vélemények nyílt konfrontációját tekinti. Ezt a jogát védi a jobboldali támadásokkal szemben is.

Megindulásának heve, harcos indulata mindjárt heves támadásokat váltott ki, melyeket a fajvédő Előőrs kezdett meg. 1929. július 13-án jelent meg Pintér Ferenc: *Toll és Föld* című cikke, amely pontosan meghatározta – ha ellenséges oldalról is – a lap jellegét: „Néhány hét óta él a magyar sajtóban egy Toll c. riportlap a Világ és a Magyar Hírlap Zsolt Bélájának és Lantosék ifjú Ignótusának szellemi vezérletével. . .” – radikális maszlagnak nevezi, majd így folytatja: „Miért köti magát az úgynevezett polgári radikalizmus Magyarországon mindig a nagytőke pultjához kis pulikutyának, az rejtélyes dolog, de nem rejtély az, hogy az őszinteség körül van a hiba. Az ördögnek és a hülyének való ez a radikalizmus, nem pedig a magyarságnak! . . . Tollasék folytatják a XX. Század és a Galilei Kör működését ugyanolyan eleven és tehetséges prepotenciával, vakmerőséggel és céltudással, mint elődei tették.”

Ezt a támadást követte 1929. augusztus 4-én az Új Nemzedék vezércikke: „*Megint lángra lobbant az a szellem, amely Károlyi lázadását és a bolsevizmust előidézte! Mit ír Hatvany Lajos?*” – címmel: Hónapok óta egy vöröstáblájú heti folyóiratjuk jelenik meg az utcasarkokon, amelyhez a pénz a zsidó hitközség egyik vezető férfiújának veje, egy Löbl János nevű fiatal ember és – Hatvany Deutsch Lajos báró adják. . .” A Toll 1929/17. számában reagál: „A Tollat, bármilyen hihetetlen is az Új Nemzedéknek, mely úgy tudja, hogy sajtóvállalatokat eltarthat a hatalom, az Egyház, vagy a mecénások serege, csak a közönség nem – csakugyan a művelt olvasó finanszírozza, mégpedig nem csupán az a réteg, amely ellen az Új Nemzedék – bizonyos fenntartásokkal – keresztes háborút hirdet, hanem elsősorban az a kijózanult keresztény magyar intelligencia, melyet az Új Nemzedék undorított el a kereszténnyé elkeresztelt mindenre kapható, meggyőződésen, egzisztencián, életbiztonságon átgázoló martalóc szellemtől. Hazug rágalom, hogy Hatvany Lajos báró egyetlen fillérrel is támogatná A Tollat. Hatvanynak éppúgy nincs szerepe A Toll finanszírozás körül – mint akár – Krausz Simonnak.” És még egy jellemző

mondat a cikkből: „Hazug rágalom, hogy A Toll szerkesztőségének bármilyen kapcsolatai is vannak az októberi forradalommal.” Az Előőr megismétli támadását, most már a főszerkesztő, Bajcsy Zsilinszky Endre 1929. aug. 10-én *Az írástudók lázadása* címen reflektál A Toll Ady-ankéjtára, és megismétli az Új Nemzedék vádját: „Beavatottak a lap mögött Hatvany Lajos elnyűhetetlen ambícióit és elfogyhatatlan pénzét tudják.” A lap programcikkeiben megismert elvekkel válaszol: „A Toll nem politizál és nem kapcsolódik egyik társadalomszemlélethez sem, csak tiszta, bátor, nem korrumpált európai, irodalmi és kritikai, tehát humanista szellemiségét dokumentálja – ezért került a fajvédő fasiszta Előőr és a kurzista-klerikális-royalista Új Nemzedék támadásainak keresztútjába”. (1929/18. sz.)

Közben, 1929. július 14-én megjelent Kosztolányi – alább tárgyalandó – Ady-pamfletje, mely országos vihart kavart, azonnal reagál rá Babits Mihály is, egyetértve, de vitatkozva is Kosztolányival. A nyilatkozatot A Toll 1929. július 21-én ismerteti, Babits egyetértését egyoldalúan kihangsúlyozva. Erre válaszol rendkívül élesen a Nyugat 1929. szeptember 1-i számában Babits Mihály *Személyi ügy?* címmel. A Tollat bulvár hetilapnak, mérges, alattomos sziklának, szerkesztőjét zsurnaliszta költőnek, az Ady-revizió megindítóit hiénáknak, Zoilusoknak nevezve. A Toll 1929. szeptember 8-án glosszában reagál, még élesebben megfogalmazva programját; de felvillantva a Nyugathoz való viszonyának háttérét is.: „Hát bulvárlap vagyunk! Annak mond Babits Mihály. Jó. Nem érezzük vádnak, amit Babits vádnak szánt. Babits iránt való minden tisztelettel jelentjük, hogy nem követjük a Nyugat példáját. Nem lehetünk pedánsak és unalmasak. Nem lehetünk meghunyászkodók és megalkuvók. De még pártatlanok sem. . . Mindez annyit jelent, hogy igenis zsurnalisztikai szempontból szerkesztjük a lapot. Sőt, mi több, pártszempontból. A progresszív polgári haladás pártjának szószólói vagyunk.”

Jól mutatja a kor kusza irodalmi viszonyait, a Nyugat szűk mozgási lehetőségeit, hogy éppen a vele mindenben ellentétes Új Nemzedék áll azonnal Babits mellé. 1929. szeptember 28-án jelenik meg -lpp-jelzéssel a *Bulvárd-hetilap. Avagy milyen is a „baloldali” férfiaság* című cikk. Alantas, útszéli hangja hű dokumentuma annak a légkörnek, mellyel A Tollnak – s gyakran a Nyugatnak is – szembe kellett szállnia: „Jól tudom, hogy az újszülött már az ellen is ösztönösen tiltakozik, hogy egyáltalán keresztelésről van szó circumcizio helyett, . . . az újszülött büszkén vállalja a „Bulvárd-hetilap” mindentől megkülönböztető címet és rangot, sőt büszke, mint az egyszeri hitsorsosuk, aki lakonikusan csak annyit mondott bizonyos megjegyzésre: ha már zsidó vagyok, miért ne legyek rá büszke? . . . Babits a magyarság szívéből beszél. Ez a fiatalság azért figyel föl Babits Mihály hangjára, mert kemény, de tisztán csillogó szavaival rávágott azokra, akik – tudja Isten, mióta – gonosz sziklák a magyarság életében, akik mohó éhségükkel a demokrácia és a művészet álarca alatt fel akarják mindazt falni, ami a magyarságból csak egy molekulányi is.” Az Új Nemzedék stílusához hasonlóak az Előőr gyalázkodásai is, amelyben „Borbás gazda” A Toll kapcsán Jampeckultúráról, jampecdemokráciáról, lúdtalpú, gnómszerű pesti aszfalthéberekről” levelezik.

A Tollnak a jobboldallal – az e megnyilvánulásaiban egyértelműen fajvédő Előőrrel és Milotay lapjával, az Új Nemzedékkel – folytatott polémia két tanulsággal is jár: Egyrészt, bennük még határozottabban megfogalmazódott a lap harcoss radikális liberalizmusa, másrészt e támadások, ha elfogultan is, de jól körülrajzolják A Toll világnézeti, társadalmi háttérét. Segítségükkel, a kortársi kritika fényében közvetlenebbül és egyértelműbben határozhatjuk meg a lap világnézeti háttérét, kapcsolatait és olvasóinak szociális meghatározóit is.

E programos megnyilatkozások dokumentumszerűen tárják fel a defenzívába szorult, forradalom utáni polgári baloldal dilemmáit. A radikális, erőteljes hang megtevesztő, mögötte egy politikában vesztés, jövőjétől rettegő réteg tanácstalansága húzódik meg. A Toll láthatóan a polgárság régi és egyre gyengébbnek bizonyuló értékeit védi, a vélemény szabadság, a kritika, az ész jogait. Olyan tizenhét-tizenkilencedik századi elveket tehát, melyek nálunk a két forradalom bukásával buktak. Ez elvek, eszmények társadalmi bázis és politikai hatalom hiányában ízléssé, szemléletté transzformálódtak. Tényleges hatalom és lehetőségek tüntével a politikából kiábrándult polgárság a szellem sáncai mögé menekült, és az ízlés fegyverével vívta utóvédharcait. A Toll e lehetőségeiben lefokozott, határait pontosan érzékelő programjához azonban mindvégig következetes maradt. A politikából az irodalomba húzódva, eszméit ízlésbe rejtve védte sajnálatosan időszerűtlen értékeit.

Ez ízlés hű tükre A Toll szinte minden írása. Mint ahogy megítélésünk szerint az ízlés harca, hitvallása volt az *Ady-revizio* is. Benne a lap liberális szellemének is megfelelően gyakran ellentétes nézetek csaptak ugyan össze, mégis e különböző szemléletű írások egy azonos ízlés, világnézeti oppozíció jegyében fogantak. A Tollat elsősorban az *Ady*-ankét tette híressé, közismertté. A benne tükröződő, egységesnek tételzett attitűd feltárása nemcsak az *Ady*-kritika számára jelentős tehát, de egy társadalmi réteg érveinek körét, mentalitását és ízlését is pontosabban meghatározhatja.

Magával az *Ady-revizió*val s különösen Kosztolányi és József Attila cikkeivel irodalomtörténetírásunk sokat foglalkozott, megnyugtató értékelését elvégezte.⁴ Mindmáig nem történt meg azonban A Toll publikációinak egységes egészként való értelmezése. Holott úgy tűnik, az egész *Ady-revizión* belül e megnyilatkozások egy sajátos állásfoglalást, különvéleményt tükröznek, amelyek nemcsak A Toll megismeréséhez vihetnek közelebb, de az egész revízió megítélését is differenciáltabbá tehetik.

Elsősorban Illyés Gyula alapos elemzése alapján terjedt el az a nézet, hogy Kosztolányi hírhedt pamfletjével, véleményével egyedül állt, mint írja: „Ha Kosztolányi a katolikusok vagy a protestánsok, az istentagadók vagy a kiráypártiak állásáról kezd harcba, egy pártot tán kerít maga köré, bár ez sem bizonyos. Így olyan területre tévedve, ahol ő nem volt bennszülött – mindenkit nyakába zúdított párt-, kor- és felekezetre való tekintet nélkül.” Illyés a revízió summázataként megállapítja: „A tisztázás – noha mindenki érzett tisztáznivalót – megható visszaemlékezésekre és rajongó áradozásokra volt újabb alkalom.”⁵ Lényegében ezzel a véleménnyel ért egyet Réz Pál is: „A cikknek talán egyedül a konzervatív sajtó, a megcsontosodott és szinte teljesen értéktelen irodalom örült, de az is csendben, s talán még néhány nagyon apolitikus és *Ady*-ellenes irodalmár” – és még egyértelműbben: „Kosztolányinak alig akadt fegyvertársa.”⁶ Megítélésünk szerint az alapjában véve helyes megállapítások finomításra szorulnak. Úgy véljük, A Toll hozzászólóinak nagy része nem állt ilyen élesen szembe Kosztolányival. Ez írások egységes értelmezése, közös vonásaik vizsgálata kimutathatja, egyrészt azt, hogy Kosztolányinak voltak társai: A Toll íróinak nagy része, de ezenkívül mások is osztoztak – ha kissé differenciáltabban is – állásfoglalásában. Másrészt A Toll-ban megjelent hozzászólások ilyen egységes szempontú elemzése rámutathat arra is, hogy azok a hatások és körülmények, melyek Kosztolányi pamfletjét és markáns esztétikáját kiváltották, a kor más polgári íróira is hatottak, s voltak közöttük olyanok is, akik Kosztolányihoz hasonló módon reagáltak ezekre.

Az ankétot bejelentő szerkesztőségi cikk 1929. június 30-án jelent meg. E beharangozó írás elsősorban az *Ady*-kritika múltjával foglalkozik. Azzal a felemás helyzettel, mely nemcsak az értéktelen támadásokat, de a védelem szempontjait is kultúrpolitikai és politikai kiállássá változtatta, lehetlenné téve így a valóban tárgyyszerű értékelést és kritikát: „Ami értékes írás – nem kis számban – a műveiről megjelent, abból meg minden kifogást, sőt minden kifogásnak tetszhető megjegyzést is eleve kicenzúrázott a becsületes kultúrpolitikai odaadás, a baráti tapintat, a zseni tisztelete, az irodalompolitikai harcok idejének megannyi nagyon is méltánylandó szempontja: egyebek közt az, hogy a cikk írója nem akart még részletekben sem az ellenfélhez hasonló lenni.” A helyzet a költő halála után sem lett kedvezőbb. Igaz, elismertetéséért most már nem kellett küzdeni, éppen ellenkezőleg verseit szinte minden irányzat zászlajára tűzte, kisajátította, fegyverré tette: „Néhány sorban el sem mondhatjuk, hányféle *Ady* Endrét gyúrt ki az alkalmi zsurnaliszta-pátosz az elhunyt költőből – a „finom

⁴ Kosztolányi pamfletje szinte a kor egész irodalmi életét felbolygatta és reflektálásra készítette. E hatalmas anyag feltárása nem feladatunk, pusztán A Tollban megjelent hozzászólások ismertetését kíséreljük meg. Az *Ady-revizio* eddigi legteljesebb bibliográfiáját lásd: VITÁLYOS László – OROSZ László: *Ady-bibliográfia* Bp. 1970. 125. legfontosabb összefoglalások: FÖLDESSY Gyula: *Ady értékelése*. A Kelet Népe, 1939. KÖVÁRI Zoltán: A Kosztolányi-provokálta *Ady-revizio* kísérlet. – A Szabolcs-Szatmár M. T. V. B. Művelődési O. Évkönyve, Nyíregyháza, 1967/8.

⁵ Kosztolányi Dezső: *Kortársak*. Nyug. 1940. Előszót írta, ILLYÉS Gyula.

⁶ Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. Utószót írta RÉZ Pál.

dekadenstől” a pártíron keresztül az antiszemita öspogányig és a katolikusig –, hogy saját álláspontjának nyomatékot adjon.” Az Ady körüli láрма és harcok eddig megakadályoztak minden tárgyilagos értékelést. A viták azonban elültek: „Elérkeztünk, úgy érezzük, ahhoz a pillanathoz, amikor Ady Endréről higgadtan lehet beszélni. . . Tudjuk, hogy vannak sokan, kiváló és avatott íróemberek, kik állandóan panaszkodnak az Ady-program elsikkasztása, Ady lényeges törekvéseinek elhomályosítása miatt, mások pedig, nem kevésbé kiválóak és nem kevésbé hivatottak, túlzottan vagy legalábbis célját vesztett irányúnak tartják a ma szokásos Ady-dicsőítések hangját.”

A hozzászólások sorát a következő számban Vészi Endre egy lírai, a fentiekben vázolt problémát messze kerülő visszaemlékezéssel kezdi. Itt jelent meg Karinthy Frigyes furcsa, méltatlanul feledett hozzászólása is *Hát-Bizony János* címmel. Benne, látszólag humoros formában, ironikus keménységgel írja le azt a felemás, torz, részleteiben pozitív, ám kisszerűségében romboló hatású képet, mely Adyról a közvéleményben, egyéb frázisokkal elvegyülve, él.

E szelíd előzmények után jelent meg Kosztolányi híres-hírhedt nyilatkozata. Tárgyával több szempontból is rokon. Öszinte és botrányt kavará, higgadt értékelésben csak ritkán részesülő – mint Ady versei. A lap általa lett híres, és tudatunkban ma is összekapcsolódnak. Már a címe is provokáló: *Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről.*

A tizenöt oldalas cikknek körülbelül a fele magyarázkodás: miért írta? Kosztolányi eddig már többször nyilatkozott a költőről, ám mindig dicsérően, mégis a Babitscsal folytatott fiatalkori levelezéséből is tudjuk, az ellenszenv nem új. Revíziójának célja elsősorban egy legenda, egy mítosz lerombolása: „Úgy láttam, hogy az a divat, mely Ady személye körül tombolt, immár elvált munkáitól, független tőlük. Egy legenda keletkezett, mely ártalmára van neki is, az irodalomnak is.” Feltűnő módon megemlíti a bevezető szerkesztőségi cikk gondolatát is: „Egyre inkább növekedett azoknak a száma, éppen a modern, európai szellem legkülönbjeiből, akik a fékevesztett tömjénezők magasztalását gyermekesnek találták s úgy érezték, hogy Adyt mint költőt és művészt példátlanul, igazságtalanul, oktalanul túlbecsülik. . . Annak idején, hogy Ady gyönyörű indulása után egyre-másra ontotta egyes értékű verseit, majd zuhanni kezdett abba a túrhetetlen modorosságba, mely végül teljesen elnyelte, ellenségei oly alantas szempontból, oly barbár politikai ürügyek alatt kapcáskodtak belé, oly cudarul megtagadtak minden értéket kitűnő verseitől is, hogy a jobbak a lelkiismeretük s az ízlésük nevében átalítottak kifogást emelni ellene, még magas művészi okokból is, különben még úgy tetszhetett volna, hogy az írástudók az írástudatlanokkal cimborálnak.” Cikke talán legebevezetőbb mondatában féltékenységét magyarázza: „Féltékeny vagyok egy olyan mérhetetlenné dagasztott hírnévre, melyet jogtalanoknak és hazugnak, kártékonynak és megtevesztőnek érzek” – és még hangsúlyosabban: „Nem szeretem őt.”

Indokainak és érzelmeinek aránytalanul bő tárgyalása után tér rá az életmű értékelésére, revíziójára. Elsőnek Ady messianizmusát említi: legalább annyira őt, mint Adyt jellemzi, mikor arról ír, hogy a költő optimizmusa, hite az újban elsősorban értelmét sérti. Kosztolányi pamfletjét általában az indulat, az elfogultság, a személyes féltékenység impresszionisztikus termékeként könyveljük el, gondosabb újraolvasása azonban az indulatos, nyers mondatok mögött egy nagyon is kiérlelt esztétika és gondolat körvonalait mutatja. Egy forradalom- és főleg politikaellenes, a társadalmi kötődést tagadó l'art pour l'art esztétikai elv száll itt szembe nemcsak Adyval, de általában a politikai költészettel is: „Ady – ez tagadhatatlan – elsősorban mint politikai költő híres, emlegetett. Művészi szempontból itt támadható meg a legerősebben.” Míg a pamflet első részében arról beszélt, hogy az Ady-vers minden politikai célra felhasználható, itt már általában a politikai költészetet eleve értelmetlennek tartja: „Hiszen a politika manapság mindenütt mesterség lett és tudomány. Éppen ezért a politikai költészet pusztulóban is van.”

Ady azonban nemcsak a társadalom Messiása, de saját költészetéé is: „Második küldetése költői, verseiben saját költői dicsőségéért is harcol, így gyakran ízléstelen.” E két fő vádpont után az érvelés egyébként is laza szerkezete még inkább felbomlik, fedezet nélküli vádak váltják fel: Ady fél az egyszerűségtől, érzés és gondolat híján modoros, érzélgős, erotikája kínos, művészi eszközei szegénye-

sek, és – ismét egy inkább csak a húszas évek Kosztolányiját felmutató vád – „Ady ragaszkodott a kötött formához, ez gyakran ellaposította, nem sűrített, hanem hígított. Verse süket citera, nyafogó csimpolya”, és a legsúlyosabb érv: „vezérkedése csak társadalmi jellegű volt.” Cikke végén mintegy összefoglalóan kijelöli Ady helyét költészetünkben: „Mégis jelentős tehetség volt. Maradandót alkotott azzal a harminc-negyven versével, mely pályája szerencsés termékének tekinthető. Nem tündökölt a lángész kápráztató fényével. Helye nincs is se Petőfi, se Arany, se Vörösmarty, se Berzsenyi mellett, csak az érdekes, csonka nagy tehetségek között.”

A következő szám Zilahy Lajos írását közli, aki hangsúlyozottan szociológiai megalapozottságú tanulmányban megállapítja, hogy Ady a pusztuló magyar kisnemesi osztály költője, utolsó fellobbanása. Kosztolányival szemben – akinek véleményét cikke megírásakor valószínűleg még nem ismerte – Adyt éppen sötétlenlátásáért becsüli. Nagyságának másik bizonyítékát abban a közösségben látja, hogy Ady éppúgy „eladta magát a zsidóknak és az anarchiának”, mint fajtája.

Ezután szólal meg Márai, aki bravúros diplomáciával és logikával egyértelműen Kosztolányi mellé áll, úgy azonban, hogy közben Ady zsenialitását sem vonja kétségbe. Hozzászólásának túlnyomó része Kosztolányi dicsőítése, igazának védelme: „Kosztolányi Dezső cikkét elsőrangú kritikai írásműnek tartom és mindenben egyetértek vele. Nehéz vitatni, hogy Ady Endre a világirodalom legnagyobb ripacsainak egyike, szemérmetlen volt, imádta hangját. A fegyelmet és a szemérmest nélkülözzük Ady művészetében. Kosztolányi például – az ember odanyúl példáulért, ahol talál s ahol a legközelebb – fegyelmezettebb, szemérmesebb. Bocsássa meg, hogy a szemérmest dicsérem.” Mégis Ady „a ripacsodó, a fegyelmezetlen, a műveletlen, az őszintétlen, a szemérmetlen, a művészietlen, a színestollas és üveggyöngyös, Istennel és zsidókkal tegeződő, messiáskodó, indiszkrét, izléstelen és nagyhangú – ebben a néhány versében zseni volt. . . Egyszerűen költő volt. Több nem lehet senki.”

E számban szólalt meg Kassák is, aki egyébként nem írt a lapban, hiszen azzal sem társadalomszemléletében, sem művészetkritikai szempontokban nem azonosította magát. Cikke első részében A Toll stílusától meglehetősen különböző, didaktikus, száraz modorban kifejti esztétikáját a rekonstruáló és konstruáló, a precíz és egyetemes költői egyéniségről és talán a legpontosabban jellemzi Kosztolányi pamfletjét is: Csak esztétikai szempontjai voltak s így csak támadás lett. Ennek ellenére Adyt ő is – ha ellenkező előjellel is, de – a Kosztolányiéhoz hasonló megfontolásokból és szempontokkal értékeli: „Ady tisztázatlan volt eszmevilágában és emberi életmódjában, a forradalmisága felelőtlen lázadás volt, de ezeket az adottságait olyan lendülettel és szuggesztív erővel tudta versbe formálni, hogy minden kifogásom ellenére is, a világ egyik legnagyobb kifejező erővel rendelkező költőjének tartom.”

Kassákkal ellentétben a következő szám mindhárom hozzászólója – Ignotus, Reinitz és Dutka Ákos – is egyértelműen áll ki Ady költészete mellett. Ignotus ismét csak irodalompolitikai jelentőségét hangsúlyozza. Reinitz pedig – megismételve Karinthy bravúráját – saját fegyverével harcol, nem minden él nélkül. Megzenésíti Ady: *A percmberkék után* című versét. Ugyanitt Dutka Ákos: *A „Meztelen király” apró szentjei* című, prófétai hevű, tegező hangvételű írásában vádolja Kosztolányit és társait féltékenységgel.

Ezután jelent meg az egész ankét leghiggadtabb, a szélsőségeket józan elfogultsággal kiegyenlítő, minden egyéni szemponttól mentes hozzászólás Szász Zoltán tollából. Tanulmányában lényegében Ady költészetét ismerteti, majd Kosztolányi esztétizmusával egyetértve leszögezi: „Mert a költő elsősorban és értékdöntően új szépségek teremtője, s nem politikai harcos, társadalmi reformer vagy pláne valami robbanékony félbolond.” Ennek ellenére ő is hangsúlyozza, hogy Ady népszerűségét elsősorban politikai verseinek köszönheti, amelyeket paradox módon éppen formai szépségük miatt a legsikerültebbeknek tart. S ha Adyt többre is értékeli, mint Kosztolányi, jelentőségét mindenképpen kisebbre becsüli, mint Vörösmartyét vagy Aranyét.

E számban jelent meg Spectator: *Ady az erdélyiek lelkében* című, és e címnél semmivel sem többet mondó vallomása mellett Füst Milán zárt kompozíciójú, axiomatikus tömörségű hozzászólása is. Pontokba szedett írásban megállapítja, hogy Adynak vannak versei, amelyek csak a magyar nyelvvel együtt veszhetnek el, verseinek legtöbbje azonban olvashatatlanul rossz, nevét éppen rossz versei tették

közkedvelté, mert akiknek szükségük volt rá, politikai szólamokként használták kifakadásait. „Tagadom, hogy e versekből bárki is kiismerhetné magát, vagy megállapítható, hogy Ady hányadán volt politikai véleményével.”

Az ankét utolsó hozzászólásaként jelent meg József Attila tanulmánya, alaposan ki is használja ezt a helyzeti előnyt – a Kosztolányiéhoz hasonlóan aránytalan dolgozata első felét az előtte szólók bírálatának szenteli. Az egész tanulmányra és prózájára egyébként is jellemző éles, szertelen, ugráló, nehezen követhető stílusban egyenként marasztalja el az előtte szólókat, elsősorban a pszichologizálás és a felületesség miatt. Összefoglalóan ez írásokat már címében is *Ady-Vízió*nak degradálja, és feltűnően támadja Kosztolányit is. Ezután az *Irodalom és szocializmus*, valamint egyéb tanulmányaiból is ismert sajátos, hegelianus, és itt egyértelműen idealista kicsengésű esztétikáját fejtegeti, melynek fő terminusai az ihlet és a névvarázs. S csak a dolgozat végén tér rá igen röviden Ady méltatására, néhány megállapítása azonban az ankét legértékesebb, ma is helytálló gondolata. Ady verseit, szimbolizmusukat lebecsülve, formailag három csoportba osztja: Az első csoport, egyszerű versei szerkezetükben meglepően távoli dolgokat kapcsolnak össze. A második csoport balladái homogén irreálisában játszódnak le és a többiekkel szemben nem láncszerű felépítésűek. Végül a harmadik csoportba tartoznak a hagyományosan láncszerű versek, melyek elnyerték a konzervatívak tetszését. Összefoglalva megállapítja: Ady versei nem csupán történetileg tökéletesek, hanem önmagukban is, mivel „új nemet alkotnak”. A cikk befejező mondatai jellemzően foglalják össze véleményét: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs. Nem mondhatok mást a politikusoknak, minthogy ő a legbensőbb magyarok egyike.”

Az ankétot a szerkesztő, Zsolt Béla zárja meglepően szűkszavúan. Tanulságként megállapítja, hogy Ady kultusza elsősorban ugyan társadalmi jelenség, de esztétikai ércfedezete is van, nagy pozitívuma, hogy már korábban is a legintellektuálisabb rétegekre hatott. A Toll érdemét az ankét adatgyűjtő voltában és abban látja, hogy sikerült lángra lobbantania Ady kapcsán a kritikai szellemet, a vitát egyben méltó tisztelgésnek tekinti Ady szelleme előtt.

Milyen következtetéseket kínál a A Toll Ady-reviziója?

Milyen elsőül a lap karakterére adhat választ a kérdés: miért itt jelentette meg Kosztolányi pamfletjét? Az a Kosztolányi, akinek ekkor már minden orgánus rendelkezésre állt, és aki egyébként nem írt A Toll-ba. Tudjuk, a Nyugat húzódott a közléstől, később még a reflektálástól is.⁷ A Toll azonban mintha ezért született volna, népszerűségét, a reklámot mindenestre ennek köszönhetette. Babits Ady hiénáiról, elárulásáról, mérges sziklákról, zsurnál tempóról beszélt. Ha a vád túlzott is, mégis céloz arra, miért közölte A Toll Kosztolányi cikkét. Szenzációt látott benne, üzletet, reklámot. Szenzációt, melytől a lap sosem idegenkedett. A népszerűség, a kritikai hang, a bulvárjelleg, az érdekesség, mint láttuk, vallott programjához tartozott. A pamflet közlésének tehát üzleti, reklám okai is lehettek, sokkal lényegesebbek azonban azok az elvek, azonos tendenciák, melyek a kibontakozó vitát meghatározták. Rendkívül jellemző mindjárt az e vitában megszólalók névsora. E névsor tágassága, de szűkössége is. Tágassága bizonyítja A Toll valódi liberalizmusát, a vélemények nemcsak programosan hirdetett szabadságát. Egyformán kifejthették itt nézeteiket a polgári baloldal fiatal írói éppúgy, mint az esztétizáló Kosztolányi, a konzervatív Szász Zoltán vagy a szocialista Kassák és József Attila, de Ady régi barátai közül is Vészi vagy Révész Béla. Éppily jellemzőek azonban a névsor hiányai is. Többeszlő szerkesztői beharangozás ellenére sem nyilatkozott: Ambrus, Heltai, Voinovich, Molnár Ferenc, Bíró Lajos, Ignótus Pál, Schöpflin, Nagy Endre, Lesznai Anna, Krúdy. A konzervatív, hivatalos irodalom távolmaradása e baloldali laptól érthető. Feltűnő azonban az a szerkesztői tendencia, amely elsősorban azért, mégis Ady bírálót juttatta szóhoz – úgy tűnik, ebben egy talán a Nyugattal szembeni oldalvágást is sejtethünk. De elsősorban nem ezt, mert e vita legfontosabb tanulsága, lényege e heterogén írással azonoságaiból fakad.

⁷GELLÉRT Oszkár: Egy író élete II. Bp. 1962. 132.

Így, A Toll szinte minden hozzászólója elítéli, illetve háttérbe szorítja Ady politikai költészetét. Verseit gondolatilag tisztázatlannak, többértelműnek ítélik. Egyformán szembefordulnak Ady retorikájával, gyakran gátlástalan szenvedélyeivel. Legfeltűnőbb azonossága e cikkeknek az Ady költészetében, főleg azonban az őt körülvevő mítoszban meglevő irracionális elutasítása. Váteszi lobogásával szinte minden írás szembehelyezkedik, idegenkednek fedezetlennek vélt messianizmusától is. Honnan ez optikai csalódás? Ady költészetének ilyen talán nem alaptalan, de mindenképpen egyoldalú értelmezése, ez eltorzult ízlés?

Úgy véljük, A Toll Ady-reviziójának jelentőségét csak akkor láthatjuk világosan, ha a kor frazeológiájával szembesítjük. Az ellenforradalmi Magyarország deklaratív, mindenféle lelkesedést és alantas ösztönöket felszító és ehhez Ady költészetét is felhasználó stílusával fordultak szembe a revízió ürügyén A Toll írói. Szembefordultak egy Ady-képpel, mert ízlésbe szorított világnézetük tagadta saját koruk politikáját és elvetélt forradalmait. Támadták Ady politikai költészetét, mert csalódtak általában a politikában. Verseit gondolatilag tisztázatlannak, többértelműnek ítélték, mert undorodtak a revíziós magyar blaszfémia ködös frázisaitól, mert undorukban csak tiszta, fénylő logikájú, egyértelmű gondolatokat tudtak elviselni, ez lévén egyetlen fegyverük. S mert megvetették a retorikát és szenvedélyt, felnagyították ezt Adyban, hogy róla beszélve támadhassák. E polgári írók joggal pesszimisták voltak, idegen volt hát nekik Ady hite, tüze. Ízlésük tiltakozott Ady aktualizált kultusza ellen. Ady értékelése ürügyén A Toll és baloldali szövetségeseik a ráció, a józan értelem mellett tettek hitet. Ízlésükkel általában is nemcsak Ady költészetét támadták tehát, hanem koruk stílusát, légkörét. Mégis, Ady ürügyén, teljesen félreértve, elrajzolva Ady jelentőségét. Tragikus helyzetüket bizonyítja, hogy képtelenek voltak beleélni magukat Ady és a második reformkor hitébe, hogy nem vették észre tanításainak aktualitását. Egyetlen hozzászóló sem látja meg például Ady antifeudalizmusát. Reménytelen körülményeik szorításában elfelejtik késői nagy gondolati verseit és teljesen, verseinél pedig sokkal egyértelműbb publicisztikáját is. A hivatalos irodalom meghamisította Adyt, ők – ha ellenkező előjellel is, de – tovább torzították.

Mégis, az Ady-revizió egésze szemléletének aktualitásával nyeri el jelentőségét. Hozzászólói közvetve – Ady költészete és kultusza ürügyén – a kor neobarokk pátozásával, fedezet nélküli retorikájával fordultak szembe. Ady messianizmusában, gyakran lírain körvonalazatlannak hitt politizálásában közvetve a dszentroid Magyarország politikusainak demagóg frázisait támadták. Így érthető meg az is, hogy e vitában érvek összeütközéseivel, dialógusaival oly ritkán találkozunk. Helyettük nagyrészt egymástól független monológokat hallunk, melyek azonban Máraitól József Attiláig azonos kicsengésűek és A Toll alaphangjával megegyezők. Bennük a független, szabad szellem, a higgadt racionalitás fordul szembe a köddel, az értelmet érzelmekkel helyettesítő retorikával és pátozssal. Természetesen ez intellektuális elutasításnak Ady költészetéhez nem sok köze volt, annak vizsgálata azonban, hogy Ady – kora alternatíváin túlélő – tanításai milyen ingoványokban feneklettek meg, már az Ady-kritika feladata.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy A Toll Ady-ankétja racionális szempontjaival és hangnemével elsősorban résztvevőit jellemezte, másodsorban közvetve, de igen pregnánsan a lapot, s csak harmadsorban s elfogultságoktól terhelten Ady költészetét.

Irodalomtörténet és kritika

Nemcsak az Ady-ankétnak, de megítélésünk szerint A Toll megnyilatkozásainak általában is alapvonása, döntő szempontja a racionalizmus védelme, a fedezet nélküli retorikus szenvedély, a rajongás elutasítása. Jól mutatják ezt a lap, egyébként csekély számú irodalomtörténeti publikációi is. E felfogás leghatározottabb megszólaltatója A Toll-ban Hevesi András (Kézai Simon álnéven). Szemléletét híven tükrözi az a cikke is, melyben Ady korának megítélésünkől oly elütő, gúnyos kritikáját adja: „A magyar irodalom története a század első éveitől a háború végéig olyan izgalmas és fordultatos volt, mint egy kalandregény. Az írók beleolvadtak a kritikusok meghatározásaiba, a rajongók hasonló-

taiba és metaforáiba. A mű csak szimbólum volt, örök gimnazisták oroszláncörme, halvány utalás arra, hogy mi minden lappang még bennük, amit egy rájuk nehezedő átok nem enged megnyilvánulni. . . A magyar író sorsa duzzadó izomzatú, vérbő atléták Mohácsa volt, a minden győzelemnél izgalmasabb, emberibb és mélyebb kudarc gyönyörű megalomániája. Műveiket nem firtatta senki, az írók személye volt jelentős, annyira, hogy regényeket írtak egymásról.” (Kézai Simon: *Lovagregény* 1930/12.) Ugyanez a szépségszisztem nyílvánul meg egy korábbi, személyesebb hangú, egyébként rendkívül jelentős tanulmányában is, mely a maga kiélezettségében ugyanakkor az arisztokratizmus és konzervatizmus pregnáns megnyilatkozása: „Klasszikus ízlésűek és lelkialkatúak vagyunk, mert a legjobb akarattal sem lehetünk egyebek, a romantikus lobogók utolsó foszlányait már iskolás korunkban hamuvá égettük. . . Ha vannak stílusok, jelszavak és irányok, amelyekkel még nem laktam torkig jól: csak a múltban vannak.” (Kézai Simon: *1902-es évjárat*.)

Ez elzárkózó, individualista magatartással Komlós Aladár *A lelkesedés védelmében* (1929/31) című cikkével fordul szembe, s e lapban feltűnő, történeti szemléletével kimutatja, hogy Hevesi mindenféle lelkesedést tagadó álláspontja mennyire korhoz kötött. Mái ható érvénnyel bizonyítja, hogy ez éteri szépségszisztem a háború és a forradalmak reakciója a kiábrándult fiatalság lelkében. Cikkére – melynek egyébként legfőbb tanulsága, hogy a baloldali polgári irodalom szűkebb kategóriája is még mennyi finomításra, differenciálásra szorul – Hevesi *A Lelkesedés körül* (1929/33) című írásában reagál, s a romantika konjunktúráját elítélve így ír: „A lelkesedés a vallásos, metafizikai és szociális gátakból kiszabadult magánszemély ijesztő és groteszk elefantiázisa. . . A lelkesedés a személyiség lázadása és okatlan szétfolyása, a szenvedély a személyiség zsarnoki alárendelése egy kívül és felette álló célnak.”

Hogy A Toll fenti megnyilvánulásából is összeálló szemlélete mennyire finom, dialektikus megítélést igényel, jól bizonyítják ezt a Hevesivel szemben a lelkesedést védő Komlós egyéb, irodalomtörténeti tárgyú cikkei is. Közülük az egyik legjelentősebb s legtöbb vitát, személyes támadást kiváltó a *Bródy-esszé* (1934/72). Bálványromboló racionalizmusával jó értelemben éppen Kosztolányi pamfletjével rokon. Cikkének első mondata mindjárt támadás: „Ha mi, akik nem állunk Bródy megvesztető zseniális allűrjeinek hatása alatt, az időtálló műveket keressük. . . csalódva és idegenül hajlítjuk el egymás után az író műveit”, és később így folytatja: „De hát hol van akkor Bródy Sándor híres zsenialitása? Műveiben semmi esetre sem. Hátha csak allűrjei voltak a zsenialitáshoz? . . . Az irodalmi életben nem éppen ritka jelenség az olyan író, aki inkább személyiségével, mint alkotásaival hat. Nálunk alighanem Bródy erre a legjobb példa. . . Egy újszerű egyéniségnek mindig nehezebb kifejeződnie, hiszen nem élhet kész formákkal, újat kell teremtenie, a rögtönző Bródy pedig nem nevelte magát az ehhez szükséges erőfeszítésre.” Számunkra, akik most a lap közös, racionális, antiromantikus szemléletét kutatjuk, e cikkben is az a legfontosabb, hogy e zseniális allűrökkel szembeforduló hang tágabb aspektusból mennyire azonos a lap szellemével és végső soron Kosztolányiével és Hevesiével is. Ugyanezt bizonyítja egyébként Komlósnak a sokkal megértőbb, pszichológiai megalapozottságú Németh László-esszéje is, melyet a Tanú megszűnésekor írt (1937/5). Szempontja, látószöge változatlan: „Ez nem esztétika, hanem üdvösségkritika. Nincs esszéista, aki annyit foglalkoztatna önmagával, mint ő. Szinte jobban érdeklődünk személye, mint tanulmányai tárgya iránt. . . Célkitűzéseinek magasságában, a megváltásnak hozzájuk fűződő reményében s elszánásának hevületében mindig van valami vallásos. Nemcsak filozófus, apostol is.”

A lap fentiekben csak jelzésszerűen kiragadott irodalomkritikai megnyilvánulásai, szembefordulása a lelkesedéssel, Bródy „allűrjeivel” vagy Németh László „üdvösségkritikájával” azonos gyökerű és megegyező az Ady-revízió alaphangjával. Azonos bennük a racionalitás, az intellektus igénye, egy végeredményben arisztokratikus, esztétikába menekülő ízlés. Komlós nagy igényű tanulmányában (*Magyar irodalom a háború után*, 1937/4) épp A Toll hasábjain hangsúlyozza és emeli ki e polgári irodalom világ-undorát, szépségszisztem, blazírtágát. Valóban erről van szó, a racionális attitűd, a lelkesedést megvető ízlés szépségszisztem takar. A reménytelenség az ízlésbe menekül, és a ráció hideg pengéjével védekezik.

A lap fentiekben vázolt egységes tónusa, racionális, a „neobarokk” pátozzsal szembeforduló, gyakran ironikus, józan hangja végső soron egy fogalmilag ugyan nehezen leírható, de megnyilvánulásaiban könnyen kimutatható baloldali szemléletet takar. E szemléletet talán legegységesebben Szász Zoltán fogalmazta meg, a sokatmondó: *Jobbra, balra vagy előre?* című cikkében (1929/11). Minden túlzást reakciónak ítélve hangsúlyozza, hogy e baloldaliság nem azonos a bolsevizmussal, s hogy „a baloldaliság csak oly értelemben becses, ha előret is jelent”. E korlátozott baloldali világnézetet leggyakrabban a polgári radikális jelzővel illetjük. E szélesebb közönség igényeit kielégítő bulvárlapban, mely egyébként is kénytelen volt tartózkodni a közvetlen politizálástól, a bukott polgári radikalizmus csak megszűrve, áttételeken keresztül mint sajátos mentalitás jelentkezhetett. Így az alábbiakban, mikor e baloldaliság konkrét megnyilvánulásait, határait és korlátait kutatjuk, három szempontra irányítjuk figyelmünket. Először azokra a Nyugat- és Babits-ellenes állásfoglalásokra, amelyek e baloldali mentalitást a jobboldaltól, de még a nemzeti koncentráció opportunizmusától is elválasztják. Másodszor arra a határra, ameddig e polgári radikalizmus balfelé terjedt, befogadva még a szociáldemokráciát, de közvetlen megnyilvánulásaiban mereven szembeszállva a bolsevizmussal. Végül e már behatárolt baloldaliság legmarkánsabb elemét, polgári humanizmusát – és annak korlátait – igyekszünk felmutatni.

A Toll az Előőrön és az Új Nemzedéken kívül legtöbb támadását a Nyugat ellen vívta. Míg azonban az előbbi lapok esetében egyértelműen a jobboldaltól, primitívségtől határolta el magát, s így mint láttuk, védekező reflexiói közben programját, szembenállását fogalmazta meg, addig a Nyugathoz való viszonya már sokkal bonyolultabb. Köztudomású, hogy a Nyugat koncepciója 1919 után megváltozott, s ha örököse maradt is hagyományainak, egy l'art pour l'art esztétika jegyében – különösen Babits szerkesztése idején – elfordulása korától korábbi baloldaliságának elhalványulását is jelentette. Ezért a Nyugathoz való viszony a polgári baloldal keretein belül meghatározó volt. Tehát míg a Toll jobboldali lapokkal való konfrontációja pusztán alapvető attitűdjét, baloldaliságának tényét tükrözte, addig a Nyugattal való szembenállásának mértéke e baloldaliság pontosabb körvonalait is kirajzolhatja.

E politikai, irodalompolitikai okokon kívül azonban a Toll viszonyát a Nyugathoz, de különösen Babitshoz meghatározták személyes tényezők is. Egyrészt Hatvany Lajos erős hatása, aki Osváthtal való szakítása után megvált a Nyugattól és ellenfele lett. Hatvany Lajos álnéven sokat írt a lapba, befolyásolta szerkesztését, és valószínűleg közvetve anyagilag is támogatta. A személyes indítékok másik szála Ignotushoz vezet, aki 1930-ban a szerkesztőváltáskor vált meg áldatlan körülmények közt a Nyugattól és került szembe Babitscsal.⁸

Mindezen objektív irodalompolitikai és részben szubjektív személyi okok következtében a Toll eleve és mindvégig szemben állt a Nyugattal és új szerkesztőjével, Babitscsal. Jól bizonyítja azonban e szembenállás ideológiai hátterét és Babits magatartásában is rejlő okait, hogy a másik szerkesztővel, Móricz Zsigmonddal szemben ilyen merev támadó magatartást a lapban nem tapasztalhatunk.

A Babitscsal való szembefordulás első megnyilvánulása egy glossza már az 5. számban, amely bejelenti Babits – később visszavont – szándékát, hogy kiválik a Nyugat szerkesztéséből, közli, hogy felolvasást tart az Akadémián, s most Vargha Gyula halála után alighanem bekerül végre a Kisfaludy Társaságba is. Mindehhez a lap rendkívül éles hangon hozzáfűzi, hogy csodálkozásra semmi ok. Babitsot eddig is csak tévesen híhették destruktívnak, eddig sem volt baloldali: „Egy kínos félreértéssel kevesebb, egy eltévedt költő hosszas kerülők után végre hazaérkezett.”

Lényegében ugyanezt az álláspontot tartalmazza Zsolt Béla: *Csendes válasz Babits Mihálynak* (1929/21) című cikke és glosszája is, melyekben Babitsnak az Ady-revizióra reflektáló *Személyes ügy?* című írására válaszol. Cikkében társai elárulásával vádolja Babitsot, glosszájában pedig épp a Nyugat megalkuvó magatartásával szemben határolja el lapját.

⁸ IGNOTUS: A Nyugat útja 1930.

A következő megnyilatkozás már differenciáltabb, a 23. számban Németh Andor: *Így írnak ők* címmel Szabó Dezső: *Filozopter az irodalomban* című pamfletjére utalva szól Babits új regényéről, a *Halál fia*-ról. Megvédi Szabó Dezső otromba támadásaitól, ugyanakkor azonban megállapítja, hogy a regény a végén kisiklik, világnézetileg megbicsaklik. Imrus a tanári állás elfogadásával – éppúgy, mint Babits – a fennálló rendet szolgálja, s így jobboldali áruló lesz. Ezt a megalkuvást, egyetértve Szabó Dezsővel, jellegzetesen filozopter magatartásnak ítéli. Ezt követi Hevesi András *A filozopter védelme* című írása, melyben szellemesen ironikus, arisztokratikus fölénytel megvédi Babitsot. Úgy véli, Babits fiatalságának idején a sokféle klikk és hatalmi tényező közül elvont személytelenségével legkevésbé még éppen az állam nyomorította meg a filozoptert. Ezt a viszonylagos függetlenséget – csak egy személytelen hatalomtól való függést – próbálta ki Imrus – és Babits –, így tehát akkor még nem volt áruló. Napjainkban már az Állam nagyon is személyes arculatot nyert, ezért: „Az Állam nem bizonyult Babits Mihály pályafutásában eléggé engedékeny és semleges Maecenasnak. A költő már több mint tíz éve a maga útján jár és közszereplése azóta abban merül ki, hogy felváltva elfogadja és elutasítja a különböző oldalakról kínáló szövegségeket, ami az igazi írástudó jogos és megengedett taktikázása, hogy megőrizze magányát.”

E békülékeny, s Babits egyéniségét, pályáját belülről értő tanulmány után jelent meg Zsolt Béla: *Ignotus elé* (1930/2) című cikke, melyben a szerkesztő Ignotus félreállítására kapcsán így ír: „A Nyugat-affér teljes feltárása sürgős kötelessége lenne az irodalompublicisztikának, mert távolról sem megnyugtató, hogy a nemzeti koncentráció jellegé alatt újjáöregedett folyóirat egyelőre óvatosan tovább adagolja a világnézeti és felekezeti elemeket, nehogy a világnézetileg és felekezetiileg többnyire a mai Baumgarten-kuratóriumtól távolos előfizetők a változásra túlságosan hamar ráeszméljenek.” Ez a folyóirat szellemét durván támadó hang sem előzmény nélküli, már 7. számában Németh Andor: *Az előregedett folyóirat* című cikkében ezt olvashattuk: „A destrukció vádjá alól az utolsó tíz esztendőben a Nyugat éppen eléggé tisztázta magát, most már ideje volna, hogy minden ifjúkori bűnét levezekelje és nyíltan családi lappá alakuljon át.”

Ilyen előzmények után, úgy hisszük, új erősebb megvilágításba kerülhet József Attila hírhedt Babits-ellenes pamfletje is. (*Az Istenek halnak, az ember él.* 1930. jan. 10.) Tisztán láthatjuk, hogy nem pusztán meg gondolatlan, kihívó, vagabund megnyilatkozásról van szó. Ez az oly tragikus következményeket kiváltó cikk nem csupán egyéni sérelmeket torolt meg. Éles, arrogáns hangjával és tartalmával is nagyon jól beleilleszkedett A Toll lényegében világnézeti háttérű támadásai sorába. Így, József Attila kritikájánál semmivel sem enyhébb hangvételű Lakatos László: *Látnok és dalnok* (1930/4) című cikke sem, melyben Babits párfordulását hajlékony, műfordítói egyéniségével magyarázza. Adaptátor, juror tragédiáról ír, melynek szerinte az az oka, hogy Babits az irodalomban is csak adaptálásra, más vélemények elfogadására képes, önálló ítélezésre nem.

Hevesi korábbi gondolatmenetéhez nyúl aztán vissza 1933-ban Zsolt Béla *Babits* (1933/5) című kritikájában. Fenntartja korábbi világnézeti kifogásait, mégis Babits új kötete kapcsán ingatagságát költői nagyságával, pártok és ellentétek fölé magasodó művészetével véli igazolhatónak: „Most utólag szánom-bánom, hogy Babits Mihállyal szemben néha annak a zornalisztikus polémiaának és személyeskedő kritikának hangját használtam, amelyet ő végtelen finnyasságában olyan kevésbé értékel, hogy bizonyára nem is fáj neki. Babits nem harcolt, békülékenységet tanúsított, politikátlan művészete nem hatott rám meggyőzően... Még nem tudtam, hogy Babitsnak nincs szüksége sajtószabadságra és a művészet immunitására, mert az ő műveinek végeredményben ezek a szabadságok éppúgy nem döntően fontosak, ahogy a politikai korlátok sem árthatnak neki. Most Versenyt az esztendőekkel című verseskötete megjelenése óta bűnbánóan vallom – mindegy, hogy Babits politizált a háború alatt és a háború után, mindegy, hogy Vörösmarty Akadémista volt, s most Kisfaludyista, a fontos az, hogy

* KISS Dezső: Hárman egy ellen! 1929/5.; Trojka 1929/9.; Russia in tenebris 1929/36.; Orosz elpolgárosodás 1934/3.; Oroszok útja 1936/2.

Babits Mihály olyan havasi magasságáig ért el a magyar költészetnek, amilyen magasságig magyar költő, alighanem Aranyt és Vörösmartyt is beleértve, nem ért el sohasem.”

A támadások azonban Zsolt Béla világnézetileg szilárd s csak esztétikai érvek alatt meghajló bocsánatkérése után sem szűnnek meg. Hangjuk továbbra is gyakran személyeskedő, jól bizonyítja ezt éppen Zsolt Béla *Arjegyzék* (1937/5) című kritikája: „Babits vitathatatlanul legnagyobb alakja irodalmunknak, de e nagyság nem zárja ki, hogy beteges érzékenységeben ne érezzen állandó sértődöttséget, valahányszor a tőle független önálló írói egyéniségek vagy csoportok hatásának eredményei szabad szemmel is lemérhetők... Babits, aki egyénileg mindig szerette a sikert s a háború és a kommunizmus alatt volt érzéke a kor hatástényezőinek felismeréséhez, a tanítványai és szövetségesei körét ösztönösen úgy válogatja meg, mint a színházi sztár, aki csak egyetlen nagy szerepet tűr meg a darabban s csak epizodistákat enged fel a színpadra.”

Mégis, személyeskedő hangjuk ellenére e támadások mentalitása világos; baloldaltól támadják a megalkuvónak hitt, a nemzeti koncentráció opportunizmusába menekülő, destruktivitását feladó Nyugatot és szerkesztőjét, Babitsot. S Babits személyében a társadalmi összefüggéseket látni nem akaró, meghaladott, akadémikus attitűdöt, a l'art pour l'art elefántcsonttornyába menekülő defetizmust.

E támadások világosan bizonyítják, A Toll az ellenzéki polgári lapok között a Nyugatról balra helyezkedett el. Míg saját hasábjain az ízlés és a hangnem burkában gyakran helyt adott arisztokratikus, apolitikus nézeteknek is, addig racionális, józan attitűdjé az opportunizmussal már élesen szembefordult. Szkepsze nem vezetett megalkuváshoz s konkrét állásfoglalásaiban a politikamentességhez sem. A Nyugattal szembesítve tehát A Toll markánsabb arcot mutat, baloldaliságának harcosabb, keményebb vonásai tűnnek elő.

Míg A Toll baloldaliságának határait jobbról a Nyugat- és a Babits-ellenes támadások, addig balról a szocializmushoz való viszonya adja meg. E viszony – már most szögezzük le – rendkívül összetett. Egyrészt a lap programos deklarációiban – mint ezt Szász Zoltán megfogalmazásában is láttuk – egyértelműen negatív, másrészt azonban, különösen irodalmi, esztétikai vonatkozású cikkekben marxista vagy ahhoz hasonló, közel álló megnyilatkozásokkal is találkozhatunk.

Jól mutatják e kettősséget a Szovjetunióról szóló tudósítások is. Az 1929/18-as számban jelent meg Székely Béla beszélgetése Stefan Zweiggel az író hitvallásáról, Ady Endréről, a magyar írók árulásáról és orosz útjáról. E nyilatkozat merész közléséért A Toll drága árat fizetett, a bíróság megvonta kolportázs jogát. Stefan Zweig, miután nyilatkozatában Ady szellemének elárulásával és hallgatással vádolja a magyar írókat, rátér oroszországi tapasztalataira, melynek lényege: „Azt hiszem, abban az országban, ahol egy hatalmas nép másfél évtized óta egy eszme kedvéért heroikus szenvedéllyel vállal mindent magára, ott jelentősebb az a csodálat, amellyel e legmagasabb emberi törekvéseknek adózunk, mint az a politikus, amelynek csak szerény tanúi lehetünk és nem ítélkező bírái”, és ezzel kapcsolatban az orosz intellektuális rétegek heroizmusáról beszél.

Úgy hisszük, az orosz állapotok ilyen nyílt, egyértelmű s lelkes helyeslése a korabeli magyar sajtóban példatlan. Mindenesetre a lapban egyedülálló. Kiss Dezsőnek ugyan később rendszeresen jelennek meg tudósításai az orosz közállapotokról és belpolitikáról, ezek hangja azonban ellenséges, elfogult.⁹ A szociáldemokrata, nyugati szocialisztikus tanokkal szemben A Toll már sokkal megértőbb, így közli Shaw aforizmáit a szocializmusról, s nemcsak üdvözli Garami hazatértét az emigrációból, de publikálja Ádám Andor méltatását is. „Garami nem réalpolitikus, de évtizedes hiányt fog pótolni acélos ridegsége és tetterős szótlanúsága.” És ugyanígy ismerteti a kommunistákat védő Vámbéry Rusztem munkásságát, és lehozza *Fabianizmus* című cikkét is (1929/23), hiszen: „Meg kell magyarázni a jóhiszeműeknek, hogy a politikai jelszavak üres formák, ha nélkülözik a gazdasági tartalmat és az etikai eszmény célját.” E cikkben találjuk meg egyébként, a fabianizmusról szólva ugyan, A Toll baloldaliságának legfontosabb meghatározását: „Nem forradalmat hirdet, hanem fejlődést, nem erőszakot, hanem meggyőzést.”

A lap baloldaliságához hozzátartozik másrészt az a tény, hogy közöl ma már világosan felismerhetően marxista beállítottságú tanulmányokat is. Ezek közül legjelentősebb Illyés Gyula *Szocializmus szocialisták nélkül* című cikke. Illyés megdöbbenően korán, 1933-ban felismeri, hogy: „Németországban a szociális ígéret és teljesítés közötti résen merült fel Hitler.” S felteszi a kérdést: vajon a munkásjólét, kollektivizálás és a termelés rendszabályozása önmagában azonos-e a szocializmussal? Mi lesz, ha Hitlerék valóban szocializálnak? Előre látva a fasiszta demagógia veszélyét így ír: „A szocialisták nemcsak az árja-szakasz és a Wothan-kultusz miatt nem kérhetnek a nemzeti szocializmusból. A szocializmus ugyanis nemcsak új gazdasági berendezkedés tervezetét jelenti. Örökségét nézve nemcsak Saint Simon és Fourier örököse, hanem örököse és köteles katonája minden szellemi szabadságmozgalomnak, ami külön is van olyan harci terület, mint a szakszervezetekkel vezetett hadjárat, noha attól elválaszthatatlan.”

S cikkét éppen a szocializmus szembe forduló polgári baloldálnak szóló figyelmeztetéssel zárja: „Európa mai ifjúsága is a lehatalmasabb leckét a szocializmustól kapta, bármerre is kanyarodott azután. De azok, akik megmaradtak mellette, azok is igazán csak bíráltni tudnak.” Mégis „... ha ma hangoztatnák kifogásaikat: nem ellenzék, hanem ellenség lennének, oda sodródának, ahová legkevésbé kíváncsnak”.

Ugyanígy marxista szemléletet tükröz Bálint György *Az izmusok születése és halála* (1932/4) című tanulmánya is, melyben az izmusok háttérét egyértelműen az osztályharc élesedésében látja. Dolgozatát az alábbi sorokkal zárja: „Ha majd mindenütt kiépül a kollektív társadalom, ha majd egész Európában kifejlődik és nagyra nő az új szociális ember, akkor majd teljes nagyságában ki fog bontakozni az irodalom és művészet új klasszicizmusa.” Ugyanakkor zárójelben azt is meg kell jegyeznünk, hogy József Attilához hasonlóan Bálint György legradikálisabb osztályharcos szemléletű írásai nem A Toll-ban jelentek meg. Mert A Toll bár baloldali volt s még a Nyugat mérsékelt opportunizmusát is elítélte, ezért a szocializmussal s főleg a bolsevizmussal egyértelműen szembenállt. S ha helyt adott is a marxista gondolatoknak, e merészsége alapvető liberalizmusából s nem politikai meggyőződéséből fakadt.

A Nyugattól ugyan balra, de már a szocializmust tagadva helyezkedett el tehát A Toll. A nemzeti koncentrációt még elítélve, de a forradalmi osztályharcra már szembefordítva, elavult eszményeibe, a ráció és az ízlés relatív kritikájába kapaszkodva küzdött. Változó világunk egyre keményebb alternatívái közt tehát egyként nélkülözte a Nyugat hajlékonyságát, de a forradalom szilárdságát is. Végül, A Toll mentalitását, stílusát s baloldaliságának határait tükröző vizsgálódásaink után érkezünk el oda, hogy feltárjuk e polgári radikális háttérű, ám e háttérrel csak bonyolult áttételeken keresztül felmutató lap talán legpregnansabb megnyilvánulásait, jellegzetesen polgári attitűdjének, radikalizmusának és humanizmusának korlátait.

E humanizmus gyökereit és aktuális vonatkozásait legvilágosabban Ignóus Pál fogalmazta meg: „A humanista szó a maga vonzó és átütő erejét éppen annak a csömörnek és undornak köszönheti, amely a völkisch és bodenständig antihumanizmussal szemben a jobb minőségű agyvelőket elfogta. Én és kortársaim tizenhét éves korunkban nem szívesen használtuk volna a »humanizmus« szót. Koncentrációs táborba kellett kerülnie, hogy becsületét visszaszerezhesse.” (Ignóus Pál: *Népiség és új humanizmus*, 1936/1.) Ugyanígy, ez aktuális, ám csak polgárinak felfogott magatartásról szól Hevesi is: „A szellem polgárai vagyunk, nem a szellem kalózái, nem veszítjük el a fejünket sem a mágástól, sem a dzsentritől, sem a paraszttól.” (Kézai Simon: *A hanyatlás nemzedéke*, 1931/5.) Szász Zoltán pedig, mikor – félig értve Marxot – a polgár fogalmán belül megkülönbözteti a bourgeois-t és a citoyen, jobbról s balról egyaránt védekezve adja ki a jelszót: polgár véd magad! (Szász Zoltán: *Polgár, bourgeois, citoyen*, 1930/12.) Vámbéry Rusztemről szóló cikkében pedig egyenesen a polgárság osztályok és érdekek felett álló szerepének ma is divatos elméletét fogalmazza meg: szerinte a polgári humanizmus: „Egy osztályok és nemzetek felett ívelődő szintézis látójaként és híveként igyekszik minden dolgozó osztály és minden nemzet jogos érdekeinek összeegyeztetésére.” (Szász Zoltán: *Vámbéry Rusztem* 1929/24.)

Hogy e polgári réteg veszélyeztetettségében és hanyatlásában a történelmi szükségszerűséget mennyire képtelen volt felismerni, azt jól bizonyítja Ligeti Ernő: *A polgári gondolat körül* (1929/35) című cikke is, melyben Berl *Mort de la pensée bourgeoise* c. könyvével vitázva arra a következtetésre jut, hogy: „Nem a polgári gondolat került zsákutcába, hanem a Gondolat maga.”

Védekező, menekülő humanizmusról és polgárságról vallanak e kiragadott idézetek. Polgárságról, mely csupán a polgári gondolathoz és ideákhoz tapadva hanyatlásában általában a Gondolat bukását látta, székepszisét világméretűvé nagyította. Összefoglalásul tehát elmondhatjuk, A Toll a baloldali, anakronikus elveibe zárkozó polgárság lapja volt. Benne közvetve e pozícióit veszített réteg ízlésbe merevedett világnézete tükröződött. Egy ízlésforma önarcképét ismertük meg tehát, egy józan, racionális és főleg egységes attitűdöt, mely a huszadik századi radikális polgárság eszményeinek és világnézetének utolsó szerveződésre és védekezésre képes megnyilatkozási formája, lehetséges volt.

Péter Nagy Sz.

LA PLUME (1929–1938)

La revue La Plume (A Toll), ayant la plus longue durée parmi les revues bourgeoises de l'opposition, paraissait de 1929 à 1938, d'abord tous les quinze jours, plus tard mensuellement. Son rédacteur responsable était Vilmos Kaczér. Ses rédacteurs jusqu'à 1939, date où l'on a retirée son droit de colportage, étaient Béla Zsolt, András Hevesi, Sándor Márai, Attila József, Aladár Komlós, Lajos Hatvany etc.

Cette revue devait sa popularité pour la plupart à ses enquêtes littéraires. Outre la révision sensationnelle d'Ady, ce sont encore ses discussions à propos de Ferenc Molnár, József Kiss, Sándor Bródy ou sur la situation de la critique littéraire, qui sont aussi importantes. Cet article s'occupe surtout des manifestations de politique littéraire et de vie publique de la revue, et il essaie de caractériser la conception du monde de *La Plume*.

La discussion de *La Plume* avec Babits et l'*Occident* (Nyugat) démontre dans équivoque qu'elle s'est placée, quant à sa conception du monde, à gauche de l'*Occident*, mais en même temps elle a repoussé le socialisme; tout en condamnant la concentration nationale, elle s'est opposée à la lutte de classe révolutionnaire et elle s'appuyait à la critique relative de la raison et du goût.

Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában

A XVII. század érdekes kultúrtörténeti jelenségei közé tartozik az angol–magyar kapcsolatok megélénkülése, ami különösen két formában nyilvánul meg: az 1620-as évektől ugrásszerűen megnő az Angliába látogató magyarok, többségükben teológusok száma, s ezt követően az angolból fordított protestáns kegyességi iratok, könyvek száma is. Az Angliát járt magyarok névsorának összeállításával az eddigi kutatók közül részletesebben Trócsányi Berta, Herepei János és újabban Kathona Géza¹ foglalkozott, de még mindig találhatunk újabb adatokat, amelyek arra mutatnak, hogy a magyarországi és erdélyi érdeklődés nem lanyhult még a szigetország történelmének legfordulatosabb s az idegen látogatók számára a legtöbb veszélyt rejtgető éveiben sem – a Commonwealth, illetve Cromwell protektorátusának idején. Az alábbiakban újabb források alapján szeretném kiegészíteni a magyar látogatók listáját, akik (mint ezt az eddigi kutatások is kimutatták) szinte mindnyájan előzőleg Hollandiában tanuló magyar diákok voltak.

A Commonwealth, de különösen Cromwell protektorátusa idején állandósult az a gyakorlat, hogy az Angliából távozó személyeket a kikötőkben lajstromozzák. Nem tudni, milyen pontosan vezették ezeket a lajstromokat, de így is számos magyar látogatásáról értesülünk belőlük. 1652. augusztus 9-én például a hatóságok menlevelet állítanak ki három magyar, Komáromi Csipkés György, Hatházi Miklós és Somosi János számára, akik „idegen földre” (to foreign parts) távoznak.² A következő két évben magyar nevekkal nem találkozunk, jöllehet más forrásokból tudunk a két Tiszabecsi testvér és Budai István oxfordi tanulásáról.³ Viszont 1655-ben, pontosabban ez év május 23-án újabb magyar névre bukkanunk; ez egy bizonyos „Nemechi, Steph.”, aki „a holland követ kérésére” mehet Németalföldre.⁴ A tollhiba nyilvánvaló; utazónk alighanem azonos azzal a Némethi P. Istvánnal, aki 1651-ben Enyedi Sámuellel együtt disputál Utrechtben, majd 1652-ben ugyanott, s 1653-ban Franekerben tart orvosi témájú disputációkat. Tudjuk, hogy Némethi még egy évvel később is Franekerben van;⁵ hosszú hollandiai tanulói alatt sok befolyásos emberrel megismerkedhetett, s lehettek olyan kapcsolatai, amelyeknek köszönhetően Hollandiába való visszatérésekor igénybe vehette a holland követ segítségét. Némethit ugyanez év szeptember 6-án két magyar is követi: „Johannes Kio Debreceni” és „Martinus Bekesi”, szintén Hollandiába igyekeznek. Közülük Debreceni Kalocsa János (mert a „Kio” nyilván a középső név elírt rövidítése) 1654-ben még Leydenben, majd 1655 áprilisában Franekerben disputál; Angliában tehát ezután, Franeker és későbbi groningeni beiratkozása között járt.⁶ Vajon később átment újra Angliába? Ez nem lehetetlen, hiszen útítársa, Békési Márton néhány hónap múlva (1656. II. 15-én) újra feltűnik az Angliából távozók névsorában, bár ezúttal pontosabb személyleírással, mint „student of divinity, to Dantzic”.⁷ Vagyis Békési ekkor már véglegesen hazafelé indult. Újabb látogató „Stephanus

¹KATHONA Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához, Itk 1976. 92–97.

²Calendar of State Papers, Domestic Series, Commonwealth 1651–52. Vol. 4. 572.

³ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Bp. 1977. 639. Zoványinak Tiszabecsi P. Tamásra vonatkozó adatai nem pontosak: a magyar peregrinus csak 1656. május 6-án lett magiszter Oxfordban. V. ö.: Anthony A. WOOD: Fasti Oxonienses, II. London. 1820. 197.

⁴C. S. P., D. S., Commonwealth 1655. Vol. 8. 587.

⁵RMK III. 1870.

⁶C. S. P. 597.

⁷C. D. P., Commonwealth, Vol. 9. 1655–56. 578. l.

Váczy", azaz Váczi L. István, aki 1656. március 13-án hagyja el Cromwell protektorátusát. Váczi volt franekeri diák, Debreceni Kalocsa jó ismerőse; ő is hollandiai tanulása végén, mintegy annak megkoronázásaként megy át Angliába, s nem sokkal hazatérése után kinevezik újhelyi rektornak, mert ugyanebben az évben egy másik franekeri diák már ekként emlegeti.⁸ 1656 nyarán (augusztus 8) „Mich. Szanty” és „John Posahazy” vannak bejegyezve, mindketten Amszterdamot adták meg úticélul. Itt arról a Szántai Mihályról lehet szó, aki 1652-ben matrikulált Leydenben, és később pataki tanár lett. Ami Pósházit illeti, aki 1653 és 55 között tanult Utrechtben, s alighanem Franeker után rándult át Angliába, őt egy év múlva ugyancsak Sárospatakon találjuk.⁹ Ebben az évtizedben általában a fríziai Franeker látszik a legtöbb Angliába látogató magyar földrajzi kiindulópontjának; nehéz lenne megmondani, azért-e, mert innen lehetett legkönnyebben áthajózni, vagy más okokból.

A fenti nevek közül az angol–magyar kapcsolatok kutatóinak nem egy ismerős: így Komáromi Csipkésé, aki nemcsak fordított később angolból, hanem megírta az első magyarországi latin nyelvű angol nyelvtant, az „Anglicum Specilegium”-ot is. Azt az egyébként kézenfekvő tényt, hogy Komáromi Csipkés György Londonban angol könyveket is vásárolt, egy Kolozsvárt fellelhető kolligátum-gyűjteményből tudjuk (kolozsvári Egyetemi Kvtár, jelzete 377366/71), amelynek első darabja John Randall puritán prédikátor *Saint Paul's Triumph* (London, 1623) című kiadványa. Ezen a füzetben szerepel Komáromi Csipkés tintával áthúzott, de jól kivehető tulajdonosi bejegyzése. Alighanem Angliában jártában ismerkedett össze azzal a John Swan nevű angol pappal is, akinek 1652. november 6-án megtartott utrechti teológiai értekezését ajánlotta.¹⁰ Ez a John Swan valószínűleg azonos a „Signa Coeli” és „Calamus Mensurans” nevű kiadványok szerzőjével; az előbbi különös érdekessége, hogy egy prédikáció szövege, amit Swan 1652 márciusában tartott, egy nappal a teljes napfogyatkozás előtt, nyugalomra intvén híveit, mert úgymond: a tiszta lelkiismeretű embernek nincs mitől félnie, így az „égi jelektől” sem. Talán Komáromi Csipkésnek megvolt ez a kiadvány is, vagy Londonban hallgatta John Swan prédikációit.

De a *Calendar of State Papers* nem egyetlen újabb forrásunk az Angliába látogató magyar diákok kilétének megállapítására. Mint már annyiszor, most is egy-egy könyv possesszori bejegyzései vezetnek nyomra. Így például a kolozsvári Akadémiai Könyvtár R 82725 jelzetű kötetében (Robert Parker, *De politia Ecclesiastica*, Frankfurt, 1616) a számos tulajdonosi bejegyzés közül az első, szerencsére csak halványan áthúzott szöveg, ezt mondja: „Decem solidas Anglius Londoni 1653 7 Mar. Michael Szerencsi”. Ez a londoni magyar könyvvásárló alighanem az a Szerencsi Mihály nevű, későbbi misztótfalusi pap, akinek Egrespataki András ajánlott egy értekezést 1654-ben.¹¹ A puritán meggyőződésű Parker e művét egyik méltatója úgy emlegeti, mint „a presbiteriánus egyházszervezés ábrázolását”.¹² Nemcsak a könyv megvétele, hanem maga Szerencsi látogatása Angliában éppen ebben az évben (javában tart a holland–angol háború, Cromwell teljhatalmat nyer) a puritanizmus iránti szimpátiára, az angol politikai fejlemények iránti érdeklődésre vall. De hadd tegyük hozzá, hogy az erdélyi könyvtárakban fellelhető korabeli angol prédikáció-gyűjtemények túlnyomó többsége puritán szerző műve – ilyen a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 3777358–65 jelzetű gyűjtéletes kötete (Thomas Goodwin egybekötött pamfletjei 1650–51-ből), valamint ugyanennek a könyvtárnak 0573 jelzetű, tizenkilenc darabból álló kolligátuma. Az utóbbi 1642 és 1653 közötti tartalmaz prédikációkat és tájékoztató jellegű kiadványokat (Edmund Layfield 1630-ban kiadott szentbeszéde kivételével), s a szerzők között olyan neveket találunk, mint Stephen Marshall, Edmund Calamy és Nathaniel Culverwell – valamennyien parlamenthű, puritán érzelmű prédikátorok. A kötetet csak valamikor a következő század elején köthették egybe, mert az utolsó két darab „kilóg” a gyűjteményből: „The Foundation of the University of Cambridge” és „The Foundation of the University of Oxford”, mindkettő 1651-es kiadású. Az utóbbin csak egy későbbi tulajdonos, Patai B. (Balog) János beírása szerepel az 1698-as évszámmal, de az előbbin, a Cambridge-ismerető füzetben dátum nélkül ez áll: „Londria, Kállai Gyorgy, Salusq Deus”. Erről a tulajdonosról eddig semmi más adatot nem találtam, de nyilvánvaló, hogy az ő nevét is felírhatjuk az Angliát járt magyarok növekvő listájára.

⁸RMK III. 1962.

⁹ZOVÁNYI Jenő: i. m. 483.

¹⁰RMK III. 1813.

¹¹RMK III. 1877.

¹²Dictionary of National Biography, Vol. XV., London, 271.

A kor népszerű prédikátorain kívül vajon még kit tarthatunk a Commonwealth-korszak jellegzetes szerzőjének? John Miltont, aki éppen a forradalmi parlament és „az angol nép” védelmével szerzett magának hírt, s nevet a korabeli Európában. „Defensio pro populo Anglicano” c. röpirata Christopher Hill szerint „fantasztikus sikert aratott... az általános vélemény az volt, hogy Dávid legyőzte Góliátot”.¹³ Milton művét válaszként írta Claudius Salmasius leydeni professzor parlamentiellenes, a király kivégzését mélyen elítélő pamfletjére (Defensio Regia). Az utóbbi mű 1649 végén jelent meg Elzevirnél, majd többször újra nyomtatták, sőt 1651-ben Párizsban kiadták Milton válaszával egy kötetben. Milton *Defensiója* összesen tizenhét kiadást ért meg, ezek közül egyedül Hollandiában ötöt. Nem jelentette ez azonban, hogy a holland közvélemény egyetértett volna Miltonnal: röpirata a legtöbb európai országban hamarosan indexre került, Franciaországban több helyen nyilvánosan elégették és 1660-ban, az angol restauráció idején egyike volt azoknak a könyveknek, amelyeket a most már királysági parlament a legsúlyosabban elítélt s megégettetésre javasolt.¹⁴ Mivel „veszélyes” irodalomról van szó, érthető, hogy a magyarországi vagy erdélyi könyvtárakban fellelhető *Defensio*-példányok tulajdonosi bejegyzései vagy jóval későbbiek (Pápai Páriz Ferencné 1706-ból a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Maróthy György 1737-ből a debreceni kollégiumi könyvtár egy-egy példányán), vagy csak monogramokra szorítkoznak. Ilyen feloldatlan monogram a kolozsvári Akadémiai Könyvtár R 81009 jelzetű, 1651-es kiadású *Defensióján* a „B. L. K.” Az egyetlen korabeli, névvel is jegyzett bejegyzést a marosvásárhelyi Teleki téka egybekötött Milton/Salmasius példányán találtam – ez nagyváradi Csengeri István tollából származik. Csengeri 1668-tól Nagyenyeden tanított, s tőle maradt a könyv az enyedi kollégiumi könyvgyűjteményre. Mivel korábban (1654-ben) Leydenben tanult és disputált, vehette ott is a könyvecskét, de mivel az Londonban jelent meg, valószínűbbnek látszik, hogy – ha rövid időre is – Csengeri szintén átrándult Angliába. Ez annál is valószínűbb, mert jóban volt az Angliát járt Debreczeni Kalocsával, aki egy 1655 áprilisában keltezett franekeri disputációját Váczai L. Istvánnak (aki mint láttuk, szintén megfordult a szigetországban), Bükkösi K. Istvánnak és harmadikként Csengeri Istvánnak ajánlotta.¹⁵

A kor kutatói számára nyilvánvaló, hogy Anglia megtekintése a Hollandiában tanuló magyarok számára elsősorban pénzkérdés. Ezért kell óvatosan kezelnünk azokat a néha még fel-felbukkanó állításokat, miszerint ez vagy amaz a magyar teológus Oxfordban vagy Cambridge-ben „tanult” volna. Az esetek nagy többségében a vékonypénzű magyar látogatók csak Londonig jutottak el, ahol idejüket főleg városnézéssel, ismerkedéssel, prédikációhallgatással töltötték; amennyiben pedig mégis sikerült kirándulniuk Oxfordba vagy Cambridge-be, ott esetleg néhány előadást vagy prédikációt meghallgathattak, de például Cambridge-ben egyetlenegy alkalommal sem fordult elő, hogy szabályosan matriculáltak volna, beiratkoztak volna az egyetemre. Hosszabb tartózkodásról így is tudunk (például Medgyesi Pál esetében), s újabban több bizonyíték került elő, hogy magyar látogatók használták a híres egyetemi városok könyvtárait.¹⁶ Nemcsak a század húszas-harmincas éveiben, de a Commonwealth idején is.

A cambridge-i Trinity College könyvtárában megvan id. Köleséri Sámuel egy leydeni teológiai disputációja, amelyet a szerző a kollégium könyvtárának adományozott.¹⁷ A tizenkét lapos kis dolgozat címe „De Christi Potestate”, Coccejus elnökletével tartotta Köleséri 1655 februárjában, és az Elzevir nyomda adta ki ugyanebben az évben. Nagy tudású – mert a keleti nyelvekben is járatos – magyar látogatónk ajánlása következőképpen hangzik:

„In testimonium tenerrimi affectus et zeli ardentissimi erga Nobilissimum ac Excellentissimum Collegium (in cuius Bibliotheca dulcissimos librorum exsuxit fructa) S. S. . . Trinitatis voluit (?) hoc exercitium Theologicum in Celeberrima Academia Lugd. Batava habitum, post discessum relinquere.

Samuel Köleseri, Genre Hungarus Sacro
Sancti Ministerii (Consus?)”

¹³ Christopher HILL: Milton and the English Revolution, Faber, London, 1977. 182.

¹⁴ HILL: i. m. 207.

¹⁵ RMK III. 1932.

¹⁶ Már PONGRÁCZ József utal erre Magyar diákok Angliában (Pápa, 1914.) c. munkájában az oxfordi Bodley könyvtárral kapcsolatban.

¹⁷ Jelzete: „Tracts, I.4.4/12.” Elég ritka nyomtatvány: az RMK csak két magyarországi példányt tart nyilván.

A latin nyelvű ajánlás mellett rövid héber és arab bejegyzés áll, s alatta latinul egy mottó: „Sincerus fueris, evaseris”.

Ha pontosan nem is, körülbelül meg tudjuk mondani, mikor járt Köleséri Sámuel Cambridge-ben. Ehhez az a két füzet nyújt támpontot, amit Köleséri Utrechtben tanuló barátjának, Püspökinék küldött Londonból 1655. szeptember 20-án. Ezek közül az egyik egy Cromwellt dicsőítő kiadvány, amelyet a cambridge-i egyetem tanárai állítottak össze 1652-ben, s amelybe Köleséri is beleírt egy ajánlást barátjának.¹⁸ Ebből következtethetők vagy szeptember elején (és ez a valószínűbb), vagy később, már az őszi trimeszter alatt járt Cambridge-ben. Az, hogy éppen a Trinity College könyvtárában dolgozott, talán összefügg azzal, hogy John Arrowsmith, a teológia professzora volt ekkor a Trinity College igazgatója, Masterja, s hogy Köleséri az ő segítségével kaphatott engedélyt a könyvtár használatára; a magyar teológusok általában ismerték a hitelmélet oxfordi vagy cambridge-i professzorait, bizonyítható kapcsolat ez Medgyesitől Mezőlakiig. Arra már nehezebb lenne válaszolni, milyen más tudósokkal ismerkedett meg Cambridge-ben Köleséri, de mint a héber nyelv értője, alighanem felkereste Ralph Cudworthot, a Christ College igazgatóját és a legismertebb cambridge-i héber-tudóst. Cudworthot később mint a „cambridge-i platónisták” szellemi vezetőjét emlegették az egyháztörténészek; ennek a dolgozatnak a keretében azonban nem vállalkozhatunk annak megállapítására, volt-e s milyen hatással volt Köleséri teológiai nézeteire angliai látogatása, illetve cambridge-i tartózkodása. Annyi bizonyos, hogy lelkesen üdvözölte az angliai politikai változásokat, s hazatérése után jóllehet „kitűnően munkálkodott, s kiváló hirdetője lett a puritanizmusnak . . . a [magyarországi] . . . nyomorúságos viszonyok mégiscsak megakadályozták, hogy . . . harcos vezérévé váljék elveinek”.¹⁹

Gömöri György
(Cambridge)

A titokzatos Váradi Sámuel

Váradi Sámuel alakját Herepei János rajzolta meg a kolozsvári sáfárszámadásban talált azon bejegyzés alapján, hogy nevezett mint rab 10 darabont őrzetében Szatmárról Gyulafehérvárra való szállíttatása közben 1629. május 29-én Kolozsvárra érkezett. Rabságának közelebbi oka ez adatból nem tűnik ki, de Herepei feltételezi, hogy nem követett el közönséges bűncselekményt, hanem sokkal inkább valamilyen heterodox tanítást terjesztett, melyet az akkori zsinati határozat alapján büntetés végett a világi hatóságnak átadta. Kifejezi Herepei azt a gyanút is, hogy Váradi Sámuel a puritanizmus korai képviselője lehetett, mely irányzatot az akkori wittenbergi és heidelbergi iskolázású egyházi vezetők járátlanul az arminianizmussal azonosítottak.¹

Ilyen nézetek elsajátítására Váradinak valóban lehetett alkalma, mert gyér életrajzi adataiból is megállapítható annyi, hogy 1624-ben Bázelen,² 1625. február 17-től Leydenben³ és 1625. május 12-től pedig Franekerben⁴ volt egyetemi hallgató, sőt Herepei megállapítása szerint ezek után még Angliába is átlátogatott, hol Oxfordban tanult. Hollandiában és Angliában ez időben az ortodox teológiai gondolkodás már egyre fokozódó válsággal küzdött az előtörő arminianus, illetőleg puritánus eszmék következtében. Immatrikulációi közül legtöbbet mond a leydeni, melyben ez áll: „Samuel Varadi ex superiori Hungaria, (Anorum) 29. T(theologiae studiosus), gratis inscriptus”. Ebből Herepei méltán következteti, hogy 1596-ban született s hihetőleg Kassán tanult.

¹⁸ HEREPEI János: Adattár . . . III. Bp.—Szeged, 1971. 426.

¹⁹ Uo.

¹ HEREPEI János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. köt. Bp.—Szeged 1965. 359–362.

² VERZÁR Frigyes: A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora. Debreceni Szemle. V/1931. 316.

³ Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae. Hagae Comitum 1875, 183.

⁴ HELLEBRANT Árpád: A franekeri egyetemen tanult magyarok. Tört. Tár. 1886. 602.

Ez elég homályos kilétű prédikátor neve más helyen is felbukkan még, és pedig oly körülmények között, melyek sejtetni engedik, hogy rabsága és Gyulafehérvárra való elővezetése más okból következett be. Csanaki Máté, I. Rákóczi György későbbi udvari orvosa, diák korában a hely és idő megnevezése nélkül, de alkalmasint Bázelen 1625 táján megjelent „De natura verorum Ungarorum, eorum item, qui se Ungaros mentientes per diversa Regna mendicando vagantur” című s a svájci városok magisztrátusainak és polgármestereinek ajánlott művében azt bizonyítja, hogy a magyar nevezet alatt kolduló diákok nem magyarok, hanem magyarországi szlovákok, ritkábban erdélyi szászok, mert a magyar nép természetével gyökeresen ellenkezik az ilyen szokás.⁵ Csanakit ez írása közzétételére egy állítólagos szlovák diáknak az esete készítette, kinek káros üzelveivel mind Oxfordban, mind Leydenben s most már Bázelen is találkozott. Ez a notórius kéregető, hol *Samuel Váradinak*, hol *Sigismundus Valinak*, hol *Stephanus Vásárhelyinek* adja ki magát, de a valódi neve *Stephanus Rothari*. E közlésben tehát egyebek közt Váradi Sámuel is említve van, mint akinek a neve alatt egy bizonyos Rothari István nevű szlovák diák Oxfordban, Leydenben, Bázelen s esetleg még másutt is sorozatos csalásokat követett el.

Hogy a megvádolt Rothari István diák lett volna, kizárni látszik az a körülmény, hogy e név az említett városok egyetemének anyakönyvében nem fordul elő. De nem található még a wittenbergiében sem, hol mint szlovák nemzetiségű és ebből kifolyólag lutheránus hitvallású inkább lett volna illetékes tanulni, mint a más beállítottságú leydeni és bázeli egyetemeken. Ez utóbbi körülmény már szlovák voltával szemben is kételyt támaszt bennünk. De ismerünk ez idő tájban egy Rothari István nevet viselő író, aki 1618-ban Szebenben „Επιταριον καταστροφικον” címmel egy hosszabb magyar költeményt adott ki (RMK I 483), melynek verseiből a következő szöveg betűzhető ki: PATER STEPHANUS ROTARI DE VASARHELI FECIT INS GRATIAM SERENISSIMI PRINCIPIS GABRIELIS BETLENI DEPLORANS PATRIAM SVAM. A könyvecske címlapján pedig *Pater Stephanus Rothari Agropolitanus* néven szerepel a szerző (Szabó Károly az István nevet tévedésből Ferencre cserélte fel). Itt az „Agropolitanus” a Vásárhelyi név humanizált alakja. Mindezekből megállapítható, hogy ezt a Bethlen Gábort dicsőítő költeményt egy Vásárhelyi Kerekes István nevű magyar katolikus szerzetes írta. Ő egyike lehetett azon katolikus papoknak, akiket Bethlen Gábor Erdélybe hívott.⁶ Alkalmasint rá vontakozik a kolozsvári sáfárszámadás 1618. augusztus 25-i bejegyzése: „juta Urunktól egy István nevű jezsuita; Urunk küldi Lengyelországban, Razman deákkal . . .”.⁷ A Csanaki által Rothari István álnevéről említett Vásárhelyi István névből fentiek tudatában önkéntelenül is arra gondolunk, hogy itt a Rothari István név mögött nem egy állítólagos szlovák diák, hanem a Bethlen által pártfogolt jezsuita szerzetes személye áll, aki viselte ezt a nevet is, annál is inkább, mert ez időben Vásárhelyi István nevű hallgató nem tanult Leydenben vagy Bázelen. Ugyanez állapítható meg a Váli Zsigmond fedőnévvel kapcsolatban is. Egyedül csak Váradi Sámuel külföldi tartózkodása bizonyos. Így a misztifikáció szerzője csakis Váradi Sámuel lehet, aki szélhámoságai leplezésére az ártatlan Vásárhelyi Kerekes (Rothari) István jezsuita nevét Vásárhelyi István változatban forgalomba hozta, úgyszintén az ez idő szerint ismeretlen Váli Zsigmond nevét is hasonló céllal felhasználta. Váradi Sámuelnek legalább hírből feltétlenül ismernie kellett Vásárhelyi Kerekes Istvánt, legalábbis nevének szabatos ismerete erre mutat, s ebből következtetve a Váli Zsigmond név viselője sem lehetett előtte ismeretlen, tehát e személyek gyanúba keverését tudatosan művelhette.

A megtévedt Váradi eleinte a saját neve alatt keveredhetett adósságokba, később szorult helyzetében már álnevek alatt csalhatott ki pénzt jóhiszemű emberektől olyformán, hogy szállásdíjak, étkezési költségek, kisebb-nagyobb személyi kölcsönök hátrahagyásával károsította meg hitelezőit, akik végül is az erdélyi fejedelemhez, Bethlen Gáborhoz fordulhattak panaszaikkal, akinek a fennhatósága alatti területen, valamelyik Szatmár környékén fekvő mezővárosban lelkesként működött a tettes. Így kerülhetett sor a letartóztatására és Gyulafehérvárra való elővezetésére.

Csanaki az ügyet csak hírből ismerhette, s a jelek szerint a család gyanújába hozott Rothari István személye felől sem volt tájékozott. Az is bizonyos, hogy Váradi Sámuellel külföldi tanulása alatt soha sem találkozott, mint külföldi tanulásuk adatai jól mutatják. Csanaki 1623. október 18-tól körülbelül

⁵BOD Péter: Magyar Athenás. (Nagyszeben) 1766. 315–316.

⁶KAZY Ferenc: Historia Regni Hungariae. Nagyszombat 1737. 104.

⁷Régi Magyar Költők Tára (XVII. század). 8. köt. Bp. 1976. — HEREPEI: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. köt. Bp.—Szeged 1971. 564.

1624 közepéig, angliai útjáig időzött Leydenben, Váradi itteni beiratkozására viszont ennél később, csak 1625. február 17-én került sor. Csanaki 1625 júniusában kereste fel a bázeli egyetemet, Váradi pedig 1624 folyamán fordult meg ott, s mint látható, még Csanaki odaérkezése előtt körülbelül négy hónappal eltávozott onnan Leydenbe. Csanaki hézagosan összeállítható iskolalátogatási rendjéből⁸ az tűnik ki, hogy ő 1624 folyamán tartózkodott Oxfordban, majd Cambridge-ben, s 1625-ben már a strassburgi egyetemet látogatta, s így aligha érte Angliában Váradit, ki valamikor csak Leydenben 1625. február 17-én megkezdett tanulmányai után érkezhett Oxfordba. Eszerint Csanaki Leydenben és Oxfordban előbb járt, mint Váradi, viszont Bazelben őt követően, így a sorozatos csalásokról csak Bazelben értesülhetett, amit az is bizonyít, hogy fenti műve megírására is bázeli tapasztalatai alapján kapott indítást. Célja az volt, hogy a magyarokat tehermentesítse a kényes vádak alól, s azok teljes súlyát a forgalomban már szereplő, de előtte ismeretlen Rothari István név viselőjére hárítsa, akit szlováknak tüntetett fel. Most, hogy a darabontok 1629. május 29-én foglyukkal útban Gyulafehérvár felé Kolozsvárott pihenőt tartottak, az akkor már ott rektorkodó Csanaki Máténak volt alkalma az igazi vétkest, Váradi Sámuel személyesen is megismerni, sőt ekkorra már az igazságtalanul megvádolt Rothari István kiléte felől is tisztába jöhetett.

Fentiek után bizvást elejthető a feltevés, hogy Váradi Sámuel külföldről importált heterodox nézeteinek lett volna az áldozata. Ellenkezőleg, a Csanaki Máté által hangoztatott zavaros állításokból jól kiszűrhető a következtetés, hogy bukását közönséges bűncselekmény okozta.

Kathona Géza

Megjegyzések Ady stílusforradalmához

1. Ma már az ünnepi évfordulóra való tekintet nélkül is, általánosan elfogadott tételként kijelenthetjük, hogy Ady Endre a magyar nyelv és stílus legkiemelkedőbb művészei közé tartozik. Költői látás- és kifejezőmódja annyira egyéni, a korabeli költői és prózai stílust olyan mértékben megváltoztatta, hogy vele kapcsolatban a stílus forradalmi megújításáról, valószínű stílusforradalomról beszélhetünk.

A következőkben arra a kérdésre igyekszem feleletet adni, hogy valóban helytálló-e ez a megállapítás. Előbb azonban röviden meg kell vizsgálnunk, milyen úton-módon megy végbe a stílusváltás, egyáltalán szóba jöhet-e a stílusforradalom feltételezése. Majd pedig az Ady „értékelése” körüli biztosabb tájékozódás végett arra is érdemes kitenkíteni, hogy napjainkban, pontosabban az utóbbi évtizedekben változott-e, s – ha igen – milyen módon és mértékben a magyar szépirodalomnak – és benne a költészetnek – a nyelve, valamint stílusa.

2. Hogy a stílus változását megérthessük, a nyelvből kell kiindulnunk. Egy-egy nyelv – mint tudjuk – hosszú évezredek alatt alakul ki, és hogy létének alapját, legfőbb szerepét betölthesse, vagyis hogy a társadalom létezését biztosító társas érintkezést, a beszédet lehetővé tegye, ahhoz az szükséges, hogy az egymást váltó nemzedékek ajkán alapjaiban ne változzék. Ugyanakkor azonban a nyelvnek mint a gondolkodás eszközének – az előbb említett szerepéből következően is – föltétlen lépést kell tartania külső és belső világunk megismerésével, a jelenségek közötti új meg új összefüggések felfedezésével stb., vagyis meghatározott módon változnia, fejlődnie kell. Tehát állandóság és változás, megőrzés és továbblépés érvényesül benne sajátos dialektikával.

Lényegében nem mondhatunk mást a stílusról sem, ha stíluson egyfelelő a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai szerkezetben, a szerkesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szöveget értjük (l. részletesebben Fónagy Iván: A stílus hírtéke. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I, 91–123); illetőleg másfelől: ha a stílust úgy tekintjük, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek a felhasználását, azaz mint annak a válogatásnak az eredményét, melynek során – a közlés tárgyától, céljától és körülményeitől függően, továbbá a közlő egyéntől is bizonyos fokig determináltan – mondanivalónk

⁸ ZOVÁNYI Jenő Lexikona. Bp. 1940. 84. – HERPEI János i. m. I. köt. 277–281.

kifejezésére a rendelkezésre állók közül a megfelelő nyelvi (szókincsbeli és frazeológiai, grammatikai, fonetikai stb.) elemeket, jelenségeket kiválasztjuk. (Egyébként, hogy milyen lehetőségeket, változatokat kínál a magyar nyelv a hangtan, a szóalkotás és a szűkebb értelemben vett nyelvtan területén, azt pregnánsan mutatja Kovalovszky Miklósnak éppen Ady nyelvi jellemzőit és költői nyelvtanát felvázoló két tanulmánya, ezúttal természetesen az egyéni nyelvi-stilisztikai leleményeket nem számítva: MNy. LIII, 351–368 és uo. LXXIII, 257–165.)

Természetesen nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a szépirodalom, a költészet – bizonyos szempontból – különleges kommunikációs rendszer, úgyszólván külön nyelv és stílus, amelyben megnő a stílusnak az említett többletet, második szólamot képviselő szerepe. Továbbá, mivel gazdag érzelmi és gondolati tartalmakat kell belesűrítene néhány sorba, s – mint Király István is utal rá (It 1975. 990–991) – „maradéktalanul ki kell használnia a nyelvben lévő legkisebb s legrejtettebb jelentésközlő lehetőséget is” az ún. külső forma körébe tartozó legkisebb nyelvi-stilisztikai elem, jelenség is grammatikai-szemantikai funkcióján kívül poétikait is kaphat. Az eddig mondottakból egyenesen következik, hogy a költészetben, a költői stílus kialakításában az egyénnek, vagyis az egyes költőknek a szerepe rendkívüli módon megnő(het).

Miért változik meg egyszer-egyszer viszonylag nagyobb mértékben a költői stílus, miért lesz más az egyes korszakok kifejezésmódja? Az alapvető ok kétségtelenül az, amit Bóka László „Egy új stílus bölcsőjénél” című tanulmányában kifejti: „... a mélyreható és széles körű stílusváltozások mindig mélyreható társadalmi és ideológiai változások körül történnek, azoknak előjelei vagy következményei” (Stilisztikai Tanulmányok Bp., 1961. 117; vö. továbbá: Csetri Lajos: A stílusváltás problémái. In: Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Szerk.: Nyíró Lajos. Bp., 1970. 403–405). Legfeljebb vele együtt hozzátehetjük: mégpedig úgy, hogy a társadalmi és ideológiai változásokkal együtt a társadalmi és egyéb jelenségek látásmódja alakul át. (Mindezt egy költőre vonatkoztatva igen meggyőzően igazolja Király István hatalmas Ady-elemzése: Ady Endre I–II. Bp., 1970.)

A nagyobb stílusváltásokat segítik, segíthetik továbbá az állandóan jelentkező egyéni írói-költői törekvések. Weöres Sándor azt írja ezzel kapcsolatban – előbb arra utalva, hogy a beszélt nyelvet sokszor önkényesen szétbontotta Arisztophanész, Rabelais, Mallarmé, Majakovszkij és még sokan más-más korszakban –: „... a költőnek újra meg újra át kell törni a már megszokott és elfogadott eszmei, nyelvi, szerkezeti (én emeltem ki, Sz. I.) formákat, hol az egyszerűbb, hol a bonyolultabb felé, hogy olyat adhasson embertársainak, ami még nincs birtokukban...” (Látóhatár 1964. jan. sz.; idézi Bata Imre; in: Weöres Sándor: Egybegyűjtött írások. Bp., 1970. II, 776, utószó). Németh László meg így nyilatkozott: „Minden igazi költő, sőt író is többlet igyekszik elmondani, mint amit a nyelvi logika szövete megenged: rácsnak tekintti csak, amelyen különféle fogásokkal kell mondanivalója lényegét átcsempésznie.” (Idézi Székér Endre: Forrás 1976. 3. sz. 63.) Ez azt is jelenti, hogy a nagy költők, írók éppen azért tudták egyéni stílus kialakítani, hogy sajátos mondanivalót sajátos stílusban, azaz a „közös nyelv és stílus” lehetőségeit a legteljesebb mértékben kihasználva, olykor a megszokott „szabály”-okat kitágítva vagy éppen meg is változtatva adták elő.

Ezzel már részben eljutottunk a „hogyan” kérdéséhez, vagyis arra kell válaszolnunk, hogyan megy végbe – ezúttal a nyelvi-stilisztikai eszközök oldaláról – a stílusváltás.

Bóka László a következőket írja ezzel kapcsolatban említett tanulmányában: „... a stílusváltozás nem úgy történik, hogy az új irányzat merőben új kifejezési formákat alkot, hanem úgy, hogy a költészet már meglevő formakincséből egyes elemeket kiemel, azokat uralkodó kifejezési formákká teszi, legyen az szemléleti forma, szerkezeti forma vagy nyelvi forma.” (I. h. 132.) Mindehhez csak annyit kell hozzátennünk, hogy bár nyilván sokkal kisebb arányban, de az új stílus megszületése során újításokra, új kifejezési formák létrehozására is sor kerülhet. Továbbá, egy kissé leegyszerűsítve a dolgot: a stílusváltás jelentheti bizonyos stílári eszközöknek elsősorban a számbeli megnövekedését (pl. a hangszimbólia, a halmazos nagyobb szerepet kap a Nyugat stílusában), de jelentheti a számbeli gyarapodás mellett azok kisebb-nagyobb mérvű minőségi megváltozását is (pl. a szimbolizmus Adynál), és – mint utaltam rá – újításokat is hozhat, mégpedig az analógiákra, illetőleg a meglevő nyelvi folyamatokra támaszkodva (pl. új képzett szavak, szóösszetételek) vagy egyenesen áthágyva az addigi nyelvhasználati szabályokat (l. pl. Ady inverziói: Grétsy: It 1954. 304–308).

Nem lehet kétséges, hogy a stílusváltások mindenekelőtt gazdagítják a stílust, megsokszorozzák a kifejezésbeli lehetőségeket, az írói-költői eszközöket. De gazdagítják a nyelvet is, és teljesebbé teszik az

irodalmi nyelvet, részint közvetlenül: a stílárís lehetőségek bővítésével, részint közvetve: a különböző szintű normák további terjesztésével és erősítésével.

Az elmondottakból egyenesen következik, hogy ha a stílusváltás igen nagy mérvű, akkor valóságos stílusforradalomról beszélhetünk. És ha egy-egy költő vagy író lényegesen új mondanivalójával, új látásmódjával és ennek megfelelően új formai eszközeivel, nyelvi-stílárís újításával mintegy vezérévé és egyben fémjelzőjévé válik valamely stílusorszaknak, akkor őt a nyelv és stílus forradalmi megújítójának tekinthetjük.

3. Az most már a kérdés, mindez ráillik-e Adyra. Ennek megválaszolásában ezúttal csupán arra gondolhatok, hogy – elsősorban mások vizsgálódásaira hagyatkozva – rámutatok Ady művészetének legfontosabb stílusalakító tényezőire, illetőleg röviden utalok formái, benne különösen nyelvi-stílus-tikai módosításaira, újításaira.

Ady új hangjának, új stílusának a létrejöttében kétségtelenül az új látásmód játszotta a főszerepet, „... a magyar ugar élmény, a társadalomban való költői látás jelentette a saját hangjára lelt Adynál a lényegi útját. Nem egy formai, de mindenekelőtt egy tartalmi élmény tette lehetővé az ő művészi forradalmát” – írja Király István Ady-könyvében (168), majd egy másik helyen így teszi teljessé megállapítását: „Lázadó indulat, ezzel felelő tehetetlenségérzés s egy kemény, dacos, visszavágó mégis: ez lett a magyar ugar megélő Ady költészetének a rejtett ritmusa. S nemcsak magatartást, de stílust is formált (az én kiemelésem, Sz. I.) ez a mélyen ható erkölcs” (202). És ezt az „új” felé mutató – mondhatnánk – stílárís magatartást csak erősítették a költő egyéniségének a következő vonásai: nem mindennapi vonzódás minden „új” iránt (a „novatori furor”); páratlan őszinteségigény, a magamutogatás állandó vágya; a személyes hangnak, továbbá a mondanivaló és a kifejezés „adekváttségának” a szenvedélyes keresése; érzelmi-indulati telítettség; érdeklődés a múlt és a jelen irodalma, nyelve és stílusa iránt stb.

Igy érthető, hogy Adynál mind a belső forma (téma, szerkezet, vershelyzet, képi jellemzés, lírai cselekmény, tónus stb.), mind a külső forma (hangzási szint: ritmus, rím, hang stb.; grammatikai szint: szótan, alaktan, mondatlan, nyelvtani metaforák stb.; extralingvisztikus eszközök) mégoly apró jelenségeinek is mindig megvan a maga poétikai szerepe, funkciója (l. pl. az ún. „mégis”-morál ihletében íródott verseknek a stílárís indulatosságot, a szerkezeti feszességet és a drámai formálást biztosító formai, nyelvi-stílus-tikai eszközöket: Király i. m. 202–207). Mindezt Király verselemzése a legteljesebben igazolják, s ezért válik ez a két kötet – másfelől – a funkcionális stílus-tika és az eszerint való elemzés kitűnő példatárává.

Az elmondottak magyarázzák meg azt is, hogy olyan sok újat, az előzőktől eltérőt hozott Ady témaválasztásban, versépítkezésben, képekben, továbbá a szókincs, az alak- és mondatlan, a hangszimbólika stb. területén. Bár igazán még nincs Ady-szótárunk, teljes Ady-nyelvtanunk, az Adynál előforduló stílus-tikai jelenségeket sem vettük számba, az eddig megjelent enémű dolgozatok, összefoglalások (Szemere Gyula, Ady Endre költői stílus-tikája. Székesfehérvár, 1941.; Grétsy László: Ady versmondai: It 1954. 302–319; Kovalovszky Miklós: A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői: MNy LIII, 351–368; uő.: Egy Ady-vers világa: MNyTK 111. sz. Bp., 1965.; uő.: Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához: MNy LXXIII, 258–265; Király István: Ady Endre. I–II. Bp., 1970.; a Nyr 1977. 3. Ady-száma stb.) számos olyan szót, szókapcsolatot, kifejezést és egyéb nyelvi-stílus-tikai megoldást sorolnak fel, amelyek az „új stílus”-nak és – különösen a „szokatlan” jelzővel ellátottak – Ady egyéni stílusának egyaránt dokumentumai. Ez utóbbiakból – inkább emlékeztetésképpen – idézek fel néhányat:

a) szóképzés:

Mintha halkan szólnál:

Vigyázz, sokan nézik,

Ne játsszunk csókosdít

Játsszunk temetésdít. (Játék, játék, játék)

Egy őszies, emlékes délutánon (A pócsi Mária)

Bukdosik a lelkem (verscím)

„Hónapok óta piszkálja már Ady Endrét az „adyendréskedést”, az adyendréséget” (Válasz Tóth Bélának).

„Egy-egy szélbali atyafi elkuruckodja magát” (*Forradalom. Nagyváradai Napló* 1901. nov. 23.).
 „Harminchárom éves korára megkrisztusodhatott a Messiás . . .” (*Petőfi nem alkuszik*).
 „Temesztetni is tudsz, és tudsz támasztani” (*Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*).

b) szóösszetétel:

Csontváz-légiók az én álmaim (*Kizakadt bús nóta*)
 Szép pokol-útja lesz, de megéri (*Eladó a hajó*)

„A ringlispil-filozófus, Bodnár Zsigmond úr . . .” (*Növekvő idealizmus. Szabadság*, 1900. szept. 15.)
 „Bizony igen, Mikszáth író úr, mindig-író és mindig-képviselő úr . . .” (*Irodalmi háborgás és szocializmus*)

c) ragos alak:

Rád furcsa emberek furcsán figyelnek (*Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*)

d) fokozás:

Nagy-rohanva és paráznán
 Most már futni sem futok. (*A mindszeinti temetőben*)

e) tárgyatlan ige tárgyassá tétele.

Életem szegény és apadó ere,
 Melynek volt-sodra vad sással nőtt tele,
 Fájva vigyázlak. (*Életem apadó ere*)
 Ott vagyok Párist-loholva (*A mindszeinti temetőben*)

„Hiába: jó dolog, ha valaki magyarul, tehát a Vatikánnak néma nyelven szerepli ki magának a püspökséget”. (*Magyar zarándokok Lourdes-ban. Budapesti Napló*, 1908. febr. 1.)

f) szófajváltás:

„A Kúria siet elébevágni a jövőnek s kimondani a nagy sohát.” (*A Kúria és a holtkéz. Budapesti Napló*, 1908. máj. 21.)

„Petőfi nem mindenben volt mértéktelen, de mértéktelen volt mindenben, ami érdekelte s mértéktelen volt utálata a muszájszelídekhez.” (*Petőfi nem alkuszik*)

Szegény, muszáj-Herkules, állom,
 Győzőm a harcot bús haraggal. (*A muszáj-Herkules*)

Áldottam a muszájt, a rendet,
 Rendjét a nem-lehet-máskéntnek. (*Az örömtelenség öröme*)

Keserves út, fölséges mégis,
 Ez már az Anti-Krisztus útja,
 Aki elvásik feketén,
 Muszájul, szörnyűn, másokért,
 Hogy a jövőt fehérnek tudja. (*Az Anti-Krisztus útja*)

g) inverzió:

Itt volna hát a szent, a várt Szélvész,
 Tespedt tavat mely fenéig zavar? (*A magyar tanítókhöz*)

h) névelő elhagyása:

Dobbanását nem tartja más, csak
 Te nagy, szerelmes akarásod. (*Beteg szívemet hallgatod*)

i) sűrítés, kevéssel is sokat mondás:

„Soha májusibban, viharosabban, forróbban, az Idők gondolatai még nem ejtették meg Magyarországot. Szikkadt lelkeinkre Európa esője hullt.” (1905 végi cikk.)

Ha az elmondottakhoz még hozzávesszük, hogy Ady után nem lehetett úgy írni verset és prózát, mint előtte, és hogy máig hat költőkre, írókra, versolvasókra és versértőkre, akkor nyugodt lélekkel vallhatjuk, hogy művészete forradalmi módon megújította a magyar stílust.

4. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy Karinthy Frigyes az *Így írtok ti* című kötetben hat irodalmi paródiát „szentel” Adynak: négy verset (*Moslék-ország*, *Törpe-fejűek*, *Zápolya úr vallatása*, *Leköpöm a múltat*), egy Hatvany Lajossal folytatott „levelezést” (*Szemelvények Livius Tullius Atvany Lojzinak . . . Levelezéséből*, amelyet bizonyos Hadibandy nevű ókori, elfeledett poétával folytatott, bevezetés és hat levél) és egy Hacsek és Sajó párbeszédet (*A Gangesz és a hégja*).

Karinthy az *Így írtok ti* második kiadásának előszavában arról tájékoztat, hogy az általa irodalmi karikatúrának nevezett műfaj „nem egy bizonyos művel foglalkozik, hanem egy bizonyos íróval, azzal, ami az íróban egyéni és döntő: a modorával, illetve modorosságával. *Torzkép*, humoros műfaj, mert nem azt nézi az íróban, ami benne szabályos és általában művészi, tehát szép, hanem ami benne különös és különlegesen egyéni, tehát torz; – de egyben *jellemrajz*, kritikai műfaj, meghatározza az író, az általában normálisan széptől való eltéréseinek fokát és minőségét . . .” Vagyis az irodalmi karikatúra torzkép és kritika egyszerre.

Bár való igaz, amit Karinthy az *Így írtok ti* keletkezéséről ugyanitt mond: „Írkáltam, egyre ritkábban ezeket a torzképeket, úgy, ahogy egy könyvnek vagy egy írónak szeszélyes sikere időszerűvé tette, rendszertelenül és szempontok nélkül. Többnyire vicclapokban jelentek meg, szerkesztői ösztönzésre . . .”, mégis megállapíthatjuk, hogy említett írásaiban Ady stílusának jellegzetességeit – mind a belső, mind a külső formai újat – lényegében sikerült megragadnia és valóban hatásosan bemutatnia.

Hadd idézzem a *Hadibandy levele Atvany Lojzhoz* (2.) című részt; itt sorakoznak – természetesen torzítván, sűrítve és a humor magaslátára emelve – a fentebb említett (és nem említett) „adys” nyelvi-stilisztikai és egyéb eszközök:

„Felség, nagyjő társam a seholban,

viaskodó olvasások senkiségében robbant belém levéldöbbenete. Olvastam – olvasva elbúsult istenharag lagymadt át nemigazmagamon kicsit, nem mindig. Ámbár . . . ámbárok, sőt ámbázók régi mikéntjén bizonykodván keserves fohással, sok de-k csakugyanoknak a miértben, hogyanok hováznak semerrébe. Már ez így van, mifelénk. Most még megvárom, míg borbélyember lekaparja züllött búsmagam képét, aztán komóticipőt veszek és sietek Hozzád, kiben hogy-hogynem, hogynem-hogy, poétás akarások szerízszerűségét vakkantom tilos erdők kanja.

A futár még nem jött meg villamos-izével – ó, be kár! be kár nagy duzzadásunkért!

Megvárom, aztán rohanok

Hadibandyd”

5. És vajon mostanában, az utóbbi évtizedekben beszélhetünk-e stílusváltozásról, s ha igen, milyen stílusváltozásnak vagyunk a tanúi?

Az ötvenes éveknek a lényegében stiláris egyhangúsága, sőt nemegyszer szürkesége, sematikussága után költészetünket – a hatvanas évek legelejétől napjainkig – az általános gazdagodás, a sokféle szín jellemzi – persze vitatható jelenségekkel is.

Ezúttal elhagyom annak a hat „alkotás”, illetőleg „alkotó”-típusnak (1. Simon István és Váci Mihály. – 2. Illyés Gyula. – 3. Juhász Ferenc. – 4. Nagy László. – 5. Weöres Sándor. – 6. Tandori Dezső és Pilinszky János) a rövid bemutatását, amelyeket, illetőleg akiket – korántsem a véglegesség igényével és megengedve másfajta besorolást is – korunk stílusát illetően a legjellemzőbbnek véltem. (L. a Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből című kötetben. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1977. 190–191.) A legfőbb nyelvi-stilisztikai vonásokat azonban felsorolom.

1. A szó- és kifejezőkészlet nagyarányú kitágulása. – Erre a legjobb példa Juhász Ferenc költészete (Juhász számtalan új, sajátos összetételt, képzett formát és szókapcsolatot, továbbá a mikroorganizmusoktól a galaktikáig vezető képeket, képsorokat hozott létre), de más-más módon gazdagodott a Nagy László, a Weöres Sándor stb. alkotótípus szókincse is.

2. A korábbiaktól elütő képek, képsorok. – Napjainkban az egyszerű, elemi képek mellett (sőt egy némely költő esetében: helyett) – amelyekben a kép és jelentés közötti egyszeri síkváltásról van

szó – a nagyon áttételes, gyakran szürrealista, úgynevezett komplex képek az uralkodók (l. részletesebben: Béládi Miklós: Modern költészet – magyar költészet. In: Érintkezési pontok Bp., 1974. 707–721, kül. 708–710). Vajon mit jelent, mi mindent „villant fel”, mely érzelmsíkok közt vibráltatja a tudatot például a már-már szimbólummá növekvő „seb” Nagy Lászlónak egész valóját kifejező versében: a *Seb a cédruson* című csodálatos kalligrammában? Az igazi „megtisztulást hozó” költészettel találkozunk ebben a lélek legmélyére néző, nem mindennapi költeményben.

Másképp, „a mai líra képzalkotására a metaforák használatánál jellemzőbb az a mód, hogy konkrét, a maguk tárgyi mivoltában is megálló valóságselemeket telíti a költő szubjektív tartalommal, esetenként szimbólummá is emeli őket, de csaknem mindig úgy, hogy ne veszítsenek tárgyiasságukból” (Vajda András: Nyelvtud. Dolg. 18. sz. Bp., 1976. 37). Példaként Nagy Lászlónak a *Versben bujdosó* című költeményét említhetjük.

3. A hangtani jelenségek nagyobb szerepe. – A mai költészetben lényegesen nagyobb szerepet kapnak (természetesen nem mindegyik típusban egyenlő arányban!) a hangutánzó és hangulatfestő szavak, a hangalakból származó szóhangulat, a hangszimbolika, az alliteráció, a rím, a hangismétlés legkülönbözőbb fajtái, a szimultán verselés, a legváltozatosabb ritmusféleségek stb. (l. Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Bp., 1959.; Szathmári István: A hangszimbolikáról. In: Népr. és Nytud. 1970. 67–83). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy az ún. mondatfonetikai eszközök (hangsúly, hangerő, hanglejtés vagy dallam, szünet, hangfekvés, hangköz stb.) – hiszen a vers a hangos stílus termékei elsősorban elolvasásra, szavalásra születik! – szintén jelentősebbé váltak, nem csodálkozhatunk azon, hogy Weöres Sándornak, Nagy Lászlónak és másoknak oly sok versét megzenésítik, s nem egy közülük ének, dal formájában válik közismertté.

A felsorolt hangtani eszközöknek, a köztük való hatásos válogatásnak, az e téren különösen fontos változatosság célszerű érvényesítésének szinte a gyűjtőpéldája Weöres Sándornak az Esti vendég – című – csupa dallam és zene – verse.

4. Az ún. extralingvisztikus (szó szerint: nyelven kívüli) eszközök előtérbe kerülése. – Talán a mai ember bonyolultabb, zaklatottabb lelkivilága; a korábitól, a megszokott formáktól való eltérés nagyobb vágya; a minden tekintetben hatásos kifejezőmód szüntelen keresése stb. hozta magával, hogy a költők verseikben gyakran elhagyják az írásjeleket, a központosítást, valamint a kis- és nagybetűs megkülönböztetést, hogy a legkülönbözőbb módon helyezik el a sorokat stb.; hogy matematikai és egyéb képleteket is beépítenek műveikbe; hogy külsőleg: képben, kalligrammában is ábrázolják mondanivalójukat; stb. Minderre kitűnő példa Nagy Lászlónak már említett *Seb a cédruson* és Weöres Sándornak *Egérárgata mese* című verse.

5. Ötödik jellemző vonásként említem meg a leginkább új és nagyon (nemegyszer túlzottan!) megszorított nyelvi játékokat, kísérleteket, ide értve a nyelvnek (benne a mondatnak) a felbomlását is.

Béládi Miklós így vall a modern költészetről már említett munkájában. „A költészet többet akar közölni a köznapi nyelven elmondhatónál, ezért lényegéhez tartozik a nehezebben megközelíthetőség, a homályos fogalmazás, a kiszámíthatatlan logika. A teremtő képzelet újfajta működésével együtt jár a hangsúly, az irracionális sugalmazás, a logikai kapcsolatok föllazítása, illetve átrendezése. A modern költők köztársaságában új nyelvet beszélnek, a mondanivalót új szintaxis új logikája szerint formálják.” Majd így folytatja: „A »konkrét költészet« művelője számára nem a nyelv a költői tartalom hordozója, hanem egyfajta módon, vizuálisan és fonetikailag elrendezett »szóegyüttes«. Ez a szóegyüttes elvágja kapcsolatát a nyelv történetileg elfogadott jelentést közvetítő mezőjével, és új »nyelvet« terem, melynek mind a mondattana, mind pedig a jelentéstana nemcsak egyénileg más és más, hanem – elvileg – naponta is változhat.” (I. h. 710–712; az én kiemelésem, Sz. I.)

Weöres Sándor – aki mint igazi formaművész tudatosan, sőt célratörően és a legkülönbözőbb módon kísérletezik a nyelvvel és stílussal – kitűnő példákat szolgáltat a következő efféle típusokra: a hangokkal való kísérletezés (pl. *Hangcsoportok*, *Barbár dal*); – a szavakra, szintagmákra darabolódó vers (pl. *Dob és tánc*); – a szavak szabálytalan átlépése egyik szófajból a másikba és a mondaton belül a variációs lehetőségek felhasználásával szokatlan, sőt gyakran groteszk vagy éppen lehetetlen jelentésvonatkozások létrehozása (pl. *Téma és variációk*); – a szavak felbomlása (pl. *Egérárgata mese*, *Megmozdult szótár*); a mondat szabálytalanná válása, leegyszerűsödése (pl. *Kulij*); – a mondat „elburjánzása” (pl. *Tizenegyedik szimfónia: Körséta*). (Mindezt l. részletesebben említett dolgozatomban: 191–203.)

A mai költészet nyelvének, stílusának egyfelől gazdagságát, sokszínűségét, másfelől a kétségtelen buktatóit is figyelembe véve Béládi Miklóssal együtt vallhatjuk a következőket:

„A modern költészet paradoxona, hogy állandóan harcban áll a közmegegyezéssel nyelv elszegényített, a konvenció által költőitlené telt jelentésével. A nyelvi logikához régi hagyományok kötnek bennünket; érthető, ha a költők nagyon feszélyeződnek az elkoptatott nyelvi konvenció szó- és jelentésanyagát. A költő azért joggal avatkozik be a jelölő és a jelölt viszonyába, hogy a nyelv új sugalmazásai számára teret nyerjen. Ugyanakkor nem vonhatja teljesen kétségbe a közléssz köz érvényességét, mert ezzel magát a közlést tenné lehetetlenné. Nem teremthet merőben egyéni nyelvet, mert Eliot mondata alapigazságot fejez ki: a költészet egyik ember beszéde a másikhoz. . . . A modern költészet nagy szellemi és emberi vívmánya éppen abban ismerhető fel, hogy a líra a maga eszközeivel világossá tette: nem egy vagy két út létezik napjaink irodalmában, hanem a megközelítések sokasága. Nem az ortodoxia zárkózó véglegesség, hanem az előretörésvé a modern költészet létformája. Illyés Gyula ezt így fejezte ki a Preuves-nek adott nyilatkozatában: «Amelyet én nemcsak a holnapénak, hanem minden világrész költészetének érzek, azt hiszem, a szabadság és felelősség más-más oldalú, de mégis mindennél összeillőbb szárnyával fog új pályát kezdeni.»” (Érintkezési pontok 713, 714.)

6. Bár napjaink költői stílusa is változóban van, az szintén tény, hogy még nem bontakozott ki a maga teljességében, de egybevetve a Nyugat, illetőleg Ady stílusával, aligha kell megváltoztatnunk korábbi megállapításunkat, hogy tudniillik Ady és kora forradalmi módon megújította a költői nyelvet és stílust.

Szathmári István

A Babits-család származása

Tudomásunk szerint – és erre vall vezetéknévünk is – a Babits-ősök eredetileg horvátok voltak, s egykor az Adriai-tenger mellett elterülő Velebit hegyvidéken, a volt Lika Krbava vármegyében éltek. Valamikor a Tugomerich nemzetségekhez tartoztak, később azonban a Mogorovich nemzetségbe olvadtak be. Ez a nemzetség a horvát történelemben bizonyos szerepet játszott, annak több tagja báni méltóságot is viselt. Midőn Kálmán királyunk Horvátországot és Dalmáciát az 1102. évben meghódította, a leigázott törzsek közül csak annak a tizenkét törzsnak, illetve nemzetségnek nemességét ismerte el, amely önként alávetette magát a magyar uralomnak. Ezek közé tartoztak elődeink is. Családunk a törökök elnyomulása miatt a mohácsi vész körül kénytelen volt elhagyni ősi fészékét, s vagyona hátrahagyásával előbb Turopolje mezejére költözött, ahol tagja volt a horvát nemesi törzsszövetségnek, majd egy ideig a Varasd megyei Zagorje vidékén, Czoborcz nevű faluban tartózkodott. A XVII. század közepe táján a parasztlázadás után Magyarországra vándoroltak. A felkelés vezérének egyébként Babics Miklósnak hívták.

Az Országos Levéltárban fellelhető adatok szerint Babits Ádám és atyja, Mátyás 1719-ben a czoborczy szolgabíró előtt hét ottani nemes tanú vallomása alapján hiteles módon igazolta, hogy „régii Ármalista Nemes Emberek voltak az magok Curiáján”. Ők ekkor már a Vas megyei Váton laktak. Babits Ádámnak volt a fia I. János, akinek négy fia született. A legidősebb, II. János ügyvéd és földbirtokos a család győri ágának őse; fivére, György, az ispán a család hevesi ágának őse lett. A mi águnk valószínűleg Ferenctől származik, aki 1715-ben született Váton, és 1757-ben ugyanott is halt meg. A negyedik testvér, József Regölyön volt plébános, és 1765-ben hunyt el. Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás alkalmával készült Vas megyei névjegyzékben két Babits nevű egyén is szerepel, akik mindketten váti lakosok, meg ármális nemesek voltak. Ugyanakkor Somogy megyében egy Babits János nevű egyén is igazolta nemességét.

Az I. világháború idején még megvolt birtokunkban az a hiteles pecséttel ellátott eredeti bizonyosságlevél, melyet Somogy vármegye közönsége állított ki, s amely igazolta, hogy ükapánk, Babits Márton felsősegesdi lakos a Vas megyében élő nemes Babits családból származik, és mint ilyen rendelkezett mindazon jogokkal, melyek a nemeseket megillették. Ezt az oklevelet unokaöcsém, ifj. dr. Babits Sándor budapesti lakos 1949-ben kölcsönkérte tőlem. Sajnos, őt csakhamar váratlanul kitelepítették, mire családostul Kanadába disszidált, és a fontos okmányok nyoma veszett. Én annak idejében nem jegyeztem fel, hogy azt Somogy vármegye 1776-ban mely szám alatt állította ki, de mint volt megyei

tisztviselő, azt hiszem, hogy az ilyen okmányok kiadásáról lajstromot vezettek, s ha az eredeti fogalmazvány nincs is már meg, arról valószínűleg több hiteles másolat is készült, hiszen felmenő rokonaim közt számos tisztviselő akadt, és a régi világban a nemesi rendhez való tartozás életbe vágó fontossággal bírt: anélkül köztisztviséget nem is viselhettek volna.

Ükapánk, Babits Márton Felsősegesden élt, asztalosmesterséget űzött, és céhmester lévén Mihály nevű fiát, ki 1768-ban Nagykanizsán született, deákiskolába járatta. Dédapánk, I. Mihály a gimnázium elvégzése után orvosi pályára lépett, s miután atyja 1784-ben elhalálozott, tanulmányainak befejezése végett Somogy vármegye vezetőségéhez fordult anyagi támogatásért. A vm. törvényhatósági bizottság segély iránti kérelmét az 1795. évi szeptemberi közgyűlésén tárgyalta, és számára mint nemes ifjúnak ösztöndíjat szavazott meg. Dédapánk az orvosi diploma megszerzése után az 1801. évben Szekszárdon telepedett le, ahol csakhamar megbízták az újonnan létesült kórház igazgatásával. Midőn pedig az 1817. évben megürült a vm. physicusi állás, őt vm. tiszti főorvossá választották, és mint ilyen működött 1830-ban bekövetkezett haláláig. Tolna vármegyét szolgálta a nagyapánk, II. Mihály is, aki előbb megyei levéltáros, később pedig vm. főpénztárnok volt. (Élt 1812–1872-ig.) Az ő legidősebb fia volt a mi édesapánk, kit szintén Mihálynak hívtak, 1844-ben született, és ugyancsak jogot végzett. Eleinte ő is a közigazgatásnál dolgozott, majd letevén a bírói vizsgát, bírói pályára lépett; 1872-ben Szekszárdra járásbíróvá, 1876-ban törvényszéki bíróvá nevezték ki; 1890-ben Budapestre, majd a saját kérelmére Pécsre nyert táblabírói kinevezést, s ezt az állást töltötte be 1898-ban történt haláláig.

Babits István

Zentai Mária

KÉT BERZSENYI-VERS TÉR- ÉS IDŐSZERKEZETE

(*Osztályrészem, A közelítő tél*)

Napjaink Berzsenyi-kutatásának két neuralgikus pontja van. Egyik az 1808 előtti versek kronológiája,¹ a másik a korlátolt, nemesi idillbe süppedő Berzsenyi teóriájának a módosítása. Ez utóbbi kérdésben segíthet az egyes versek szövegének alapos elemzése, összehasonlítása. A nemesi megelégedés eddig legsúlyosabb bizonyítékainak tekintett versek újabb értelmezései ellentmondanak a régen kialakult képnek. Az *Amathusról* Csetri Lajos tanulmánya bizonyította, hogy a benne kibontakozó idilli életszemlélet és rejtőzködés mögött nem a vidéki birtokos nemes elzárkózása és elégedettsége keresendő; hogy az idill gyökereit a költészet világában kell keresnünk, a schilleri esztétika „szép emberségével” egybehangzóan.² Az *Osztályrészem*ben Bécsy Ágnes³ találta meg a kritikus pontot, azt ti., hogy a vers „elzárt helye”, a hazaérkezőt fogadó idilli táj azonos a 6. versszak „vadon tájkával”, amelyet csak Camoená, a költészet képes „kiderült viránnyá” változtatni. Valóság és eszmény ezekben a versekben ugyanúgy távol van egymástól, mint később pl. a Barátimhoz megdöbentő versszakaiiban. De a távolság egyetlen módon, a költészet segítségével még áthidalhatónak tűnik, és ezért a valóság még nem minősül egyértelműen „puszta országnak”.

Ezek a versszövegekből részletesen bizonyítható állítások a későbbi elégiák hangulatához közelítik a verscsoportot. Az idő visszafordíthatatlan elmúlása is jelen van már az általában ugyaneke sorolt *Horácban*.

Életszemléletük alapján tehát nem lehet olyan éles határt vonni az *Osztályrészem* és *A közelítő tél* verscsoportjai között, mint azt sokan tették. Az első csoportban már jelen lévő problematika mélyül, ellentmondásai élesednek a második csoport megírásának idejére. Mégsem véletlenül tekintjük más jellegűnek a két csoportot Merényi Oszkár, Barta János és Horváth János tanulmányaitól kezdve egészen Szegedy-Maszák Mihály legújabb tipológiai kísérletéig. De nem az életszemlélet változik meg közben, hanem a versek belső építkezése, szerkezete. Ezt a változást szeretném néhány példán bemutatni. Miután a gondolati anyag és a hangulat nem mutat releváns változást, elsősorban a versek tér- és időviszonyait vizsgálom. Kiemelt példáim a két csoport két legjobb verse, az *Osztályrészem* és *A közelítő tél*.

Az *Osztályrészem* és a *Horác* megtartja az ódai műfaj megszólító, felszólító jellegét, *A közelítő tél* nem. Az *Osztályrészem* szerkezete kétféleképpen értelmezhető. Időrendje hagyományosan lineáris: múlt (tenger: *kiálltam*, izzada) – jelen (elzárt hely: „van kies szőlőm...”) – jövő (legalábbis potenciális jövő: „vessen a végzet”). Bécsy Ágnes megfigyelte a vers múlt–jelen mozgását, és azt a sajátosságát, hogy igen erőteljesen zárja, merevíti a jelent, az elzárt hely idilli világát („semmi tündérkép soha fel nem oldja”). A zárt jelen mégis oldódik később – igaz, nem a költő saját akaratából (ezt kizárta), hanem a végzet közbeszólására. Ezzel megjelenik, ha nem is olyan határozottan, mint a múlt és jelen, a jövő is – mint lehetőség, teljes lesz a múlt–jelen–jövő hármasság. Bécsy Ágnes nem foglalkozott viszont a vers térvizonyaival. Ha ezeket is figyelembe vesszük, más szerkezet alakul ki. A verselőzmény nem pusztán múlt, hanem nyílt, dinamikus múlt (tengeri út, sok ezer veszély

¹ A kronológiai kutatások legújabb eredményeit lásd: MARTINKÓ András: Berzsenyi időszerűsége egy időszerűtlen költeménye tükrében (*A Fohászkodás körbenjárása*) ItK 1977/1

² CSETRI, Lajos: Berzsenyi Dániel: *Amathus* In: Tiszatáj 1976/6

³ BÉCSY Ágnes: Berzsenyi–Odüsszeusz. Egy lírai önarckép elemzése. Jelenkor 1976. 398–404.

kiállása). Ehhez képest erőteljesen zárul, statikussá válik a középső rész, az elzárt hely, a *van*, az *itt* világa. A középső, 4. versszak ezt hangsúlyozza (a vers félremagyarázásai is valószínűleg e versszak a kontextusból kiszakított és direkt módon a költő valódi énjére vetített értelmezésének köszönhető). Látszólag ez a szituáció valósítja meg a vágyott emberi teljességet (a vers egyetlen kérdése a 4. versszak végén „Kegyes isteneimtől / Kérjek-e többet?” (Az addigiak alapján csak nemleges választ tételezhetünk fel rá). A továbbiakban viszont úgy változik a vers, hogy átminősíti az előzményeket is. A jövő potenciálisan újra dinamikussá válik („Vessen a végzet...” „Essem a Grönland...”); kiderül, hogy a megelégedés nemcsak az *itt* és a *van* zárt, statikus világában jöhet létre („mindenütt boldog megelégedéssel nézek az égre”); sőt az is, hogy ez a zárt világ sem önmagában volt teljesség, hanem csakis a költészet (Camoena) hatalma tehetette azzá („vadon tájék” – „kiderült virány”). Az utolsó versszak tere pedig metaforikusan világméretűvé tágul: „Essem a Grönland örökös havára, Essem a forró szerecsen homokra...”. Tehát szabályosan előrehaladó, egy irányba mutató szerkezet helyett a vers középpontjáig szűkülő, majd onnan tágra nyíló mozgást találunk.

A vers két megszőlítottja is a középpontra szimmetrikusan helyezkedik el: a 7. versszakból álló 2. versszakában az egyik: „Oh, te elzárt hely, te fogadd öledbe/A heves ifjút”; 6. versszakában a másik: „Csak te légy velem, te szelíd Camoena!” Az elzárt hely és Camoena – mint láttuk – bizonyos mértékig ellentétei is egymásnak. Azt is láttuk, hogy a középső, 4. versszak kiemelt fontosságú. A vers lineárisnak tekinthető időszerkezetét tehát középpontosan szimmetrikus tér- és mozgásszerkezet egészíti ki. A gondolatmenet logikája szintén visszatérő-visszakapcsoló jellegű (a 6. versszakban derül ki, hogy az addigi látszólagos teljesség is csak Camoena hatására jöhetett létre). A szerkezet kettőssége ugyanazt a feszültséget mutatja, amelyet Bécsey Ágnes a gondolatmenetben felfedezett eszmény és valóság között. De – mint említettem – ebben a verscsoportban az ellentét még áthidalhatónak tűnik.

Az Amathusban nincs meg a múlt–jelen–jövő rendszer, uralkodó a jelen. Térszerkezete viszont nagyon hasonlít az *Osztályrészemre*. A történelmet, a világot megjelenítő metafora „az ádáz tengerek” óriási nyílt tere; veszedelmei konkrétabbak az *Osztályrészem* átmitológizált hajóútjánál. A 4. versszak az „elzárt helyhez” hasonlóan szűkül, szintere a védett, rejtett völgy. A záróversszak tere ismét nyílik, de végtelenje nem azonos a versezítés színterével, mint ahogyan az *Osztályrészemben* sem az. Az eszményi világot itt is a költészet hatalma hozza létre („pieri gyenge szív...”), a nektárpohár és az ambrózia, a halhatatlan istenek tápláléka az időbeli végtelenre utal, a két utolsó sor pedig végtelen térre nyílik:

„S a lelkes élet játszva felleng
Hesperidek bíbor aetherében.”

(Nagy S. P.)

A Horác a tél veszedelmes kinti világával a költészet védett, zárt belső világát állítja szembe. A verszáras hasonlatai itt is nyílt teret asszociálnak („... az idő hirtelen elrepül, Mint a nyíl s zuhogó patak.”), bár ebből a múlandó ember, aki csak a jelenvalóba kapaszkodhat, ki van zárva. A verszáras hasonlósága tehát csak a formára, a megfogalmazásra terjed ki, a hangulat elégikussága nyilvánvalóbb, mint a két előbbi vers esetében.

Az elégiák korszakában az ellentétek éleződésével, a feloldás lehetetlenülésével megváltozik a tér- és időszerkezet.

A *Barátimhoz* c. vers 3. versszaka felel meg az eddigi zárássoknak („A szilaj lélek, rekesztét kitérővén / A nap útján túl magasan csapongott...”). A vers 8., utolsó versszakában a beszélő „keblét szomorún bezárja”. A *Barátimhoz* c. vers utolsó színtere: „Semmi nem kísér szomorú koporsónk/Néma ölébe”. A *Fohászkodás* vége: „Bizton tekintem mély sírom éjjelét...”

A változást talán legvilágosabban az elégiák legszebbike, A *közelítő tél* mutatja. Időszerkezetében megvan a múlt–jelen–jövő hármassága (mint az *Osztályrészemben* is).

Az első két versszak szintere a liget. A birtokos személyrag (ligetünk) személyesebbé és zártabbá teszi. Ideje egyszerre múlt és jelen. Grammatikailag ezt a kétszer ismételt *már* jelzi, amely nem időpontot, hanem múlt–jelen időviszonyt fejez ki. A két idő közti bizonytalan lebegést erősíti a „negatív festés”

technikája, amelyben – Barta János szép megfogalmazása szerint⁴ – „A jelen őszt túlrasztja a visszaálmodott tavasz, s ennek konkrét színességét már eleve a valótlan tudata kíséri.” A felsorolás ritmikusságát a névszói és igei tagadások szabályos váltakozása biztosítja (nincs rózsás labirinth . . . nem lengedez . . . nincs már symphonia . . . nem bűg gerlice . . . nem illatoz). A jelen, az ős kopárságát és kifosztottságát a 2. versszak utolsó sora véglegesíti.

A tagadások után váratlanul felhangzó állítás jelkép erejű: a tiszta víztükör beszennyeződése visszafordíthatatlanná teszi a változást: (a csermely) . . . „tükrét durva csalét fedí”.

A 3. versszak tere fölfelé táglal: „A hely boltozatain néma homály borong.” Ideje egyértelműen jelen, eltűnt a bizonytalan, viszonyító *már*. Az utolsó két sor pedig, mintegy összegezve az eddigieket és pillanatnyi szünetet teremtve a 4. versszak súlyos állításai előtt, határozott múlt–jelen szembeállítást tartalmaz:

„Itt *nemrég* az öröm víg dala *harsogott*:
S *most* minden szomorú s kiholt.”

A 4. versszak tere és ideje végtelen. Maga az idő jelenik meg metaforikusan (nem hasonlatban, mint pl. a *Horác* végén); mellette háromszor ismétlődik a „minden”, az időben létező világ teljessége. Ebbe a még Berzsenyinél is szokatlanul nagy perspektívájú képbe rendkívül erős ellentéttel illeszkedik a hasonlat:

„. . . minden az ég alatt,
Mint a kis *nefelejcs*, enyész.”

A múlt, mindent lerontó idő problémájával viaskodó Berzsenyi-versek többségében grandiózusabb képekkel is találkozunk; hagyományos, nagy értékek pusztulása jelzi az idő hatalmát (Róma, Carthago, Babylon). Miért él hát ezen a nagyon nagy gondolati igényű helyen (hiszen nem annyira a történelmi, mint inkább a filozófiai idő fogalmát jeleníti meg) ilyen szerény hasonlattal? Két oka is lehet. Egyrészt a végtelenbe lendült képet leszűkíti vele, és az egész vers képstruktúrájának az felel meg legjobban, ha egy *virágra* szűkíti. Így kötődhet természetesen a verskezdéshez és készítheti elő a következő rész belső tájképét. Másrészt talán annak a megsejtéséről is szó lehet, ami később Kölcsey *Vanitatum vanitas*át olyan reménytelenné teszi majd: arról tudniillik, hogy a tér és az idő végtelenségét felfedezve az ember rádöbben arra is, hogy ez a végtelen vele szemben tökéletesen közömbös. A létezésnek nincs hierarchiája; a „minden” és a „kis nefelejcs” pusztulása egyformán sokat vagy egyformán keveset – semmit sem jelent. Nem merem bizonyosan állítani, hogy erről van szó, de a kép különös szerkezete megengedi ezt a feltételezést.⁵

Az utolsó két versszak jelen és jövő között teremt olyan bizonytalan, lebegő viszonyt, amilyen az első kettőben múlt és jelen között volt: „Lassanként koszorúm bimbaja elvirít . . .”, illetve grammatikailag is kifejezve ezt a viszonyt: „. . . *még* alig *ízleli*”; „. . . *még* alig *illetem* . . .”.

A tér a negyedik versszakhoz képest szűkült. Látszólag visszatér a verskezdő liget (tavasz, zsenge virágok), de valójában a kezdéssel rokon képek már belső tájat jeleznek. A gondolatmenet erősen szubjektívvá válik, a tér interiorizálódik. Az utolsó versszak ideje a jelenből szemlélt jövő („. . . vissza se tér *ma*jd gyönyörű korom”). A tér tovább szűkül, egyetlen pontra, a csukott szemre zsugorodik. Az pedig, hogy ez a béhunyt szem föl nem ígézhető, nem nyílik ki többet, valószínűleg a jövőnek is egyetlen pillanatát, a halált idézi.

A lineáris múlt–jelen–jövő időszerkezet tehát itt viszonylag zártból fokozatosan végtelenbe nyíló, majd a vers végére egyetlen pontra szűkülő térszerkezettel párosul. A verszáró jövő sem a költészet és a képzelet nyílt, szabad ideje (mint volt az *Osztályrészem* vagy az *Amathus* idején), hanem egy meghatározott pillanat, a bizonyosan bekövetkező halál.

⁴BARTA János: Berzsenyi In: Válasz 1935

⁵Berzsenyi életművében másutt is találhatunk a *Vanitatum vanitas* értéknívelláló magatartására emlékeztető gondolatokat: korai szerelmes versben (*Nelli*), ill. az *Életfilozófiában* is.

Ábrázolva:

(múlt) jelen jelen

v
é
g
t
e
l
e
n

jelen—jövő (halál?)

Az előzőekben említett más, szintén záródó terű versek között is van, ahol a végső zárt tér a halál gondolatához kapcsolódik (sírom éjjele, szomorú koporsó). Ahol nem, a zárás ott is megtörténik (keblét szomorúan bezárja); sőt A közelítő tél-ben látott egyetlen pontra zsugorodó tér is megvan egy másik verszárlatban, a *Levél-töredék barát-némhoz* végén:

„Még két mulatótárs van ébren mellettem:
A szellő szerelem hamvadó szikrája
S bús melancholiám szomorgó nótája.”

Itt a zárás mellett még a fény fokozatos csökkenését is megfigyelhetjük: „... tüzetet gerjesztem...” — „kanócom pislogó lángjait...” — „hamvadó szikrája”.

Nem állítom, hogy a két verscsoport minden tagjára jellemzőek ezek a szerkezeti sajátosságok; de mindkét csoport több versében megtalálhatók, és éppen a legnagyobb esztétikai értékű versekben. A két csoport hangulati, gondolati anyaga közelebb áll egymáshoz, mint sokáig gondolták. A köztük mégis végbement változást azonban nagyon szemléletesen mutatja a megváltozott tér- és időszerkezet, különösen a verszárlatok változása: a költészet végtelenébe nyíló perspektíva helyett a tár bezárulása, az idő beszűkülése; a teljesség ígérete helyett az eltűnt teljesség miatti fájdalom vagy annak felismerése, hogy a teljesség soha nem is létezett, látszata mögött „puszta ország” volt a valóság. A költészetnek pedig nincs hatalma arra, hogy a vadon tájékat kiderült viránná tegye, nincs hatalma, hogy a valóság és az eszményi lét közötti szakadékot áthidalja.

Szegedy-Maszák Mihály

A TÖRTÉNET ÉS AZ ELBESZÉLÉS SZEREPLŐI KEMÉNY ZSIGMOND REGÉNYEIBEN

1. A szereplők típusai és a cselekmény

Kemény regényeinek hangsúlyozott rendszerszerűségéből következik, hogy cselekményüket és jellemeiket csak egymás vonatkozásában lehet meghatározni. A cselekmény szerkezete mindig szembeállításokból szerveződik meg. Az *Özvegy és leány*-ban és *A rajongók*-ban a szereplők közötti viszony önmaga ellentétévé változik: a Tarnóczy és a Mikes család, Kassai Elemér és Pécsi Deborah kapcsolata megszűnik, s ez képezi a bonyodalmat. *A rajongók* esetében a bonyodalom és a tetőpont is egyazon szembeállítás két része: Kassai Elemért az a vád éri, hogy nagybátyjának a kiszolgálója, s így a szombatosok ellensége, amely vád alól csak halála menti fel. A szembeállításnak ez a formszervező szerepe nemcsak az előrehaladó, hanem a visszatérítő művekben is érvényesül: *A szív örvényeiben* és a *Ködképek*-ben Cecil-Ameline és Mery Agatha történetét titok megjelölésével kezdi, s ennek a titoknak a megfejtésével zárja az elbeszélő. A jellemek sorsát szembeállított vagylagosságok irányítják: vagy lehetséges, vagy lehetetlen felülről, erőszakkal boldogítani a népet (Jenő Eduárd), vagy cselekszik a hős, s erőszakhoz folyamodik, vagy nem (Gyulai Pál), vagy eléri célját, a szombatosok megbékítését, vagy nem (Kassai Elemér). Az ilyen általános cselekményszervező szembeállítások kimutatásával

azonban még csak Kemény regényeinek olyan általános tulajdonságait ragadtuk meg, amelyek többé-kevésbé minden meseszerű elemeket tartalmazó elbeszélő művet jellemeznek.

A mesében a szereplőkhöz kis számú minősítés kapcsolódik, és egy-egy szereplő minősítései vagy kizárólag pozitív vagy kizárólag negatív értékelést kapnak. Piroška és a farkas úgy viszonyul egymáshoz, mint ember az állathoz, szép a csúnyához, jó a gonoszhoz, őszinte a hazughoz. Az idősb Dumas, Jókai, Verne műveiben vagy a detektív történetekben a jelentés majdnem ennyire kevésbé egyénített. E szövegeknek egy-egy osztálya nagyjából közös szerkezetű és jelentésű. Keménynél, ezzel szemben, a jelentésegységek szembeállításai nem egyszerű. Komjáti Elemér például valóban szép, Barnabás csúnya, de a bátorságban már osztoznak. Ami pedig az őszinteség meglétét vagy hiányát illeti, ennek a szembeállításnak mindkét oldala mindkettőjükre vonatkoztatható, csak más és más szereplők vonatkozásában. Barnabás a törökökkel, Elemér Barnabással szemben őszintétlen.

Jókai érték-evidenciákban gondolkodik, Keménytől viszont – a *Ködképek* bizonyossága szerint – még az értéknihilizmus sem volt egészen idegen. Kettejük ellentétét a jellemalkotás két típusával hozhatjuk összefüggésbe. Laclos és Flaubert kétértelműen állította szembe alakjait, regényeikben az értékek önmaguk ellentétébe csapnak át; Fielding és Dickens következtetések maradtak a művek elején leszögezett értékekhez. Mindkét típus történeti korszak és lelki alkat függvénye; az elsőként említett típus a világkép egységének megrendülésével hozható összefüggésbe. Az elvesztett vagy el nem ért bizonyosság regényírói általában a világfelfogás differenciálatlanságával vádolták a szilárd értékrendű írókat, úgy látták, hogy azok „baltával faragták ki és szobafestékkel mázolták be a jellemeiket”.¹ Önmagában egyik típust sem tekinthetjük esztétikailag értékesebbnek a másiknál, és pedig két okból. Először azért, mert a két típus általában csak viszonylagos tendenciaként érvényesül, másodszer azért, mert nem egyazon történeti szakaszhoz tartozik. Fielding egyértelmű szembeállításaihoz képest Laclos és Sterne kétértelmű szembeállításai a fejlődésnek későbbi szakaszát jelentették, s Dickens esetében egyazon életműben megfigyelhető az áttérés az alakok egyoldalú szembeállításáról a kétoldalú ellentétezésre. Elfogadva a néprajztudósok tételét, mely szerint az értékbiőség és értékhiány szembeállítása már a mesében sem annyira éles, mint a mítoszban,² a regényt a fejlődés következő szakaszaként értelmezhetjük, s a regényírókat a mesétől eltávolodás végtelen sok árnyalatával hozhatjuk összefüggésbe. Jókai és Kemény egymástól igen távol áll ezeknek az árnyalatoknak a skáláján, egészen másféle közönségigényt elégítenek ki; ezért esztétikai érték szempontjából tett összehasonlításuknak nem sok értelme van. Ha eltekintünk Jókai kitűnő mellékalakjaitól, s az általában velük kapcsolatos realista, életképszerű epizódoktól, akkor műveinek főhősait igen közel érezzük a mese, az óhajító mód világához. A *Fekete gyémántokban*, de még *Az aranyemberben* is elvileg kizárt a vágy és a megvalósulás feloldatlan ellentéte. A XIX. század közepén és a második felében az effajta, közvetlen meseszerűséget a kikapcsolódás irodalmához sorolhatjuk, anélkül, hogy lebecsülnök a viszonylag passzívabb szórakozás iránt a kor Magyarországon és mindig, mindenhol megnyilvánult társadalmi igény létjogosultságát, vagy tagadnók a meseélvezéssel együtt járó esztétikai hatást.

A XIX. század regényeinek többségéhez hasonlóan Kemény elbeszélő műveinek mélyszerkezete is a mesére vezethető vissza, csak hogy ő Jókainál sokkal jobban eltávolodott a mintaként szolgált paradigmától. A mesében s a meseszerű regényekben a főhős egybeesik azzal a szereplővel, akivel a hallgató/olvasó a leginkább azonosítja magát, a *Férj és nő* vagy a *Ködképek* esetében ez nem így van. Jókainál a jellemek önértékkel bírnak, Keménynél a jellemek egymáshoz képest értékelődnek. Csiaffer basa önmagában véve inkább kiváltaná az olvasó rokonszenvét, mint Kun Kocsárd, a *Két boldog* teljes szövegének összefüggésrendszerében viszont Kun Kocsárd világszemlélete a Csiafferéhez képest többre értékelődik. Komjáti Elemérnek több pozitívan értékelt emberi kapcsolata van, Barnabással szemben tanúsított magatartása azonban negatív értékmozzanatot tartalmaz. Az értékelésnek nem a szereplő, hanem a szereplők közötti viszony képezi tárgyát. E viszonyok mondatanná szervezik a jellemeket: egymásutániságot, egyidejűséget, okságot, kölcsönös egymásra utalást hoznak létre közöttük.

Az elbeszélő művekben a jellemek szembeállítását öt tényező befolyásolja: a minősítés, a szövegben való jelenlétének helye, önállóságának mértéke, szerepköre és a szöveg műfaja.³ A minősítés annak

¹ Ford Madox FORD: *Critical Writings*. Lincoln, 1964. 10.

² M. MELETYINSZKIJ: „A mese strukturális-tipológiai kutatása”, in V. J. Propp: *A mese morfológiája*. Bp. 1975. 241.

³ Philippe HAMON: „Pour un statut sémiologique du personnage” *Littérature* 6, mai 1972. 90–93.

alapján történik, hogy a szereplő megkülönbözteti-e magát valamely tétével, van-e családfája és neve, előfordul-e a külső leírása, kifejezést nyer-e hősiessége, van-e lelki indítóoka, emberi alakja van-e, elbeszélőként is szerepel-e, kapcsolódik-e hozzá vezérmotívum, létezik-e szerelmi kapcsolata, szobósság jellemzi-e, külsőleg előnyös-e a megjelenése, gazdag-e, erős-e, fiatal-e és nemes-e a származása. A jellemnek a szövegben való jelenlétén az a kérdés értendő, hogy a szöveg egészének és főbb szerkezeti egységeinek elején és végén szerepel-e a kérdéses hős, és általában gyakor-e a jelenléte. Az önállóság mértéke például abban mutatkozik meg, hogy ismerjük-e a jellem magánbeszédeit. Jókainál a jellemek szembeállítását befolyásoló öt tényezőből az első háromnak itt részletezett összetevői közül bármelyiknek a megléte általában maga után vonja az összes többinek a meglétét, Keménynél viszonyt a meglét és a hiány mindig keveredik egymással: sem Kolostory Albert, sem Jenő Eduárd, sem Kassai Elemér nem Berend Iván. A különbség még jobban szembetűnő, ha az utolsó két szempontot vesszük tekintetbe.

Szerepkör és műfaj csak együtt tárgyalható. Propp könyvének megjelenése óta tudjuk, hogy az elbeszélő művekben nem a motívum, hanem a szerepkör, a *funkció* a legkisebb egység. „Funkción a szereplők cselekedetét értjük, a cselekményen belüli jelentése szempontjából. [...] az egyes funkciók következményeik alapján határozhatók meg.”⁴ A varázsmesékben a funkciók száma korlátozott, sorrendjük mindig ugyanaz, tehát minden varázsmese egyazon felépítésű. A regény esetében e három tétel közül az első feltevésünk szerint a regénynek egy-egy történeti típusára vonatkozik, annyi megszorítással, hogy a funkciók számának korlátozottsága kisebb mérvű lehet. A második és a harmadik tétel eredeti formájában alighanem csak a szóbeliségre vonatkozik, azt azonban nem tagadhatjuk, hogy a funkciók az írásbeliségben is szintaxist képeznek. A *Zord* időben a Doboka megyei Deák-kastély nyugalma és a török által vér nélkül elfoglalt Buda válsága vagy az a tény, hogy a regény elején az élők, a végén a halottak túlsúlya jellemzi az egyensúlyt, az első fejezetekben előbb Deák Dóra, majd Komjáti Elemér, az utolsóban előbb Elemér, majd Dóra áll a középpontban – a meséből ismert funkciópárookra emlékeztet. A különbség főként a mesére jellemző ismétlődések hiányából adódik, ami mindenképpen a XIX. századi realizmus sajátossága, hiszen a regény fejlődésének egy korábbi szakaszán, például a *Manon Lescaut*-ban (1753), az ismétlődő eseményeknek még fontos szerep jutott.⁵

Kemény regényeiben jó néhány olyan funkció felismerhető, amely már a mesét is jellemezte. A szerződés, a próbatétel és az elválasztás hármasságának összefüggése⁶ legtisztábban a *Férj és nő*, a *Ködképek a kedély láthatárán* és a *Szerelem és hiúság* szövegében érvényesül: Kolostory Albert és Norbert Elíz, Jenő Eduárd és Villemont Stefánia, Coranini Róbert és Gévy Sarolta házassága a szerződés; Iduna újra megjelenése a népboldogítás, Sarolta és Romvay megismerkedése a próbatétel; mindhárom esetben a házasság kudarcra az elválasztás módosított változatának tekinthető. A *Zord* időben e módosulás még nagyobb mérvű; az első funkciót előbb a harmadik követi, s csak azután a második: Dorka fegyvert ad Komjáti Elemérnek, hogy az Budára menjen; Elemér megígéri Barnabásnak, hogy nem hagyja el; Elemér meghal, s így Deák Dóra magára marad. A *Gyulai Pál*ban a címszereplőnek Báthory Istvánnal kötött szerződését próbatételként a Senno feletti ítélet követi, s ez az ítélet önmagában elválasztja Gyulait Senno feleségétől, tehát két funkciót egyetlen esemény lát el, ami mesében soha sem fordul elő. Hasonló a helyzet az *Özvegy és leányával*: Mikes János számára a lányrablás egyszerre próbatétel és elválasztás. Ebből a regényből már a szerződés mozzanata is hiányzik. Még távolabb áll a mese hármasság szerkezetétől a *rajongók*, ahol Kassai Elemér próbatétele a Pécsi Deborah-tól való elválasztása után következik be.

A szerződés, a próbatétel és az elválasztás funkciósor a mese három alapviszonyával áll kölcsönhatásban. A hős és a hős vágyának tárgya, az adományozó és az adományt átvevő, a segítő és gátló viszonyára gondolunk. Ha az elsőt a lehetőség, a másodikat az ismeret, a harmadikat az akarat

⁴ Vlagyimir Jakovlevics PROPP: A mese morfológiája. Bp. 1975. 37, 96.

⁵ Jean WEISGERBER: „Aspects de l'espace romanesque: L'Histoire du Chevalier Des Grieux et de Manon Lescaut”, in *Études sur le XVIIIe siècle II*, éditées par les soins de Roland Mortier et Hervé Hasquin. Bruxelles, 1975. 105–107.

⁶ M. MELETYINSZKIJ: „A mese strukturális-tipológiai kutatása”, in V. J. Propp: A mese morfológiája. Bp. 1975. 249.

érvényességi körének tekintjük,⁷ akkor azt mondhatjuk: Keménynél az első kettőnek megléte vagy hiánya rendszerint a történet elején már adott – Komjáti Elemér számára eleve lehetséges, Gyulai számára lehetetlen Deák Dóra, illetve Sennoé megközelítése, Mikes János és Kassai Elemér számára a történet elején elvész a lehetőség Tarnóczy Sára és Pécsi Deborah elnyerésére –, a történet a harmadik viszony kibontakozását szolgálja. Másként fogalmazva: Kemény regényeiben adott a megfelelő cél és hős, irányító és irányított érték, de a történet során érvényét veszti az adományozó és a segítő, miközben megteremtődik a gátló. Ez utóbbi változások olyan ellentétpárookra vezethetők vissza, melyek a szereplők hatékonyságát befolyásolják. A *Zord időben* például az öreg–fiatal, szép–csúnya, hiszékeny–előrelátó szembeállítás érvényesül: a Deák testvérek azért nem hatékony adományozók, mert öregek, Barnabást végül is előnytelen külseje miatt érzett kisebbségi érzése állítja szembe Elemérrel, Werbőczy azért sikertelen támogató, mert – György barátal ellentétben – hiú, s naiv ábrándok foglya. A mesétől való eltávolodás itt abban nyilvánul meg, hogy Kemény ismeri a dinamikus hőst. Még az egyébként hangsúlyozottan archaizáló *Zord időben* is előfordul, hogy egy szereplő az ellentét egyik oldaláról átkerül a másikra – mint Turgovics, a mű egyik legremekebben felépített jelleme.

Kétségkívül a meséből való leszármazásra utal vissza az a tény, hogy Kemény szépprózai műveiben a nő megszerzése a hős legfőbb vagy egyik célja. Ennek a nyitó funkciónak a megléte a dolgok természeténél fogva maga után vonja, hogy a mese funkciói közül két másik is megtalálható Kemény regényeiben. Az egyik a cél elérésére szolgáló eszköz megszerzése – ennek megjelenési formái a mesétől idegen változatosságot mutatják: Gyulait megsérti Senno, Norbert Eliz feleségül megy Kolostory Alberthez, Tarnóczy Sárát elrabolják, Komjáti Elemér Dorkától fegyverzetet kap. A másik funkció a próbatétel, amelyet már korábban, egy mások funkciósor részeként is szóba hoztunk. Mivel a próbatétel két funkciósorban is szerepel, ez a tény arra enged következtetni, hogy Kemény epikai műveinek legfontosabb funkcióját lássuk benne. Kemény „fölépít a hős körül egy kiinduló helyzetet, s ezt újabb és újabb erők beiktatásával olyan helyzettörzssorozattá fejleszti tovább, amelyben a hős fokozatosan ellentétbe kerül önmagával, jelleme és sorsa elválk egymástól, s ez az ellentét oly kínzó próbák sorozatává fokozódik, mely végül katasztrófában, testi-lelki összeomlásban oldódik fel.”⁸

Az, amit a mélyebb szerkezetben próbatételnek nevezünk, a felszínihez közelebbi szerkezetben három viszonyra bontható, amelyeknek a fennálló helyzet elutasítása, a megváltoztatására tett kísérlet és a siker vagy kudarc nevet adhatjuk. Keménynél a főhős szempontjából mindig kudarc a vég – ami tudatos szakítás a meseszerűség hagyományával. Ha tovább közeledünk a felszíni szerkezethez, akkor azt mondhatjuk: a próbatétel négytagú szerkezet fő része. Ez a négytagú szerkezet két állítást és két tagadást foglal magában: Komjáti Elemér feleségül akarja venni Deák Dórát, egyezséget köt Barnabással; az egyezséget megszegi, nem veszi feleségül Dórát.

Végezmedényben tehát azt mondhatjuk: a próbatétel Kemény regényeiben olyan tőszzerű elem, amelyhez pre- és szuffixumszerű elemek járulnak. A célkitűzést, a szerződést és a cél elérésére szolgáló eszköz megszerzését még előzetes próbatétel is kiegészítheti prefixumszerű elemként. Az előzetes próbatétel mindig kérdésként fogalmazható meg: elvállalja-e Gyulai Pál a Báthory István által megszabott feladatot, elveszi-e Kolostory Albert feleségül Norbert Elizt, elmegy-e Komjáti Elemér Budára. A cselekmény legfőbb tartópillérét maga a próbatétel képezi, mivel Keményt elsősorban az indítók érdekli, ami a mesékben legfeljebb másodlagos fontosságú lehet. A próbatétel is választás: megengedhető eszközöket fog-e használni Gyulai, illetve Jenő Eduárd Báthory Zsigmond védelmében, illetve volt jobbágysági felemelésében; hű marad-e Kolostory, illetve Coranini Sarolta a feleségéhez, illetve a férjéhez; részt vesz-e Mikes János Tarnóczy Sára elrablásában; kihasználja-e Kassai Elemér nagybátyja támogatását; kiváltja-e Komjáti Elemér Barnabást a török fogságból. A döntés mindegyik esetben negatív minősítést kap a mű értékszerkezetében. Egyedül *A rajongók* képez kivételt. A próbatételhez járuló szuffixumszerű funkció viszont ebben a regényben is vereséggel végződő küzdelem: Kassai Elemér ugyanúgy elbukik a szombatosok, mint Gyulai Pál Gergely diák, Kolostory Iduna és önmaga, Jenő Eduárd a parasztjai és önmaga, Mikes János Tarnóczyné és Komjáti Elemér Barnabás ellenében. A próbatétel kivételes minősítése és szokásszerű lezárása közötti feszültség okozza *A rajongók* tragikumának Kemény életművében példátlanul intenzív hatását.

⁷ A.–J. GREIMAS: *Sémantique structurale*. Paris, 1966. 134.

⁸ BARTA János „Kemény Zsigmond”, in Kemény Zsigmond: Gyulai Pál Bp. 1967. I. 47.

A mélyebb szerkezetek szintjén Kemény regényei próbatételből és annak járulékaiból állnak. A felszínibb szerkezetben e járulékok funkcióssorrrá bonthatók szét. A *Zord idő* cselekménye például tizenhárom funkcióból tevődik össze. A sor első tagját hiánynak nevezhetjük, s ez arra vonatkozik, hogy Komjáti Elemérnek nincs felesége. Ezt a mozzanatot kettős tilalom követi: az egyik szerint Elemér a maga alacsonyabb származása miatt nem veheti nőül Deák Dórát, a másik szerint nem szabad maga ellen ingerelnie Barnabást. Dorka elküldi Budára – ezt a cselvetés mozzanatának nevezhetjük. Az ötödik és hatodik funkció a hős döntésének és elindulásának felel meg. Ekkor jön el a próbatétel ideje: Elemér szavát adja Barnabásnak, hogy nem hagyja cserben. A segítő (Werbőczy) fogadja, ő pedig nem szerez érvényt adott szavának. Werbőczy feladatot ad neki, s ő teljesíti a feladatot: támogatója titkárává lesz. Deák Dániel, az adományozó és Werbőczy, a segítő odaigéri Elemérnek Dóra kezét. A hiány megszüntetése nem sikerül, mert Barnabás megöli Elemért: ez a tizenharmadik funkció, melyhez már csak epilógus csatoltatik. A tizenhárom funkció szinte kivétel nélkül megtalálható azoknak a funkcióknak a sorában, amely Propp szerint a varázsmese felépítését adja.⁹

Tény, hogy a *Zord idő* Keménynek legerősebben archaizált regénye. Ha a funkcióknak a szereplők közötti megoszlását tekintjük, akkor itt találjuk a legkisebb eltérést a mesére jellemző hét szerepkörhöz¹⁰ képest. Csak az álhős szerepköre betöltetlen, a károkozó ellenfelet Barnabás, az adományozót a Deák testvérpár, a segitőt Werbőczy, a keresett személyt Deák Dóra, az útnak indítót Dórka, a hóst Komjáti Elemér képviseli. A keresett személyre a fennálló elfogadása, a hősré annak elutasítása, a világ humanizálásának a vágya jellemző. A többi regényben a szerepkörök átalakítása is jelzi, hogy Kemény messzebb távolodott a mesétől. A *Gyulai Pál*ban az ellenfél Gergely diák, a keresett személy Sennoné, az útnak indító Báthory István, a hős a címszereplő, az álhős Senno alakjával azonosítható, de az adományozó és a segítő szerepköre betöltetlen. A *Férj és nőben* hiányzik az álhős, és csak az útnak indító szerepkörét lehet egyértelműen egy regényalakkal – Kolostory Tamással – összefüggésbe hozni. Nem egy, hanem két keresett személy – Norbert Eliz és Iduna – fordul elő e regényben, Kolostory Albert pedig egyszerre hős és önmaga ellenfele, mint ahogyan Norbert Lipót nemcsak adományozó, hanem segítő is. Hasonló szerepzavar jellemzi az *Özvegy és leányát*: a segítő Mikes Mihály, a keresett személy Tarnóczy Sára, a hős Mikes János, az álhős Mikes Kelemen, de az útnak indító hiányzik, Tarnóczyné pedig egyszerre károkozó és adományozó. A *rajongók* szerkezete is hasonló: itt sincs útnak indító, az adományozó Pécsi Simon, a keresett személy Deborah, a hős Kassai Elemér, az álhős Gyulai Ferenc, Kassai István viszont egyszerre ellenfél és segítő a hős számára.

Az elmondottak alapján sejteni lehet, hogy Kemény a meséből átvett *funkciók átalakításából* nyeri a regénycselekmény alapelveit. Háromféle módon végzi el ezt az átalakítást: részben a mese szerkezetén, részben egyes funkciókon, főként pedig a szerepkörökön változtat. A mese szerkezete a zeneelméletben ismert hídformához hasonló: négy elemet ugyanennek a négy elemnek a változata követ, fordított sorrendben. A hiányt cselvetés, próbatétel, erőszak, majd ugyanennek a négynek: az erőszaknak, a próbatételnek, a cselvetésnek, végül a hiánynak a megszüntetése.¹¹ Kemény még a leginkább meseszerű regényében is csak az első felét használja fel e szerkezetnek, s így a szerkezet jelentését teljesen megváltoztatja. A *Zord idő* szerkezetét a hiány, a cselvetés, a próbatétel és az erőszak egymásutánja határozza meg: Komjáti Elemér nőtlen, Dorka félig-meddig hamis indokkal Budára küldi, Elemér nem teljesíti Barnabásnak tett fogadalmát, Barnabás megöli Elemért.

Az egyes funkciók átalakításának négy módját figyelhetjük meg. Előfordul, hogy a meseben átmeneti szerepű kvázimegoldás¹² Keménynél elsődleges fontosságúvá válik, mert nem követi végleges megoldás. Gyulai, illetve Komjáti Elemér számára hamis megoldást jelent, hogy meggyilkoltatja Sennót, illetve Werbőczy titkárává lesz. Két szerepkör egyesül és így a funkció új irányulást kap. Legfeltűnőbb ez akkor, ha a két legfontosabb szerepkör: a történet alanya és tárgya esik egybe. Bánházy Arthur és Gyulai Pál a nőt csak másodszorban, elsősorban önmagát keresi. Az is elképzelhető, hogy egy olyan esemény, amely a mesében általában meghatározott funkció(k) megnyilvánulási módja,

⁹ Vlagyimir Jakovlevics PROPP: A mese morfológiája. Bp. 1975. 44–92.

¹⁰ Vlagyimir Jakovlevics PROPP: A mese morfológiája. Bp. 1975. 114.

¹¹ M. MELETYINSZKIJ: „A mese strukturális-tipológiai kutatása”, in V. J. Propp: A mese morfológiája. Bp. 1975. 265.

¹² M. MELETYINSZKIJ: „A mese strukturális-tipológiai kutatása”, in V. J. Propp: A mese morfológiája. Bp. 1975. 258–259.

Keménynél másik funkciónak rendelődik alá. Az *Özvegy és leányában* például a lányrablás nem a hiány megszüntetését, hanem a kézejtőszázt szolgálja: Mikes János a benne való részvétellel kiszolgálja magát az ellenségnek. Ennél a módnál, sőt az önkeresésnél is általánosabb törvényszerűséget láthatunk abban, hogy Kemény a mesében egy bizonyos funkcióhoz társított értékszerkezetet önmaga visszájára fordítja: a hősnak általában nem annyira érdem szerzésére, mint annak elvesztésére (Gyulai) vagy megőrzésére (Kassai Elemér) adott a lehetőség.

Az egyes funkciók módosításánál sokkal szélesebb kört alkotnak a szerepkörök átalakításai. A meséből ismert szerepkörök bővítésekor Kemény más regényírókhoz hasonlóan, az írásos hagyományból indul ki. „– Sorsom változatlanul van kijelölve. Nekem túrni, neked bátorítani kell” – mondja Tarnóczy Sára Naprádinének. Sára jellemzése – akár a Csiaffer basáé vagy a Kassai Eleméré – a bűnbaknak, a pharmakosznak a hagyományos megformálását követi. „A pharmakosz sem nem ártatlan, sem nem bűnös. Ártatlan abban az értelemben, hogy sokkal nagyobb dolog történik vele, mint bármí, amit elkövetett. Ahhoz a hegymászóhoz hasonlít, akinek a kiáltása lavinát okoz. Bűnös abban az értelemben, hogy bűnös társadalom tagja, vagy olyan világban él, ahol az efféle igazságtalanságok a lét elkerülhetetlen velejárói.”¹³ A mesében általában nők az áldozatok,¹⁴ Keménynél Tarnóczy né még Kun Kocsárdnál is tevékenyebb, de Csiaffer basa vagy Kassai Elemér nem kevésbé áldozat, mint Norbert Eliz vagy Tarnóczy Sára. Sőt, Kemény regényeiben már nem is beszélhetünk arról, hogy az áldozat és a hős szembeállítás és önmagával való azonossága a történet egész hosszában változatlan. Sokkal inkább folyamatról van szó, melynek során ugyanaz a jellem szerepkört változtat. Az egyes szereplők és regények közötti különbség abból származik, hogy e változás mikor következik be. Tarnóczy Sára igen korán, Kassai Elemér később, Gyulai Pál és Komjáti Elemér még később válik áldozattá. Csak a hősből lehet áldozat, áldozatból soha nem lesz hős. Ez okozza, hogy Kemény regényei mindig a belső cselekményesség irányában fejlődnek.

Minden regényíró a mesére jellemző funkciók zárt rendjét lazítja fel, de ez korántsem jelenti azt, hogy a regényíró csak elhasználja, s nem teremti a funkciókat. A pikareszk és a detektívtörténet például úgy is felfogható, mint nagyrészt új funkciók rendszere. Sőt, a realista típusalkotás is a funkcióteremtéssel hozható összefüggésbe. Barta János például a cselekményen belüli jelentés alapján értékelt cselekedetük szerint különböztette meg Kemény tragikus típusait. Az első típust „a ráébredés tragikumá”-val hozta összefüggésbe, s ide sorolta Werbőczy és Pécsi Simon jellemét. Tarnóczy né, Kassai István és Barnabás esetében Beöthy Zsolt kifejezését, a „korlátlanra törő szenvedélyt” említette. Gyulai Pált, Kolostory Albertet, Mikes Jánost, Pécsi Deborah-t és Laczkó Istvánt olyan hősöknek tekintette, „akik valóban vétenek, küzdenek sorsuk ellen és elbuknak ebben a küzdelemben”. Végül Wesselényi Heléna, Norbert Eliz, Bodó Klára s Deák Dóra alakjában „mártír-tragikumnak” nevezte a közös sajátosságot.¹⁵ Bármelyik sort is vegyük elő, azonnal kiviláglik, hogy az egyes szereplők itt sokkal függetlenebbek a hozzájuk rendelt funkciótól, mint a mesében vagy Jókainál. Az alakoknak ez a nagyobb önállósága arra vezethető vissza, hogy Kemény a szereplők közötti viszonyokat a meseszerű regényektől idegen módon bonyolítja. Az ő regényeiben nemcsak tudatos, hanem félig, sőt teljesen öntudatlan félrevezető is előfordul – Gergely diák, Kassai István és a Deák testvérek példájával szemléltehetjük e három árnyalatot. Az emlékeztető gyűrűt az *Alhikmetben* hangsúlyozottan meseszerű elemként kezeli, de a mesében védelmet biztosító gyűrű a *Gyulai Pálban* megfosztatik eredeti jelentőségétől. Werbőczy, akinek segítséget, védelmet kellene biztosítania Komjáti Elemér számára, éppen kiszolgáltatottá teszi őt. A tudatos jótevő egyszersmind öntudatlan gátló is. Báthory István, Alhikmet, Kassai István vagy Dórka az adományozó, az elindító, a rábeszélő szerepére vállalkozik, de végül is egyikük sem felel meg ennek a szerepnek. Gyulai Pál és Gergely diák között egyértelműen a hős és a gátló viszonya áll fenn, de Komjáti Elemér és Barnabás között már bonyolultabb a kapcsolat, Kassai István pedig körülbelül egyforma mértékben gátolja és segíti unokaöccsét. Komjáti Elemér rossz tanácsadója egyértelműen Dórka, Gyulai esetében viszont már belülről jön a rossz tanács. Célul tűzi ki Sennoné megismerését, de nem semlegesíti magában az öntudatlan gátlót – meggyilkoltatja azt, kiről nem tudja, hogy a nő férje –, ezért vall kudarcot. A történet egyik pontján Gyulai Eleonóra öntudatlan kártevője, utóbb a nő lesz Gyulai tudatos ellensége. Más regé-

¹³ Northrop FRYE: *Anatomy of Criticism. Four Essays* (1957). New York, 1966. 41.

¹⁴ KIBÉDI VARGA Áron: „Népmese és irodalomelmélet.” *Magyar Műhely* 1976. nov. 15. 42.

¹⁵ BARTA János: „Kemény Zsigmond”, in Kemény Zsigmond: Gyulai Pál. Bp. 1967. 54–55.

nyekben ismét másként alakul át a hős és a cáfoló közötti viszony: Kolostory Albert és Norbert Lipót, Bánházy Arthur és Alhikmet, Jenő Eduárd és Villemont Randon esetében a vállalkozó és az értelmező viszonyává lesz. Míg a mesében egyazon jelentőhöz két jelentett is tartozhat: Holle anyó nemcsak az igazságtévő öregasszonnyal azonos, hanem a téllal is,¹⁶ amelyet allegorikusan megszemélyesít, addig Kemény – mint a romantika óta számos pályatársa – két jelentőt kapcsol egy jelentetthez. Villemont Florestan és Jenő Eduárd, Taddé doktor és Alhikmet egymás hasonmásának is tekinthető, s voltaképpen akkor is hasonmás-szerkezettel van dolgunk, amidőn valamelyik szereplő önmagára alkalmaz egy példázatot.

Kemény műveiből különösen kettő példázhatja írójának a szerepkörök bonyolításában megnyilvánuló kísérletezését: a *Ködképek a kedély láthatárán* és a *Gyulai Pál*. A *Ködképek* különösségét akkor láthatjuk világosan, ha a mesére jellemző hat elsőrendű szerepkört választjuk kiindulópontnak. A legfontosabb történetnek Jenő Eduárd az alanya, a népboldogítás a tárgya. A tárgynak Jenő Eduárd az adója és a birtok jobbágysai a befogadói. A segítő hiányzik, Jenő Eduárd és a birtok jobbágysai együtt képezik az alany ellenségeit. Végeredményben tehát egyetlen főszereplő sem köthető egyazon szerepkörhöz. A *Gyulai Pál*-ban is a szerepeknek ehhez hasonló egymáshajrázását figyelhetjük meg. Nem véletlen, hogy ebben a regényben drámai formájú részek is akadnak: a főhősök mind egy-egy szereppel azonosíthatók. Csakhogy míg a mesében alak és szerep azonossága természetes, addig itt a szerepszerűség értékítélet: az ábrázolt világ, s azon belül a jellemek értékarányát jelzi, hogy a szerep szintjére süllyesztenek. A szerep idézőjelbe kerül, a stilizáltság megnyilvánulása. A bonyodalmat hármas szerepzavar okozza: Gyulai lefoghatja Sennót, s így lehetetlenné teszi a színjátszást; Gergely diák kiszorítja a muderrisek korábbi vezetőit, az asztrológót és Márkházyt; végül ugyanő kiszorítja Báthory Zsigmond kegyencét, Gyulai Pált. A megoldás tanúsítja, hogy a regényíró csak kiindulópontként használhatja fel a mesére jellemző formulát. A hősök egymásnak ellentmondó szerepekre hullnak szét: Gyulai államférfi (azaz kegyenc) és költő-tudós (azaz független személyiség); Márkházy főpalotaőr és török ügynök; Alfonso Báthory Zsigmond gyóntatója, Habsburg-ügynök és kolduló barát; Eleonóra Senno felesége, Tiefenbach grófné néven Báthory Zsigmond szeretője, Anna testvérként pedig egy zárdai főnöke; Gergely diák a fejedelem kegyence és török ügynök. Gyulai Pál a fejedelem kiszolgáltattottja, a fejedelmet Eleonóra csavarja az ujjá köré, ő Alfonsótól kapja az utasításokat, aki viszont tudta nélkül Gergely diák ellenőrzése alatt áll. A szerepek egymásba csúsztatása nyilvánvalóan olyan világ jelölésére szolgál, amelyben teljes a manipuláltság, az emberek elidegenedett törvények eszközei.

Abban a pillanatban, amidőn egy jellem kialakulása megkezdődik az epikus szövegben, felismerhető, hogy a szerző az *egyszerű formák* közül melyiknek a jelrendszerét választotta kiindulópontul. A jellemzés néhány vonása alapján ugyanis már az olvasó tudja, mit várjon, mert bizonyos számú elemből meg tudja szerkeszteni a jelrendszer egészét. Az egyszerű formák jelrendszere ugyanis annyira zárt, hogy két azonos műfajú alkotás – például mese, proverbium vagy legenda – azonos funkciójú alkotóeleme kicserélhető egymással. Jolles tíz egyszerű formát különböztetett meg: a példaságot, a mítoszt, a gesztát, a mondát, a találós kérdést, a viccet, a proverbiumot, a legendát, a fabulát és a mesét.¹⁷ A magunk részéről úgy látjuk, Kemény merített e formákból: részelemként gyakran élt proverbiummal, fabulával és mesével, művei egészének megformálásakor pedig nemcsak a mese, hanem a példaság is ösztönözte: Kolostory Albertnek az egyedi esete a polgárosulni nem tudó arisztokrácia általános sorsa helyett áll, és Jenő Eduárd, sőt Tarnóczyné is felfogható úgy, mint egy egészet képviselő részjelenség. Éppen ezért túlzásnak véljük azt a megállapítást, mely szerint hiányzik Keménynél „mint elbeszélőnél vagy mesélőnél a komoly, művelő erejű érintkezés az alsóbb irodalmi kultúrával, az íratlan elbeszélő formákkal”.¹⁸ Tény, hogy a népies hangnem hiányzik a műveiből, s az is világos, hogy messze távolodott az egyszerű formáktól. E kettő közül az első lehet helyteleníteni, a másodikat viszont nem. A XIX. század közepén minden komoly esztétikai igényű regényíró meghaladta az egyszerű formákat. Az epikus egyszerű formák ugyanis mind puszta cselekvésfunkcióból álló rendszerek. Egyrészt mozdulatlanok – a normatív jelleg annyira uralkodó bennük, hogy a jelek elsődleges feladatukra mindig emlékeztetés a műfajt meghatározó általános szabályrendszerre –, másrészt – szóbeliségüknek fogva – sosem véglegesek. Kemény Zsig-

¹⁶ Vlagyimir Jakovlevics PROPP: A mese morfológiája. Bp. 1975. 22.

¹⁷ André JOLLES: *Formes simples* (1930). Paris, 1972.

¹⁸ BARTA János: „Kemény Zsigmond mint szépíró”, in *Költők és írók. Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1966. 93.

mond idejében a szerepkörben kimerülő jellem fokozatosan a kikapcsolódás műfajaiba került át. A lélektani érdeklődés nem kaphatott helyet az egyszerű formákban – mint ahogy a detektívregényből is mindmáig hiányzik a belső cselekményesség.

A regényt három tényező is szabadabb felépítésűvé teszi, mint a mesét: egyrészt a nagyobb terjedelem, másrészt az írásbeli rögzítettség, végül az, hogy a társadalom magasabb fejlettségi szakaszában létrejött összetett forma. A hosszabb lélegzet és az összetettség okozza, hogy vagy sok műnetes, vagy több szintes a történet. Kemény e két lehetőség közül az utóbbit: betétek közébeékelését választotta. A mesében a főszereplő életéről tudunk meg a legtöbbet. A legtöbb regényben – a *Vörös és feketétől* az *Anna Kareninán* keresztül az *Ulyssesig* – ugyanez a helyzet. Keménynél e biografikus funkció kisebb elhangolódásáról beszélhetünk: Báthory Zsigmond életéből nagyobb szakaszt ismerünk, mint Gyulaiéból, Pécsi Simon és Barnabás életrajzszövegében áll előtűnk, mint a két Elemér. Az összetettség és a rögzítettség inkább lehetővé teszi a nyitott zárlatot. A mesében a funkciók rögzítettsége kizárja, hogy a befejezéskor valami kezdődjék, Kemény viszont – a realizmus igényétől vezettetve – a *Férj és nő* és *A rajongók* végén éppen azt érezteti olvasójával, hogy a regény befejezése csak egyes szereplők (Kolostory Albert, Kassai Elemér és István) életében jelent lezárást, mások (Iduna, Pécsi Deborah, Báthory Zsófia, Gyulai Ferenc és II. Rákóczi György) életében legfeljebb pillanatnyi megállapodást.

Kemény regényeink szerkezetében olyan szabályszerűségek érvényesülnek, amelyek feltárásához nem elég a bennük módosított egyszerű formákat tekintetbe venni. A történeti poétika szempontjainak csak akkor teszünk eleget, ha azokat a műfaji hagyományokat is megvizsgáljuk, amelyek már az *összetett formák* fejlődése során jöttek létre.

Abból a feltevésből indulunk ki, hogy elméleti igényű vizsgálatban célszerűtlen a regény megjelölést a köznyelvi, tehát igen tág értelemben használni. Célravezetőbb, ha inkább az elbeszélő műnem különböző történeti típusait különböztetjük meg. Mind a *Tündérkert*, mind a *G. A. úr X-ben*, mind *A karthausi*, mind a *Magyarország 1514-ben* hátrányos színben tűnhet föl, ha egyazon műfajhoz soroljuk őket. Éppen ezért a továbbiakban öt műfaj bevezetésére teszünk kísérletet. A meseszerű műfajokban – az írásos hagyományból ide soroljuk a lovagregényt, a pikareszket és a detektív történetet – a harmadik személy uralkodó és a funkciók képezik a fő szervező elemet. A szűkebb értelemben vett regény annyiban tér el ettől a műfajtól, hogy a harmadik személy elsődlegességéhez jellemek kapcsolódnak, meghatározott idővel és térrel. A vallomás első személyű. A kulcsregény és a románcos regény harmadik személyű, de a jellemeket eszmék szócsövei, illetve stilizált lélektani őstípusok váltják fel, az idő és a tér pedig – különösen a románcos regényben – gyakran meghatározhatatlan. A románcos regény a verses epikával, a balladával, az allegóriával, s a régmúltban játszódó történettel, a regény a jellem- és az életképpel tart rokonságot. A többi műnem közül a líra a vallomásra és a románcos regényre, az értekezés a kulcsregényre, a leírás a szűkebb értelemben vett regényre gyakorolhat hatást.

A felsorolt öt műfaj természetesen nem egyéb, mint ideáltípus. Az egyes művekben uralkodó tendenciaként érvényesülhetnek. A *Hiúság vásárában* például a regény, a *A karthausiban* a vallomás, a *G. A. úrban* a kulcsregény, az *Adolphe*-ban a románcos regény a meghatározó minőség. Hasonló dominanciát Kemény életművében legfeljebb *A rajongók* esetében lehet kimutatni, ahol a regényszerűség elsődleges. A többi műben szembetűnő a műfajok keveredése: *A szív örvényei*, a *Szerellem és hiúság* és a *Zord idő* a románcos történet és a regény ötvözte, az *Élet és ábrándban* és a *Gyulai Pálban* a románcos jelleg a vallomásszerűvel, a *Ködképekben* a románcos a kulcsregénnyel keveredik. A kettős társítások közül Kemény csak a regény és a vallomás, illetve a vallomás és a kulcsregény egyesítését hagyja kihasználatlanul. Enciklopedikus igénnyel nem lép föl, azaz nem használ négyes kombinációt, de az ilyen művek az egész világirodalomban nagyon ritkák. A hármas összetételre viszont akad példa az életművében. A *Férj és nő* és az *Özvegy* románcos, kulcsregény- és regényszerű elemek együttese. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy Kemény kivételesen nagy hajlamot árul el a műfajok ötvöztetésére. Nemcsak Jókaiival szemben, aki legtöbbször a mese és az életkép társításához folyamodott, hanem legtöbb külföldi kortársával szemben, akik vagy tisztán a regény, illetve a románcos történet hagyományához fordultak – mint Balzac és Dickens, illetve Emily Brontë, Hawthorne és Melville –, vagy legfeljebb váltogatják a két műfajt – mint Flaubert.

A szóba hozott műfajok közül a románcos történet és a példázatszerű kulcsregény tart közelebbi rokonságot a mesével, amennyiben a szereplő mind a háromban allegorikus, konkretizáló színekdoché jellegű: Jenő Eduárd és Tarnóczyné is felfogható általános szabály esetenként, mivel mindkettőjük megformáltsága erősen funkcióhoz – az erőszakos népboldogítást, illetve az elvaskult türelmetlenséget

cselekvő megnyilvánulásaihoz – kötött. A mese funkcióinak átalakításában Keményt nemcsak különböző műfaji hagyományok, hanem történeti irányzatok is befolyásolták. Az *Élet és ábránd*, a *Gyulai Pál*, a *Két boldog*, a *Ködképek a kedély láthatárán*, az *Alhikmet*, a *vén törpe* és a *Poharzás alatt* a romantika, a *Szerelem élete*, az *Özvegy és leánya*, a *rajongók* és a *Zord idő* a realizmus elsődleges hatását mutatja. Ennek alapján Kemény regényírói pályafutásában két szakaszt különböztethetünk meg. Az első korszak utolsó műve, a *Poharzás alatt* (1853) már a romantikus kísérletezés kimerülését mutatja, míg a realista szakasz első alkotása, a *Szerelem élete* (1854) a három utolsó regényhez képest még szerény vállalkozás. A második korszakban Kemény jobban tudta összpontosítani erőit, de másrészt az is tagadhatatlan, hogy a realizmus után jelentkező lélektani regényírást leginkább az első időszakban írt műveivel (*A szív örvényei*, *Férj és nő*, *Szerelem és hiúság*) előzte meg. A lélektani regény iránti hajlam okozza, hogy Kemény a mesében, lovagregényben, pikareszk történetben majdnem kizárólagos külső cselekményt jelentős részben belső történéssel váltja fel. A romantikus örökség teszi érthetővé azt a törekvést, hogy a mese allegorikus szereplőit szimbolikus, többértelmű alakokkal helyettesítse. Végül a realista szándék vezeti a leírások és a jellemképek megformálásakor. Minél jobban távolodik el a regényíró a mesétől, a szöveg egyes részei annál kevésbé változtathatók meg, anélkül, hogy a szöveg egészen is változtatni kellene. Kemény a romantika, a realizmus és a lélektani regény ötvözésével olyan regénytípust teremtett, amelyben a részek felcserélhetősége, illetve kiiktathatósága teljesen megszűnt. Nincs teljesen kizárva, hogy távoli kapcsolat áll fenn a meseszerűségtől és a vallásos világméltól való eltávolodás között.

Az említett műfajokon és irányzatokon kívül az epika fejlődésében megkülönböztetett egyéb paradigmák is bevonhatók Kemény regénytípusainak meghatározásába. Egyetlen példaként a Bahtyin által megkülönböztetett három típusra: a próbatételes, a hétköznapi kalandregényre és az életrajzi regényre hivatkozánk.¹⁹ Közülük a próbatételes kalandregény áll legközelebb a meséhez, mert mindig ugyanazokból a részekből épül fel. Egyedi és egyszeri jelenségeknak, egymástól független, véletlenszerű kalandoknak elvileg végtelen soraiból és állóképszerű jellemkből tevődik össze. Ebből a hagyományos szerkezetből – melyet a *Daphnisz és Khloe* vagy a barokk regény körülbelül tisztán képvisel – Kemény csak a próbatétel funkcióját őrzi meg. A véletlenszerű, mely e típus szervező elve, nála kivételes: alighanem egyedüli megnyilvánulásaként tartható számon a *Szerelem és hiúság*nak az a részlete, amelyben 'Coranini betoppan Sarolta és Romvay beszélgetésének a kellős közepén. A *Satyricon*, az *aranyzsámár* és a pikareszk által tisztán képviselt köznap kalandregény felépítése viszont annál érezhetőbb hatással volt Kemény tevékenységére. Ez a hagyomány biztosítja szépprózai életművének egységét. A köznap kalandregényben a vétek – bűnhődés kettősség célulva a szervező erő a cselekmény, az átváltozás a jellem szintjén. A *Gyulai Pál*ban, a *A szív örvényeiben* és a *Ködképek*ben Kemény nem „romantikus sablonokat” használ, hanem ezt a paradigmát idézi fel. Sennoné vagy Mery Agatha vétkezik a bűnhődik, közben pedig átváltozáson megy keresztül. Taddé és Bánházy Arthur, Iduna és Ameline-Cecil, valamint Villemont Randon és Gergely diák is átváltozik, Villemont Florestan történetében a szereplők ruhát cserélnek. Kemény azért folyamodik ehhez a paradigmához, hogy tagadja az életrajz paradigmáját, amelyben a szereplő folytonossága a szervező elem. Ráérdez az embernek önmagával való azonosságára, s ezzel olyan kezdeményezést tesz, mely történeti szerepét illetően átmenetet képez a romantika és Dosztojevszkij között. Ez az átmeneti jelleg szorosan összefügg azzal, ahogyan Kemény a már említett műfajok közül a románcos történetet, a kulcsregényt és a szoros értelemben vett regényt ötvözi.

Keményt érdekes módon „az egyedítés képességéért” szokás dicsérni, ami távol áll a *románcos történet* hagyományától. Az ő jellemzéseinek a dicséretét Gyulainak még félig elmarasztaló véleményére lehet visszavezetni, mely szerint Kemény „nem téved absztraktióba, kerüli a typust, talán inkább, mintsem kellene és egyénekre törekszik”. Ha arra gondolunk, hogy az *Egy régi udvarház utolsó gazdjában* a kulcsregényszerű és a románcos elemek teljesen kiszorították a regényszerűséget, akkor igazat kell adnunk annak az irodalomtörténésznek, aki úgy vélte, hogy idézett véleményével Gyulai „önkéntelenül is saját kevésbé egyenítő jellemfestéseit törekedett igazolni”.²⁰ Csakis a tiszta

¹⁹ Mihail Mihajlovics BAHTYIN: A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok.) Bp. 1976. 266–301.

²⁰ NÉMETH G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félszázad. A romantika után. Bp. 1971. 131; GYULAI PÁL: „Kemény Zsigmond”, in Emlékbeszéd. 3. bőv. kiad. Bp. 1914. I. 174; NAGY Miklós: Kemény Zsigmond. Bp. 1972. 228.

allegorizálás felől lehet azt állítani, hogy Keménytől idegen a típusalkotás. A naturalizmus felől éppen ennyi joggal állíthatná valaki, hogy Kemény csak típust ismer, egyént nem. Valójában a típusalkotás „olyan eljárás, amely egyensúlyt igyekszik teremteni a szemléletes-konkrét és az elvont-általános között”,²¹ és Kemény ennek az egyensúlynak a megteremtésére törekedett, valahányszor a regényt a románcos történettel és kulcsregénnyel ötvözte. A románcos jelleg tehát a típusalkotás eszköze, akár az évszakok váltásának, a kozmikus időnek az ábrázolásában nyilvánul meg (*A szerelem élete*), akár a szereplőnek szimbolikus felfogásában – mint Tarnóczyné esetében, aki egyszerre az elvakult türelmetlenségnek, a normatív ideológia végletes túlhajtásának, az irracionálisnak és az anyakomplexusnak a példája. Amikor a románcos jelleg módosítja a regényszerűséget, az eredmény lélektani őstípus – mint Tarnóczyné és Sára, Barnabás és Komjáti Elemér esetében, akiknek a viszonya a szörnyeteg és az angyal ősrégi szembeállításának a leszármazottja. Ha viszont a kulcsregény keveredik a szűkebb értelemben vett regényszerűvel, akkor társadalmi típusok keletkeznek – mint Laczkó István (Szőke Pista), Kassai István és Pécsi Simon esetében, akik kiszolgáltatott jobbagyot, illetve kétpolgári gondolkodásmódot képviselnek.²²

A *kulcsregény* hagyományát azért kell tekintetbe venni Kemény jellemalkotásának megítélésakor, mert a *Ködképek*, az *Alhikmet* és az *Özvegy és leánya* szerzője ugyanúgy a példázat műfaját vette kiindulópontnak, mint ahogyan *A kőszívű ember fiai* és a *Fekete gyémántok* szerzője a mesét. Közvetlen mintaként a menipposzai szatíra XVIII. századi leszármazottja, a felvilágosodás kori tanregény állhatott előtte. Míg azonban a *Gulliver utazásai* vagy a *Candide* eszme szemléltetésére vállalkozott, a történethez mellékelve a tanulságot, tehát az értekező elemet az elbeszélőnek rendelte alá, addig Kemény szerves egységet képezett a jellemből és az ideológiából. Ez okozza, hogy a *Ködképek*ből egyértelműen nem vonható el az ideológia, ezért nem lehet választ adni arra kérdésre, Alexander Bachra vagy Kossuthra utal-e Jenő Eduárd jellemzése. A felvilágosodás kori eszmeregényben az eszmék szoros értelemben véve nem szereplőkhöz tartoznak: Pangloss és Candide végső párbeszéde csak ürügy a szerzőnek arra, hogy egy általa helytelenített, illetve helyeselt álláspontot tanító céllal állítson szembe egymással. Bahtyin joggal nevezte ezt a szerkezetet monologikusnak.²³ Voltaire vadembere eszme jellem nélkül, Gergely diák, Jenő Eduárd, Tarnóczyné vagy az öreg Kádár esetében viszont a jellem és az ideológia kölcsönhatását figyelhetjük meg. A módosítatlan kulcsregény szerkezete logikai következtetéshez hasonlít, amelyet rendszerint az elbeszélő, esetleg a főhős von le a történetből. Ebben a műfajban csak helyeselt és polemikusan elutasított eszme létezhet. Gyulai visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Kemény szívesen gondolkozott példázatokban.²⁴ Szépprózai műveiben mégsem fordul elő, hogy az elbeszélő vagy valamelyik hős a mű egészének jelentését tanulságként fogalmazná meg. Igaz, hogy két regény, a *Ködképek a kedély láthatárán* és az *Özvegy és leánya* kulcsregényszerű mélyszerkezetét logikai következtetés átalakításaként is értelmezhetjük:

Az erőszakos népboldogítás kudarchoz vezet.
Jenő Eduárd gróf erőszakos népboldogításra tesz
kísérletet.
Kísérlete kudarchoz vezet.

A türelmetlenség köz- és önvészélyes.
Tarnóczynéből hiányzik a türelem.
Tarnóczyné köz- és önvészélyes.

Mégsem hisszük el, hogy e végtelenül egyszerű formulák képeznék e két regény alapjelentését. Azért nem, mert e következtetéseket csak az olvasó vonhatja el a szövegből. Más szóval, a kulcsregény szerkezete a *Ködképek* és az *Özvegy* esetében csak összetevő a mélyszerkezetben. A másik a szoros értelemben vett regény, pontosabban azon belül a lélektani regény felépítése, amelyben az öntudat a szervezőelem. A következtetés lezárható, de Jenő Eduárd és Tarnóczyné mint öntudat lezáratlan.

²¹ BONYHAI GÁBOR: Az értékek rendszere Thomas Mann „A kiválasztott” című regényében. Bp. 1974. 9.

²² SÖTÉR István: Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után. Bp. 1963. 549, 537.

²³ Mihail Mihajlovics BAHTYIN: A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok.) Bp. 1976. 120–121.

²⁴ GYULAI Pál: „Kemény Zsigmond”, in Emlékbeszéd. 3. bőv. kiad. Bp. 1914. I. 176–177.

Mivel az elbeszélő egyik hősenek a véleményével sem azonosítja magát, Kemény regényeit ideológus hajlamú öntudatok párbeszédeként értelmezhetjük. A *Gyulai Pál*ban a címszereplő, Gergely diák és Alfonso páter, a *Két boldogban* Csiaffer basa és Kun Kocsárd, a *Ködképek*ben Jenő Eduárd és Villemont Randon, az *Özvegy és leányában* Tarnóczyné, Haller Péter és Mikes Zsigmond, *A rajongókban* Pécsi Simon és Kassai, a *Zord időben* Martinuzzi és Izabella párbeszédét figyelhetjük meg. Sőt, a meg hasonlított lélek, Gyulai, Jenő Eduárd, Kassai István vagy Barnabás még önnön tudatában is szembesít ellentétes nézeteket. Mindezek a párbeszédek végül is lezáratlanok, eldöntetlenek maradnak. Főként azért, mert Kemény minduntalan átlendül a példázatból a regény műfajába, hősei eszmék szócsöveiből jellemekké válnak.

Jellemről csakis a szűkebb értelemben vett *regény* esetében beszélhetünk. A jellemet három tényező határozza meg: a környezethez való viszonya, önmagában levő összetettsége és a cselekményhez kapcsolódása.

A *jellem és környezet* között fennálló viszony fontosságát már Arisztotelész is érezte, amidőn „jelleme” és „gondolkodásmód” és „fordulat” és „felismerés” nevezte azt, amit ma külső és belső jellemként, illetve eseményként tartunk számon.²⁵ Kemény e viszony értékelésében félúton áll a romantikus voluntarizmus és a pozitívista determinizmus között. Nemcsak Kun Kocsárd és Csiaffer basa története igazolja ezt, hanem egyrészt Gyulai Pál és Komjáti Elemér, másrészt Kassai Elemér sorsa is. Gyulai és Komjáti Elemér számára adva van a választás lehetősége, s mivel saját tettük eredménye a visszafordíthatatlanság, mindketten felelősek halálukért – ha Gyulai esetében nagyobb is ez a felelősség. Kassai Elemér viszont nem választhat, s így nem felelős a visszafordíthatatlanságra. A naturalista regényben mindenható a körülmény, Keménynél viszont csak részleges hatalommal bír. A két darabontok körül zűrzavaros tömegverekedés jön létre, de ebben saját szökési tervüknek is része van. A körülmény felerősítheti az emberi kezdeményezést, de nem lehet kiváltó ok: „Mindenik átlátta, hogy a véletlen zaj eddig csak bátor tervüket rögtön vakmerésszé tette.” Az ennek a nem-énnel szemben táplált rossz előérzete csak a mellékalakokat (pl. Pécsi Simont) jellemzi, minél inkább főhősről van szó, annál erősebb a szabadság élménye a történet kezdetén. Az első fejezetben nemcsak Komjáti Elemérben, de még Gyulai Pálban is sokkal több a remény, mint a félelem. A naturalista regényben gyakori humanizálatlan térábrázolásnak itt nyomát sem találjuk. Kemény szépprózájában a tér és az alak kölcsönösen hat egymásra. A tér irányítja a hős sorsát: Bodó Zsiga bizonytalan, kialakulatlan jellemét például tovább gyengíti a váratlan elemekkel tele utazás. Ugyanakkor a külső táj a lélekállapot függvénye: a Komjáti-várból visszafelé jövet Bodó Zsiga muderrisektől várt jutalom reményében már úgy látja, hogy a táj önbizalmát, biztonságérzetét növeli. A külső befolyás a főhősöknek inkább a társadalmi rangját, mint a lelkiállapotát befolyásolja, egyedül a *Gyulai Pál*ban jelentős a kölcsönhatás, de még Gyulainál is számottevő a belső történés önmozgása, pedig ő a kegyenc végletes kiszolgáltatottságban él. A főalakok inkább vannak belső, mint külső befolyásnak kitéve. Még Bánházy Arthur is csak látszólagos kivétel, hiszen nem Taddé doktor ébreszti rá életmódja szűköségére, hanem ő maga indul utazni. Kezdeményezésük belülről jön az első ösztönzés, és Gyulai Pál, Kolostory Albert vagy Tarnóczy Sára példáján jól megfigyelhetjük, hogy a tiltás is általában belső eredetű. Az is a fő jelleme viszonylagos önállóságát bizonyítja, hogy nem hallgatnak tanácsadóra. Sőt, a tanácsadó sokszor hiányzik is, a főszereplők magukra hagytak, nincs védettségük. Mivel azonban él bennük a cselekvés iránti igény – Gyulai vagy Kolostory Albert nem tudja elviselni a belső holtponthoz –, önmagukra vannak utalva: Gyulai, Jenő Eduárd, Tarnóczyné, Kassai Elemér egyedül a saját kútfőjére támaszkodik. A belső motiváltság külön hangsúlyt kap, azáltal, hogy a kívülről kapott tudósítást nem követi külső megerősítés: Gyulai Senno szemtelen viselkedéséből indul ki, amidőn feltételezi, hogy a színészek vezetője Báthory Boldizsár közeli embere, de feltevése nem kap külső támasztékot.

Kemény azonban csak egy bizonyos mértékig biztosít önállóságot alakjainak. A környezetükhöz képest határozza meg őket, nem ad nekik hatalmat arra, hogy kérdésessé tegyék a környezetüket. Ha a hős ismeretei hibásak saját állapotát illetően, a hirtelen megvilágosodás inkább külső esemény, mint belső folyamat következtében jön létre. Gyulai, Coranini vagy Turgovics példájára hivatkozhatunk. Igaz, Balzacnál a hős cselekedeteinek társadalmi motivációja a cselekmény legfontosabb szervező elvei közé tartozik, de Keménynek is vannak alakjai – például Kolostory Albert, Norbert Lipót, Jenő Eduárd vagy Laczkó István –, akiknél az ilyen motiváció döntően esik latba. Az is figyelmet érdemel,

²⁵ ARISZTOTELÉSZ: Poétika. Bp. 1974. 15–17.

hogy utolsó regényeiben Kemény már alacsonyabb sorsú főhőst szerepeltet, s a hűbéri társadalom rangjainak rendszerét már az *Élet és ábránd*-ban és a *Gyulai Pál*-ban mint nem valódi értékrendszert kezeli, és ettől a hierarchiától merőben idegen szellemi-intellektuális értékrend alapján rangsorolja jellemeit.

A külső helyzet merev korlátai feszültségben állnak a belső függetlenséggel, s ez képezi a jellemzés kiindulópontját. Akik Kemény jellemteremtő erejét dicsérték,²⁶ általában feltehetően *jellemeinek összetettségére* céloztak. Ebben a vonatkozásban is feltűnő, mennyire ellentmondásos a viszony Kemény és a realizmus között. A realizmus igénye nyilvánul meg abban, hogy Kemény kétértékű jellemeket ábrázol, de a realistának a nyelvre vonatkozó feltevését – mely szerint „a kicsiny és pontos részletek felhalmozása az ábrázolt dolog igaz voltát erősíti meg”²⁷ – nem fogadja el. Egyértelműen rangsorolja a szereplőket. A mellékalakokat emlékeztető szóbeli fordulatall vagy mozdulatbeli gesztussal jelöli meg, amelyet többször, sőt gyakran ismétél. A háttérben álló Naprádiné vagy Haller Péter éppannyira változatlan és végleges, mint Dickens torzképszerű alakjai Pickwick úrtól Skimpole-ig. A különbség ott kezdődik, hogy Kemény a két kiterjedésű alakot három kiterjedésű jellemmé formálja át. Turgovics átváltozása majdnem olyan hirtelen, mint Odette átalakulása Madame Swann-ná, Charlus báró átminősülése rejtélyesen finom ízlésű úriemberből kiszolgáltatott homoszexuális vénemberré. Csakhogy Proustnál a jellem hirtelen megváltozását az elbeszélő nézőpontváltása okozza, Turgovics esetében viszont a nagy csapás a magyarázat kulcsa, amely csapás az elbeszélő számára sem egészen megfogható belső válságot okoz Turgovicsban. Pedig Turgovics csak a regény második felére válik annak a jellemtípusnak a megismeréséhez, amely Kemény művészetének egyik fő erőssége. A *rajongók* részben azért tartozik a XIX. századi magyar irodalom remekei közé, mert Kassai István, I. Rákóczi György vagy Pécsi Deborah összetettségét Dickensnél vagy Thackeray-nél is hiába keressük.

Három kiterjedésű jellemeit Kemény hatféle összetevőből hozza létre: a külső leírást olyan gesztusok megjelenítésével egészíti ki, amelyek látszat és való különbségére engednek következtetni, külön jelrendszert használ az intellektuális képességek megmutatására, az elbeszélőben a szóban forgó jellemmel kapcsolatban támadt sejtéseknek és a vele szemben érvényesített magatartásának a kifejezésére, végül az is a jellemzés külön szintjét képezi, hogy a jellem mennyire szubjektivizált a szövegben: ismerjük-e a belső magánbeszédeit, és milyen mértékben. E hat összetevőből Kemény a három kiterjedésű alakok esetében önellentmondásos rendszert hoz létre. Pécsi Deborah önmagával való azonossága legalábbis megkérdőjelezhető, s ugyanez áll Barnabásra, Jenő Eduárdra, sőt Gyulaira is, aki kétszeresen is megtagadja magát, amidőn kegyenc lesz és gyilkos. Arany inkább hajlott arra, hogy hőseit egy-egy alaptulajdonságból vezesse le – Toldinál is, Etelénél is az indulat a meghatározó elem²⁸ –, Kemény nemcsak hőseinek egyértelműen pozitív vagy negatív értékelését kerüli, hanem az őket fűtő szenvedélyt is összetettnek mutatja.²⁹ Barnabás irigy, de becsületes, durvaság gyengédséggel keveredik benne, Tarnóczynét nemcsak a rögeszme, hanem a képmutatás és a kapzsiság is fűti. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy Kemény jellemeinek összetettségét értékrendjének összetettsége oldozza. A *Ködképek*ben éppúgy kérdéssé válik, hogy mi a bűn s mi az erény, mint Arany nagy balladáiban. Ez a rákérdezés emeli Keményt a *Zách Klára*, az *Ágnes asszony* és a *Vörös Rébék* alkotójának közelébe.

A jellemzés árnyaltságából semmiképpen nem következik, hogy *jellem és cselekmény* viszonyában Kemény az előbbinek tulajdonít elsődleges szerepet. A jellemregényben a térbeli szerkezet elsődleges, a cselekményregényben az időbeli ritmus, az elbeszélés ütemének a váltakozása.³⁰ Korábban, amikor

²⁶ SALAMON Ferenc: „Zord idő” (1862), in *Dramaturgiai dolgozatok* Bp. 1907. 462–463, 486; KERESZTÚRY Dezső: „Az özvegy és leánya. A regényíró Kemény Zsigmondról (1814–1875)”, in *Örökség. Magyar író-arcok*. Bp. 1970. 230; BARTA János: „Kemény Zsigmond”, in *Kemény Zsigmond: Gyulai Pál*. Bp. 1967. I. 48.

²⁷ Roland BARTHES: *Système de la mode*. Paris, 1967. 268. idézi Jonathan CULLER: *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and the Study of Literature*. London, 1975. 38.

²⁸ SÖTÉR István: *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*. Bp. 1963. 426.

²⁹ PÉTERFY Jenő: „Báró Kemény Zsigmond mint regényíró” (1881), in *Összeűjtött munkái I.* Bp. 1901. 148; GYULAI Pál: „Kemény Zsigmond”, in *Emlékbeszéd*. 3. bőv. kiad. Bp. 1914. I. 174.

³⁰ Hasonló, de az itt kifejtettől több vonatkozásban eltérő megkülönböztetésről lásd: Edwin MUIR: *The Structure of the Novel* (1957), in Robert Murray Davis (ed.): *The Novel. Modern Essays in Criticism*. Englewood Cliffs, 1969. 229–240.

Kemény regényeinek idő- és térszerkezetét vizsgáltuk, arra az eredményre jutottunk, hogy ezekben a művekben egyértelműen az idő a központi rendező elv. A jellemregényben – gondoljunk a *Pickwick Klubra* – az idő lassan múlik, a jellem változatlanak tetszik, az olvasót biztonságérzet tölti el. Mindennek nem sok nyomát találjuk Keménynél. Mégis különbséget lehet tenni egyes regényei között annak alapján, hogy a jellem szerepe viszonylag nagyobb-e vagy kisebb. Ha ismert regényeknek akár csak a címét idézzük fel, akkor hamarosan két csoportra oszthatjuk őket: a címek egy része valamely szereplőt nevez meg (*Don Quijote, Moll Flanders, Manon Lescaut, Werther, Goriot apó, Egy régi udvarház utolsó gazdája, Bovaryné, Anna Karenina, Az aranyember, Egy hölgy arcképe, Az öreg tekintetes, Mrs. Dalloway, Klim Számgin élete, Árvácska, A kiválasztott, A versenyló halála*), más része viszont vagy helyszínre utal (*Kopár ház, Tündérvilla, Csendes Don, A találkák háza, Élet az Epszilónon*) vagy időre (*Magyarország 1514-ben, A kamaszkor*), gyakran többes számú főnevet tartalmaz (*Veszedelemes viszonyok, Holt lelkek, Elvesztett illúziók, Üvöltő szelek, A pénzhamisítók, A felvándorlók között, Fokozatok, Vezérlő huzalok*), esetleg a szöveg műfajára, felépítésére vonatkozik (*Passacaglia, Fabula*). Az első típushoz tartozó címek alapján az olvasó a jellem kitüntetett szerepére következtethet, és többnyire joggal. Kemény regényeit is ebbe a szabályrendszerbe illeszthetjük: a *Gyulai Pál* és az *Őzveggy és leánya* szövegében a jellem viszonylag kitüntetettebb szerepű, mint a *Ködképekben*, a *Rajongókban* vagy a *Zord időben*. Arisztotelész a cselekmény elsődlegességét hirdette, úgy vélvén, hogy jellemet könnyebb szerkeszteni, mint cselekményt.³¹ A XIX. században a lélektani érdeklődésű írók megkérdőjelezték ezt a tételt, s végeredményben csak a század legvégétől kezdődtek kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy a cselekmény ismét visszakapja eredeti súlyát. A lélektani jellemregény történeti szerepe mégsem nevezhető epizodikusnak, már csak azért sem, mivel a hatásának tulajdonítható, hogy a későbbi írók a külső cselekmény elsődlegességéről a belső történet elsődlegességére tértek át. Keményt annak alapján tekinthetjük előre mutató regényírónak, hogy főhőseit előszeretettel jellemezte a bennük végbemenő lelki folyamatok ábrázolásával. A hagyományosabb jellemképszerű megközelítés inkább csak a mellékalakoknál érezhető. Kolostory Tamás vagy Naprádiné nem képes fejlődésre: bármilyen történet is velük, a történet nem megteremti, csak szemlélteti állóképű jellemüket. Végül soron nincs szükség rájuk a történet szempontjából, s ez az egész regény megtervezésének alapvető fogyatékosságára enged következtetni.

A *Ködképek* a *kedély láthatárán* és a *Rajongók* viszont egyértelműen szembeállítható a jellemregény hagyományával. Ebben a két regényben a szereplők a cselekmény alkotórészei. Pontosabb körülírásukhoz a cselekményregényeken belüli megkülönböztetésre van szükség. Ezt annak alapján tehetjük meg, hogy a kozmikus, a történeti vagy az egzisztenciális idő³² uralkodik-e a regényben. Az első időtípus a nappal és az éjjel, valamint az évszakok végtelen körkörösségét jelenti. Az eposzok nagy részében a kozmikus idővel találkozhatunk, a középkori művekben is gyakori – például a *Gawain úr és a zöld lovag* –, egyébként általában a lírát jellemzi, bár a *Vörös postakocsi*ban és a *Szindbád*ban, valamint a *Finnegans Wake*-től Beckett *Comment c'est* című művén keresztül Le Clézio *Utazások a túloldalon* (1975) című regényéig az avantgarde epikában is döntő szerepű. Szöges ellentétet képez a célképzetes idővel. Az egzisztenciális idő viszont egyszerre mindkettővel szembeállítható, mivel arra ad lehetőséget, hogy az egyén felszabadítsa magát a másik két idő kötöttségei alól. Éppen ezért főként olyan szerzők folyamodnak hozzá előszeretettel, mint Sterne vagy Proust, akiknél az első személyű elbeszélés a szubjektív időérzés érvényét hivatott kiemelni.

Keménynél teljesen vitathatatlan a történeti idő uralkodó volta. Az egzisztenciális idő mindig csakis a történeti idő keretén belül érvényesül – mint Kun Kocsárd visszaemlékező gondolatsorának vagy Senno és Bánházy/álmának megjelenítéskor. A hősök mind célulvű történeti időben élnek, a kozmikus idő legfeljebb a legtávolabbi háttérben érvényesül, ahonnan nézve a történelem egyensúly és válság körkörös ismétlődésének látszik. A *szeralem élete* az egyedüli kivétel. Ebben a műben a körkörösség a szereplők egymáshoz való viszonyában is érezteti hatását, ironikus jelentéssel: Bikfalvi Szántó Eduárd családjával együtt elszegényedik, miközben a szegény Bartalics Mariból grófné lesz. Ha ettől az alkotójára nem különösebben jellemző műtől eltekintünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a

³¹ ARISZTOTELESZ: Poétika. Bp. 1974. 16–17.

³² A három időtípusnak az itt körvonalazott értelmezéstől lényeges vonatkozásban eltérő meghatározását adja: John Henry RALEIGH: „The English Novel and Three Kinds of Time”, in R. M. Davis (ed.): *The Novel. Modern Essays in Criticism*. Englewood Cliffs, 1969, 244.

cselekményt cél irányítja, s e cél többnyire egybeesik a hős váratlan halálával. Kolostory Albert, Kassai Elemér vagy Komjáti Elemér halála nem esik egybe a regényszöveg végével. Kettős jelentősége van ennek az eltérésnek: egyrészt az elbeszélés objektivitását bizonyítja, vagyis arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a művészi forma erőszak a művön kívüli világ végtelenségével szemben, másrészt ironikus hatású, arra emlékeztet, hogy a közösség elidegenedik a tragikus hőstől.

A regény jellemét tulajdonképpen az olvasó alkotja meg önmagában. Mivel a szereplő csak a könyv szabta határokon belül létezik, az olvasó a jellem fejlődésének összes szakaszát ismeri, és a szövegben bármikor visszakeresheti a korábbi állapotokra vonatkozó részeket. Felvetődik tehát a regényhős megszerkesztettségének, *mimészsiz és szövegszerűség* viszonyának a kérdése. Kemény a teljesebb mimészsiz igényével lép fel, amidőn a történet kezdő időpontjához képest külső visszatekintéssel lényeges mozzanatok közöl alakjainak múltjából – például Tarnóczy Sára, Pécsi Simon vagy Komjáti Elemér esetében –, de ezzel ellentétes tendencia érvényesül abban, hogy hősei jelentős részének nincs gyermekkor. A fő hangsúly a „célbaérésre” tevődik. Ehhez a célhoz viszonylag egyenes vonalú mozgás vezet, a cselekedetek és helyzetek többnyire egyszerűek, nem ismétlődnek, a főalakok nem képezik részét életkép-szerkezetnek. A korai művekben a történet célszerűsége és az állóképyszerű jellem ellentmond egymásnak, 1850 után azonban egyre jobban érvényesül a szereplők belső fejlődése.³³

Figyelmet érdemel, hogy Arisztotelész a célelvűség mellett még egy szempontot látott érvényesülni a jellem megalkotásában: a hagyományt.³⁴ A mi nyelvünkön ezt úgy mondanók, hogy a „szükség-szerűség”, a „valószínűség” a műfajnak s a használt jelrendszernek is függvénye. A közvetlen jellemzés általában a nyilvánvaló indítékok megnevezésére szolgál, a közvetett jellemzés viszont rejtett indítékok megsejtésére ad alapot. Az előbbi annak felel meg, amit később szubjektív elbeszélésnek fognak nevezni, az utóbbi az objektív elbeszélés velejárója. A közvetlen jellemzés a szereplő alkatának lényegét kész tételként fogadtatja el az olvasóval, a közvetett jellemzés a hőst létében mutatja be, s a következtetést a befogadónak kell levonnia, a lényegét neki kell a látszat mélyén kikeresnie. Mivel Kemény gyakran él közvetett jellemzéssel, bírálói a saját konvenció rendszerük alapján közelítették meg műveit, s így jutottak ahhoz a következtetéshez, hogy „lélektani hitelesség” dolgában Kemény csak Aranyhoz fogható, vagy ennek alapján láttak „valószerűtlenséget” a *Ködképek* ben és a *Szerelem és hiúság*ban.³⁵ A magunk részéről inkább úgy vélünk, a lélektani hitelességnek különböző történeti hagyományai léteznek. Történetietlen normativitás hibájába esnénk, ha azonos követelményeket támasztanánk az *Alhikmet*, a *vén törpe* és a *rajongók* című alkotással szemben.

A jellem befogadásában legalábbis három tényező játszik szerepet. A benyomások folyamatos rögzítése biztosítja az alak folytonosságát. Keménynél ez a politikai jellemképek és a mellékalakok befogadásánál visz döntő szerepet. Emlékeztünk teszi lehetővé a szereplők értelmezését és az azonosulást. Végül a várhatóság ad lehetőséget a fordulat, a jellemfejlődés észlelésére. Mivel Kemény főalakjainál inkább csak e két utóbbi tényező érzeteti hatását, a jellem folytonossága időnként kérdésessé válik. A rejtett indítékok feltárása arra készteti Keményt, hogy ne ragaszkodjék ahhoz, amit a XX. század cselekményközpontú írói már „a személyiség fantomjának” érznek.³⁶ Jenő Eduárd, Coranini vagy Turgovics hirtelen átalakulásával rákérdez az emberek önmagával való azonososságára.

Jellemalkotásával Kemény egyszerre tekint vissza és előre: művészetének ezt a rétegét is *romantika és realizmus* ellentmondásos összefüggése hatja át. Túlzott leegyszerűsítéssel azt mondhatná valaki, hogy műveiben a jellem folytonosságát a realizmussal, váratlan átalakulásait a romantikával lehet összefüggésbe hozni. Részben pozitívista hajlama teszi érthetővé, hogy 1850 után Kemény magyar kortársainál közelebbi kapcsolatba került a realizmussal. A szereplők testi felépítésének, a körülményeknek a pozitívista ösztönzésű részletezése viszont feszültségben áll a látomásokkal és álomképeknek romantikus megjelenítésével. Jellemképei pozitivistábbak a regényeinél, de még a *Széchenyi István*ból sem hiányzik a látomásos elem. A jellem összetettségét részben azért kedveli, mert alkalmas

³³ MARTINKÓ András: Báró Kemény Zsigmond pályafordulata. Pécs, 1937. 82.

³⁴ ARISZTOTELESZ: Poétika. Bp. 1974. 34.

³⁵ BARTA János: „Kemény Zsigmond mint szépíró”, in *Költők és írók. Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1966. 108; illetve NAGY Miklós: Kemény Zsigmond. Bp. 1972. 108. 104.

³⁶ HALÁSZ Előd: A polgári tudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái. (Az idő mint szerkesztési elv a Varázshegyben.) [Kandidátusi értekezés, 1960.] 220.

ad a pozitívista elemzésre, de a patológia ábrázolásában hirtelen átvált a romantikus jelrendszerre. Maga az a tény, hogy jellemzéseiben kerüli az egyértelműséget, kétségteljesen a történeti értelemben vett realizmushoz kapcsolja,³⁷ a háttér és a hősök leírásával együtt. Fogalmak meghatározásából és elemzésekből álló tanulmányai s politikai jellemképei mégis közelebb állnak a pozitivizmushoz. Részint azért, mert Kemény a jellemet általában a cselekménynek rendeli alá, ellentétben a *Bovaryné*, az *Anna Karenina*, de még az *Egy hölgy arcképe* szerzőjével is. Másrészt azért is, hogy Gergely diák, Kolostory Tamás, Tarnóczy, Haller Péter, Barnabás és Dorka ábrázolásakor a groteszk kifejezésének romantikus hagyományát használta fel. Legfőképpen mégis az álom és a látomás központi szerepe okozza, hogy Keménynél mindvégig meghatározó jellegű a romantikus jellemábrázolás. A magunk részéről Scott helyett inkább Hoffmann jelölne meg forrásként, nem hallgatva el, hogy a romantikus hatáskeltés egyszerűbb és igen elterjedt formái sem hiányoznak Kemény műveiből – ennek bizonyítására Mery Agatha, Iduna vagy Villemont Florestan történetének több mozzanatát is idézhetnők. Tagadhatatlan, hogy e mozzanatok modorosságát is tartalmaznak, de nem az ilyen külső cselekményességben, hanem a regényalakok belső életének megjelenítésében érezzük Kemény romantikájának a lényegét. Az sem bizonyos, hogy egyértelműen romantikus sajátosságról van szó, amidőn a jellem egyetlen alapszenvedélyre egyszerűsítődik.³⁸ Láttuk, hogy a belső indítékok még Tarnóczy esetében is összetettek, s aligha lehetne az öreg Goriot-ról bebizonyítani, hogy az ő szenvedélye nagy mértékig összetett. Feltehetően Kemény esetében sem egyértelműen romantikus jellemábrázolással, hanem műfaji kérdéssel állunk szemben. Kemény jellemábrázolását nemcsak a romantikus örökség befolyásolta, hanem az is, hogy a regényt sokszor a románcos történettel és/vagy a példázattal ötvözte. Ez az ötvözés indokolta, hogy később a *Tündérvár* és az *Iznya* szerzője az ő kísérletének az eredményeit használta fel.

2. A történet elmondójának és befogadójának viszonya

Mivel bármely epikus mű nemcsak történet, hanem elbeszélés is, a benne szereplő személyek sem korlátozódnak a történet hőseire, hanem az elbeszélésnek mint közlési tevékenységnek a résztvevőire, a történetnek a szövegben jelölt elmondójára és befogadójára is kiterjednek. Mivel Kemény történeteinek szereplőit több szempontból is meg próbáltuk közelíteni, szükségképpen kísérletet kell tennünk a történetelmondó és a történetbefogadó szerepének a meghatározására, akkor is, ha e kérdéskörrel a szakírók még kevésbé foglalkoztak.

Az elbeszélő közlés résztvevőit is viszonyfogalomként értelmezzük, a történetelmondó beszédhelyzetéből tesszük függővé. Valahányszor a történetelmondó elbeszél, leír vagy értelmez, az írott hagyományban kialakult szabályok szerint módosított, de már eredeti szóbeli formájában is konvenció jellegű beszédaktust végez el.³⁹ A történet szempontjából csak elrendező szerepűek e szabályok, az elbeszélés szempontjából viszont már konstitutív törvényszerűségek, nélkülük nem is lehet elképzelni az elbeszélést. Ahhoz tehát, hogy körülírassuk a történetelmondó és a történetbefogadó viszonyát Kemény regényeiben, azokat a beszédhelyzeteket kell megneveznünk, amelyek az e szövegekben irodalmiasított beszédaktusokat meghatározzák.

Elsőként az elbeszélő *utaló* (referenciális) szerepét említendő, mivel e nélkül az összes többi elképzelhetetlen lenne, hiszen a többinek hozzá képest jórészt modális feladatköre van. Utalni arra lehet, ami létezik, fennáll, önmagával azonos, azonosítható.⁴⁰ Történet elmondása csakis az utaló beszédhelyzet gyakori alkalmazásával lehetséges, hiszen a történet végső soron nem más, mint események, hősök, környezetek azonosítása. Kemény azonban az utaló beszédhelyzet másik szerepkörére is

³⁷SÖTÉR István: Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után. Bp. 1963. 515, 516, 517; 516, 505, 503.

³⁸SZERB Antal: Magyar irodalomtörténet. 2. átdolg. kiad. Bp. 1935. 319, 322; WÉBER Antal: „A romantika vége. Kemény Zsigmond regényeiről”, in Irodalmi irányok, távlatból. Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből. Bp. 1974. 344–346; uő: „Gondolatok Kemény Zsigmond történetfelfogásáról.” It. 1975. 531, 536.

³⁹J. L. AUSTIN: How to Do with Words. Oxford, 1962. 14–15, 105, 118; John R. SEARLE: „The Logical Status of Fictional Discourse”. New Literary History. Vol. IV. Winter, 1975. Number 2. 325, 327.

⁴⁰John R. SEARLE: Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language (1969). Cambridge, 1974. 77–80.

igényt formál: pozitívista hajlamánál fogva ismereteket is közölni akar, és pedig főként történeti, másodsorban lélektani ismereteket.⁴¹ Önmagában a nagy ismeretanyag nem lenne művészi teherként Kemény szépprózájában, az esztétikai egyenetlenséget az okozza, hogy az elképzelt történetre való elsődleges utalás nem képez szerves egységet a tényleges ismeretekre való másodlagos utalás nevelő célzatával.

Az azonosítható tételeket az írónak rendszerezni kell. Az elbeszélő *elrendező* szerepét még a legrövidebb elbeszélte történetekben is ki lehet mutatni. Kísérletképpen a *Zord idő* néhány eseményének saját magunk által készített elbeszélésén szemléltetnők ezt az állítást:

Komjáti Elemér feleségül szeretné venni Deák Dórát. Budára, megy, hogy hírnevet szerezzen, s így társadalmilag Dóra rangjához közelebb álljon. Barnabás diákkal együtt fogságba esik. Mikor Werbőczy kiváltja, társának megígéri, hogy őt is ki fogja váltani. Nem siet, hogy beváltsa ígéretét, és a külső körülmények sem kedveznek neki. Barnabás török katonává lesz, s adandó alkalommal megöli Elemért.

Ebben a végtelenen rövid szövegben az állítmányok adják a fabulát, a kompozíciót, az elbeszélést, a mondatok többi része képezi a szűzsét, a történetet. Ugyanezzel az alapelvvel Kemény saját szövegeit is végig lehetne elemezni. Négy mű aprólékos megvizsgálása után arra az eredményre jutottunk, hogy Kemény történetmondói nagyon ritkán tesznek előrevetítő megjegyzést, viszont annál gyakrabban folyamodnak ismétlő visszatekintéshez. A megelőzés hiánya a művek objektív elbeszélő nézőpontját bizonyítja, Kemény nem szívesen csökkenti a feszültséget előretekintéssel. Egyazon történés többszöri elbeszélése – a gyakorító életképszerűség ellentéte – viszont egyértelműen emlékeztető jellegű. Különösen akkor van szükség erre, ha a történet és az elbeszélés időrendje nagy mértékben eltér egymástól, mint *A szív örvényeiben* vagy a *Gyulai Pálban*. A románcos jellegű művekben a történet elbeszélő átalakítottasága fokozott mértékű, jellemző, hogy például a *Gyulai Pálban* ugyanaz az esemény, a székely kék darabontok megszökése Gyulafehérvárról a történet egyik szálán az I. kötet 274., a másik szálon a 416. oldalán szerepel. A regényszerű művekből hiányoznak az ilyen ismétlések, mivel ott az elbeszélés időrendje közelebb áll az elbeszéléséhez. Az *Özvegy és leányban* magyarázó jellegű visszatekintés elején és végén van szükség elrendezésre, ami ebben az esetben nem jelent mást, mint különböző időpontok vagy helyszínek egymáshoz viszonyítását. Kemény két regénytípusának a különbözősége azonban nem zárja ki, hogy olyan sajátosságok is léteznek, amelyek biztosítják a szépprózai életmű egységét. A történetelmondó elrendező szerepének vonatkozásában ilyen mozzanatként értelmezhetjük azt, hogy a tetőpontot jelentő esemény hirtelen megy végbe, de az elbeszélő nézőpontja nem esik közvetlenül rá: Kolostory Albert és Tarnóczy Sára „a színpalak mögött” lesz öngyilkos, Gyulai és Komjáti Elemér haláláról utólag értesülünk.

Az idő- vagy térbeli elrendezés olykor értelmezéssel jár együtt. A régmúltban játszódó történetek elbeszélésekor a történetelmondó összehasonlítást tesz a saját jelenével. A *Gyulai Pálban* az is előfordul, hogy a történethez képest külső, *értelmező* jellegű előretekintés az elmondott eseményekhez képest fél évszázaddal későbbi vagy XVIII. századi időszakra vonatkozik. Az értelmezésnek sajátos változata az önértelmezés. Az *önmagát értelmező* történetelmondó indokolja azt a távolságot, amely az elbeszélés idejét elválasztja a történetétől, használati utasításokat ad a könyv elolvasásához, magyarázza a műben használt jelrendszert.

Tulajdonképpen már az alcímbe adott műfajmegjelölés is ilyen szerepet lát el. A „beszély” elsősorban rövidebb terjedelempre utal, de a románcos jelleget is hangsúlyozhatja. A „beszélyfűzért” Kemény akkor használja, amikorra az elbeszélő mozzanatok nem egyértelműsítik a történetek viszonyát. Az *Alhikmet* és a *Két boldog* azért nem visel ilyen alcímet, mert *Alhikmet* éber és álombéli létformája, illetve Csiaffer basa és Kun Kocsárd sorsa párhuzamos és ellentétes egymással. Az elbeszélte mindkét szövegben zárt. *A szerelem élete*, a *Poharazás alatt* és a *Ködképek a kedély láthatárán* esetében viszont Bikfalvi Szánthó Eduárd és Dániel, Mataba és Vandana, Jenő Eduárd és Villemont Florestan története az elbeszélő által nem világosan meghatározott viszonyban áll egymással. *A szerelem életében*, főként pedig a *Poharazás alatt*ban maguk a történetek keveset mondanak ahhoz, hogy kölcsönhatásukban mélyebb értelmet sejtethetnének. A *Ködképek* viszont látszólag ellentétes magatartásoknak, Jenő Eduárd és Villemont Florestan kitörő, illetve Villemont Stefánia és Cécile-

⁴¹ SÖTÉR István: *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*. Bp. 1963. 517–518.

Ameline visszafojtott indulatának, az előbbieket hedonista voluntarizmusának, rögeszméinek és az utóbbiak szenvedélyes kíváncsiságának különböző módon megnyilvánuló, de egyaránt romboló hatását mutatja meg, s így feszültség és egység összetett benyomását kelti az olvasóban.

A legáltalánosabb értelemben véve az első és második személyű formák, valamint az elbeszélés idejére mutató elemek mind a történetmondó öntükröző tudatát jelölik, de sokkal közvetlenebbül önértelmező formák is lehetnek. Ezek a *Gyulai Pál*-ban fordulnak elő leggyakrabban. Azokat a szövegrészeket tekinthetjük a legegyszerűbb megnyilvánulásainak, amelyekben az elbeszélő bejelenti, hogy áttér a drámai vagy a naplóformára. A közvetlenség már nem ennyire maradéktalan, de még mindig nyilvánvaló akkor, amikor a történetmondó azt mérlegeli, mit fontos közölni a regény további kimenetelét szempontjából; azt a hajlamát említi, mely a külső események helyett inkább a belső történés elbeszélését vonja maga után; vagy az érzékenység iránti ellenszenvét fejezi ki, ily módon:

„En az érzékeny jelenetek barátja nem vagyok. Ennélfogva egy egész hajnali órát mellőzök.”

Létezik azután az önértelmezésnek olyan burkolt formája, amelynél a regényíró az olvasóra bízta annak eldöntését, miről is van szó. A *Gyulai Pál* elején például értekezést olvasunk a félig eszményítő XVI. századi olasz festészetéről. A könyv elolvasása után mindenkinek a saját tapasztalata alapján kell eldöntenie, vajon nem az egyoldalú eszményítés cáfolata-e a regény. Az *Özvegy és leányában* szó esik arról, hogy az olvasott történetek miként élnek Naprádiné tudatában. Annyi bizonyos, hogy e két-három lapon Kemény a szereplőkkel való teljes azonosulásban kimerülő regényolvasás paródiaját adja. Azon viszont már az olvasónak kell töprengenie, vajon nem éri-e itt bírálat a mesészerű regény műfaját vagy akár annak legnagyobb magyar képviselőjét, Jókait.

Az önértelmezés burkolt formái arra emlékeztetnek, hogy a regényírás közlésforma. Mivel íráskor az olvasó, olvasáskor viszont az író nincs jelen, a közlés csak a szövegben jelölt elbeszélő és történetmondó közbeiktatásával lehetséges. Ha az utalás teremti meg az elbeszélő mű pilléreit, amelyhez az elbeszélés és az értelmezés járulékos elem, akkor azt mondhatjuk, hogy az elbeszélő *kapcsolatteremtő és kapcsolatfenntartó* szerepe biztosítja az összekötő elemeket.

Kemény az elbeszélőre, a tér- és időszervezetre és a történetbefogadó ismereteire vonatkozó célzásokat használja fel a történetbefogadóval való kapcsolat megteremtésére. Minél jobban hangsúlyozza az elbeszélő és a történetbefogadó kapcsolatát, annál többet veszít a történet idő- és térbeli folytonosságából, s annál folyamatosabbá válik az elbeszélés ideje és tere. Szélső példaként egyfelől az *Özvegy és leányát*, másfelől a *Ködképeket* említhetjük. Az objektív elbeszélő nézőpontú *Ködképek*-ben az elbeszélő és a történethallgató – Várhelyi, Cecil és Cecil második férje – időben-térben közel áll egymáshoz, a *Gyulai Pál* szubjektív elbeszélő nézőpontú részeiből viszont hiányzik e közeli kapcsolat. Kemény regényeiben a jelen idő többnyire az elbeszélő és a történetbefogadó közös ideje: vagy a történetet megszakító elbeszélő részekben fordul elő, vagy a lassan megjelenített jelenetknél, amelyekben az elbeszélő és a történetbefogadó együtt van jelen. A jeleneteket elválasztó múlt idő viszont gyors ütemű elbeszélésnek felel meg, amelyben az elbeszélő ideje elkülönül a történetbefogadó idejétől. Akár közelebb áll a történet idejéhez és teréhez, akár távolabb tőle, a történetbefogadó mindig a szöveg része, az elbeszélés idejében és terében mozog, szemben az olvasóval, aki esetenként a saját idejében és terében él.

Bizonyos fenntartásokkal azt állíthatjuk, hogy a regény időben lejátszódó művészi forma, a regénybeli és a regényen kívüli idő között szorosabb az összefüggés, mint a regénybeli és a regényen kívüli tér között. Ez magyarázza, hogy a tér Kemény regényeiben még az időnél is nagyobb mértékű megszerkesztettséget áruel. A perspektivikus rövidülés hatása nem mutatható ki e művekben; a tér különböző részeinek rangsorolása a történetmondó önkényének, értelmező gesztusainak a függvénye. Ebben a projektív térben elsősorban a vízszintes tengelynek van jelentősége, ez képezi a rangsorolás alapját. Mivel a regények tér- és időszervezetének vizsgálatakor az elő- és háttér megkülönböztetésében rejlő lehetőségekkel is foglalkoztunk, itt csak arra kívánunk emlékeztetni, hogy a vízszintes irányú rangsorolás éppen ellentétes a XVIII. századi regények térábrázolásával, ahol is a magasra kerülésnek vagy a mélybe bukásnak van jelképes fontossága.⁴² Egyedül a *Szerelmem és hiúság* látszik kivételnek:

⁴²Jean WEISGERBER: „Aspects de l'espace romanesque: Moll Flanders”. Revue des langues vivantes. 1974. 505; uő: „Aspects de l'espace romanesque: L'Histoire du Chevalier Des Grieux et de Manon Lescaut”, in Études sur le XVIIIe siècle II, éditées par les soins de Roland Mortier et Hervé Hasquin. Bruxelles, 1975. 99–100.

Sarolta elesése a kirándulás során metaforikusan előrevetíti erkölcsi botlását. Ez a kivétel azonban mindjárt a különbséget is mutatja a korábbi regényekhez képest. Míg a XVIII. század több jellegzetes alkotásában – köztük a *Moll Flanders*-ben és a *Manon Lescaut*-ban – a fölfelé mozgás a rangban emelkedést, a lefelé zuhanás rang elvesztést jelent, addig Keménynél a rangnak csak másodlagos jelentősége van. Kemény tehát feltehetően azért nem használja ki a függőlegesség jelképét, mert az évszázadokon át a társadalmi rang fokozatait jelentette. Ebből azt gyaníthatjuk, hogy a regényíró Kemény már túlhaladottnak ítélte a rendiség gondolatát.

Az elbeszélő és a történetbefogadó kapcsolata nemcsak az ábrázolt, hanem az ábrázoló térben is megnyilvánulhat. Az írás terének két vonatkozására gondolunk: a regényzárlatra és a szöveg tagolására. Ami a zárlatot illeti, a *Férj és nő* és *A rajongók* szerzője nyilvánvalóan eltért a korabeli közönség megszokásától, amikor a szöveg végén elvágta a történetet. Tematikus (mimetikus) helyett formális zárlattal élt, ami újabb bizonyíték lehet arra, hogy az életrajzi formától elrugaszkodott; nem Kolostory Albert, illetve Kassai Elemér halálával fejezte be regényét. Hasonló törekvést gyaníthatunk a fejezet-felosztásban: a történet szakaszossága nem egyezik meg a szöveg tagolásával.

Kemény úgy is teremt kapcsolatot az elbeszélő és a történetbefogadó között, hogy célzást tesz a történetbefogadó ismereteire. Vannak regényírók, akiknél az elbeszélő kevés ismeretet tételez fel a történetbefogadóról – Charles Lamb ezért szólta meg a *Tristram Shandy* szerzőjét. A XIX. századi realisták – a felvilágosodásnak intellektuális értelemben (olykor éppen a nevelő célzatuk miatt) arisztokratikus szemléletű íróval ellentétben – általában olyan elbeszélőt szerepeltettek, aki ismeretek szempontjából egy szinten áll a történetbefogadóval. Anthony Trollope tételszerűen is megfogalmazta ezt az álláspontot, *Barchester Towers* (1857) című regényében.⁴³ Keménynél egyáltalán nem egyértelmű az elbeszélő és a történetbefogadó intellektuális és műveltségi szintjének azonossága. Ez is azok közé a különbségek közé tartozik, amelyek elválasztják Keményt a realizmustól. Igaz, gyakran szerepelnek proverbiális kifejezések a szövegben, amelyek az elbeszélő és a történetbefogadó közös nyelvének részeként a realista jelrendszerben is megtalálhatók. A nem kitalált tulajdonnevekre tett utalásoknak viszont az egyik része már az elbeszélő megkülönböztetett – főleg történeti és képzőművészeti – ismereteire utalnak. Mégsem állíthatjuk, hogy a történetelmondó egyértelműen több ismerettel rendelkezik a történetbefogadónál. Inkább arról beszélhetünk, hogy az elbeszélő megosztja a történetbefogadót. Nem életkor szerint – mint Thackeray, akinél az elbeszélő a *Hűség vására* XI. fejezetében külön fordul az idősebbekhez, akik a felidézett kort ismerték –, hanem a műveltség alapján. Egyetlen példára hivatkozunk. *A szív örvénye*-ben a történet első összefüggő szakaszánál a legutóbbi kiadás 70. oldalán, Anselmnek Pongráchoz írt első leveléből tudjuk meg, hogy a regény októberben játszódik. Ezt a történeten belüli időmeghatározást a 78. oldalon külső meghatározás követi: az elbeszélő 1847. késő őszt említi. Mindkét időmegjelölés kései, a műveltebb történetbefogadó viszont már korábbi, belső jelzésből is tudja, hogy 1847-ben játszódik a történet. A 16. oldalon ugyanis arról van szó, hogy Pongrác La Grange fellépésére hívja Anselmet. Anna de la Grange (1825–1905), a híres francia koloratúrénekesnő 1847-ben aratta első olaszországi sikereit.

Az elbeszélő és a történetbefogadó közötti kapcsolat fenntartásának négy fajtájával találkozhatunk Kemény regényeiben. Közülük az fordul elő leggyakrabban, amelyik az elbeszélés folytonosságát biztosítja. Sokszor képezi első és utolsó mondatait, s általában a történetelmondó elrendező szerepével függ össze: egyidejűségek megjelölésére szolgál, emlékeztető és vagy elrendező visszatekintéssel jár együtt, vagy annyit jelent, hogy valamilyen betét, kitérés vagy másik eseménysor elbeszélése után a történetelmondó folytat egy félbehagyott történetet. Különösen jellemzi e válfaj a *Gyulai Pált*, ahol egyrészt a történetből a nagy időbeli ugrások miatt hiányzik a folytonosság – a prológos 1581-ben, a történet törzse 1591-ben, az epilógus 1612-ben játszódik –, másrészt nagy a távolság a történet és az elbeszélés időrendje között – a II. kötet 326 lapos, de a legkésőbbi esemény, Sofronia férjének a halála a 205. lapon említődik. Ugyanennek a regénynek a befejezése egészen más jellegű példával szolgál az elbeszélő és a történetbefogadó közötti kapcsolat fenntartására: a történet elmondója válaszol azokra a kiegészítő kérdésekre, amelyeket a történet befogadója a közöttük fennálló kapcsolat megszűnése, azaz a

⁴³ Charles Lamb levelét és Anthony Trollope regényét idézi A. A. MENDILOW. *Time and the Novel*. London, 1952. 101. Az utóbbi idézet eredeti lelőhelye: Anthony TROLLOPE: *Barchester Towers*. New York, 1959. 113.

szöveg vége előtt feltesz. A távolabbi múltban játszódó történetek többségénél fennáll az a lehetőség, hogy elbeszélő kiszólásként időről időre megjegyzést tesz a történetbefogadó jelenére. Ennél a kimondott jelenre vonatkoztatásnál sokkal burkoltabb a kimondatlan utalásoknak az a rendszere, amelyben a *Zord idő* egyik fő szerkezetét látjuk. Izabella Buda török hódoltságát és a nemzeti királyság megszűnését, Frangepán Orbán az ország három részre szakadását és a török ellen több nemzedékig tartó harcot, Martinuzzi Török Bálint fogságba kerülését jósolta meg, s a történetbefogadó éppúgy tisztában van azzal, hogy e jóslatok valóra válnak, mint ahogy azt is tudja: a szultán, ígéretével ellentétben, sosem adja majd vissza Budát János Zsigmondnak; Martinuzzi téved, amidőn nem hisz abban, hogy a törököt a vallásháborúk miatt nem lehet kiűzni Európából; a Deák testvérek alaptalanul várják haza Elemért, tévednek, amidőn előbb úgy vélik, hogy Barnabás is Werbőczy környezetében van, utóbb örülnek, hogy Elemért és Barnabást a janicsárok elfogták, mivel így nem eshet bajuk s kiváltképpen. A regény II. részében a valóra való megsejtések voltak többségben, a III. rész tévedések sorozata: Deák István akkor kap jó hírt Budáról, mikor a történetbefogadó már értesült róla, hogy minden elveszett; Werbőczy követé Barnabást összecseréli János diákkal, a történetbefogadó tudja, hogy tévesen; Deák István pedig akkor vár véglegényt Budáról, amikor a történetbefogadó már tisztában van azzal, hogy Elemér halott. A nem elképzelt eseményeknek és a két távoli színhelynek a szerepeltetése módot ad arra, hogy az író közvetlen módon jelöletlenül hagyja az elbeszélőt és a történetelmondót.

Az elbeszélő eddig sorra vett szerepeinek meglétén kívül egy szerepnek a hiánya is jellemzi Kemény elbeszélő szépprózáját: szépprózái műveiben hiába keressük a közvetlen felszólítást valamilyen cselekvésre. Az elbeszélő nem tegezi a történetbefogadót, nem fohászkodik hozzá, nem is szólítja fel. Három lehetőséggel él. Gyakran magázza, tehát magától elkülöníti a történetbefogadót, így ez utóbbi távolabb áll a történettől, mint ő. Ilyenkor beszélhetünk az események háttér szerű megjelenítéséről. A többes szám első személynek is lehet ilyen kizáró-elkülönítő jellege. Ez a második típus voltaképpen nem egyéb, mint az elsőnek személytelenebb változata, amelyre akkor van szükség, ha szerkesztői többséssel jelölt mindentudó elbeszélő kívülről, szenvtelenül közelít az elbeszélthez. Van azután a többes első személynek összefoglaló-társító változata is. Az előtérben bemutatott jelenetek többségénél az elbeszélő és a történetmondó egyazon távolságból figyeli, hogy mi történik.

E három típus között az eltérés a *történetbefogadó jelöltségén* is múlik. Az *Özvegy és leánya*, *A rajongók*, a *Zord idő* esetében az elbeszélő megnevezetlen, nem áll távol a műben tárgyiasult szerzői tudattól, az *Alhikmet*, a *vén törpe*, a *Ködképek* a *kedély láthatárán*, *A szerelem élete* című szövegekben viszont megnevezett elbeszélő szerepel. Puskin az első, Dosztojevszkij a második típusú elbeszélést használta,⁴⁴ s e két alkotó fejlődési irányt is jelez. Kemény az ötvenes évek első felében írt műveivel abban az értelemben kísérletezett, ahogy a nálánál jelentősebb külföldi regényírók a század második felében. Az egyes alkotó korszakai között fennálló különbség azonban csak tendenciaként fogható fel, mivel Kemény az elbeszélőt mindig határozottan megjelöli, az eltérés csak abból származik, hogy milyen mértékben válik az elbeszélő szereplővé. A *Gyulai Pál*, *A szív örvényei*, a *Férj és nő*, a *Szerelem és hiúság*, az *Özvegy és leánya*, *A rajongók* és a *Zord idő* szövegében a tárgyiasult szerzői tudathoz képest az elbeszélő éppoly kevésbé önállósult, éppúgy csak az elbeszélésnek s nem a történetnek szereplője, mint a *Hiúság vásárának*, a *Háború és békének*, az *Esti Kornélnak* vagy *A Mester és Margaritának* az elbeszélője. Ezt a típust a regény teremtette meggyőzőnek nevezhetjük. Nyilvánvalóan más az elbeszélő rangja a *Ködképek*ben. Várhelyi önmaga is mellékszereplő, ugyanúgy a főhős kikémlelésének, a megfigyelőnek szerepkörét látja el, mint a *Tristram Shandy*, az *Üvöltő szelek*, *A nagy Gatsby* vagy a *Doktor Faustus* elbeszélője. Ismét más fokozatot képvisel az *Alhikmet*, hiszen itt az elbeszélő azonos a főszereplővel, mint a *Színek és években* vagy *A jó katonában*. A találmány kiválasztott, hevenyészett példák közül azt sejtethetjük, hogy az első típus inkább a regényszerűséghez, a másik kettő a románcos jelleghez kapcsolódik. Ezt a két típust Kemény nagyon élesen elhatárolja az elsőtől azáltal, hogy öntudatos elbeszélőt használ: Várhelyi is, Bánházy Arthur is írja s nem elmondja a történetét.

Noha az azonosulás, a rokonszenv az olvasó és a szereplő távolságára vezethető vissza, ez a távolság viszont a történetbefogadó jelöltségétől is függ, pontosabban négy összetevőből: az író és az elbeszélő, az elbeszélő és a szereplő, az elbeszélő és a történetbefogadó és a történetbefogadó és az olvasó

⁴⁴ Mihail Mihajlovics BAHTYIN: A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok.) Bp. 1976. 95.

távolságából áll. E négy viszony közül a harmadikkal már foglalkoztunk. A legutolsó részint a mindenkor olvasó értékrendjétől függ, részint attól az egyre növekvő időbeli távolságtól, amely az olvasót Kemény működésének korától elválasztja.

Ez a növekvő távolság egyre jobban erősíti azt a meggyőződésünket, hogy Kemény életművében nem lehet szembeállítani ún. történelmi regényeket ún. társadalmi regényekkel. A történet és az olvasás ideje ma már egyetlen műnél sem esik közel egymáshoz, viszonylagos közelség vagy távoliság inkább csak az elbeszélő és a szereplő ideje között áll fenn. A *Zord idő*, a *Gyulai Pál*, az *Özvegy és leánya* és a *Rajongók* ebben a vonatkozásban egyazon folyamat egyes szakaszainak kinagyításaként értelmezhetők. Az elbeszélő és a történetbefogadó ugyanennek a folyamatnak távolabbi pontján helyezkedik el, ezért érezheti az olvasó úgy, mintha e regényekben saját világának előtörténetét ismerné meg. Az *Élet és ábránd*-ból hiányzik ez a jelenre vonatkoztatás, az elbeszélő és a szereplők térben is távol esnek egymástól. Ez okozza, hogy e töredékben ránk maradt mű sokkal általánosabb jelentéssel bír: a cselekvő és a szemlélődő magatartás példázataként olvasható.

Az elbeszélés modalitását, hangnemet az elbeszélő és az író távolsága szabja meg. Ha e távolság számottevő, akkor a történetmondó megbízhatatlan. Feltolul a kérdés: miért hallgat Várhelyi önmagáról, mi történt közöttük és Cecil között, s vajon Bánházy nem a saját gyávaságát akarja-e menteni az álom-mesével. A megbízhatatlan elbeszélő tevékeny olvasót igényel. Keménynél a mellék- vagy főszereplővé előléptetett elbeszélő azért is megbízhatatlan, mert nem kap helyesbítést. Bánházy történetét csak az ő elbeszélésében ismerjük. Nem lehet tudni, nem szépi-t-e a saját szerepét. Vajon Villemont Florestan és Jenő Eduárd nézőpontjából hogyan látnók a történetet? Mivel az elbeszélő megbízhatóságához kérdés fér, az olvasó bizonytalan, hogy melyik szereplő értékeivel azonosuljon. A többértelműség többféle olvasót tételez fel, s ez ellentétben áll a realisták gyakorlatával, akik mindentudó elbeszélőként teljes hiszékenységet, bizalmat követelnek olvasóiktól. Az a lehetőség, hogy az elbeszélő öszintétlen – visszaél az írónak és a történetbefogadónak a bizalmával, félrevezeti a történetbefogadót –, nagyobb önállóságot ad az olvasónak. Azáltal, hogy a *Ködképek*ben a szereplők egymás teremtményei: Villemont Florestan alakját Cecil, Jenő Eduárdét és Cecilét Várhelyi alkotja meg, ez a regény kettős arcot ölt: egyrészt értéknihilizmust fejez ki – ami Kemény értekező műveiben nagy fogyatékoság, de itt jelentős esztétikai hatású mű költőileg megformált vilásképe –, másrészt játékoságot juttat érvényre. Ez a játékoság abból származik, hogy az olvasó tények helyett csak hangsúlyozottan szubjektív elmondó és befogadó értelmezésekkel ismerkedik meg. Elbeszélő és történetbefogadó szerepet cserél, a szerzői tudat teljesen eltűnik a szövegben, és az olvasónak időnként már az lehet a benyomása, hogy a figyelem arra irányul: ő mit tud kezdeni a szöveggel.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy az epikus művek esetében a történet képezi az üzenetet, míg a küldő az életrajzi értelemben vett íróból, a szövegben tárgyiasult szerzői tudatból és az elbeszélőből, a vevő pedig a történetbefogadóból, a szövegben tárgyiasult és az életrajzi értelemben vett olvasóból állhat.⁴⁵ Kemény a küldő három lehetséges összetevőjéből mindegyiket igénybe veszi. Tulajdonképpen a vevő lehetséges értelmezésére is ez áll. Igaz, a szövegben tárgyiasult olvasó megkülönböztetése csak ritkán fordul elő, de azért ez sem hiányzik műveinek jelrendszeréből.

A szív örvényeinek legkorábbi, belső időmeghatározása, a La Grange-ra tett utalás például világosan elárulja, hogy Kemény a maga korának legműveltebb rétegét tartotta szem előtt műveinek megteremtésekor. Elbeszélő és történetbefogadó viszonyának bonyolítása tekintetében a *Ködképek*et nevezhetjük legmerészebb kísérletének, mert ott a történet a résztvevők benyomásain keresztül jut az olvasó tudomására. Ebben a művében és az *Alhikmet*ben a történetmondónak szereplővé előléptetése maga után vonta, hogy egész szöveg közvetlen beszéd jellegű, s így talán még az is megfontolást érdemel, vajon nem igényel-e hangos olvasást. Kemény feltehetően megérezte, hogy az objektív és szubjektív nézőpontú elbeszélés dialektikus viszonyban van egymással: a végletes szubjektivizmus objektivizmusba csap át. A *Ködképek* szubjektív elbeszélője szereplővé válik: a műben végig csak e szereplő megfigyelései hozzáférhetők az olvasó számára. Ez a mű a regénynek a James okozta fordulat utáni szélsőséges objektivizmusát vetíti előre. Hasonló a szerkezete, ugyanúgy az elbeszélő-szereplő általánosításával kezdődik. Állításunk bizonyítására Ford *A jó katona* (1915) és Conrad *Árnyékvonal* (1917) című szövegének felütését, majd a *Ködképek* elejét idézzük:

⁴⁵ Vö. Seymour CHATMAN: „Towards a Theory of Narrative.” *New Literary History*. Vol. IV. Winter 1975. Number 2. 304.

„Ez a legszomorúbb történet, amelyet valaha is hallottam.”

„Csak a fiataloknak vannak ilyen pillanataik. Nem a nagyon fiataloknak. Nem. A nagyon fiataloknak a szó igazi értelmében nincsenek pillanataik. A korai fiatalsággal járó kiváltság előre élni a remény teljes és szép folytonosságában, amely sem megállást, sem befelé tekintést nem ismer.”

„Mondják, hogy egy nővel barátságunk akkor is, ha nincs a világ félrevezetésére ürügyül használva, vagy szerelmünk előnesze, vagy pedig utóhangja.

Mondják, hogy érzéseink és szenvedélyeink regényének ez csak bevezetése vagy zárszava, melyen egészen kívül esik a figyelmet ingerlő szöveg, s így mentől művészebb alakú, mentől tisztább és kedélyesebb modorú, annál több kíváncsiságot ébreszt annak megtudására, ami még el sem kezdődött, vagy már be van fejezve.

De én merőben más véleményen vagyok.”

Mind a három regénykezdet egyaránt megfelel a XX. század eleji író célkitűzésének, amely szerint „az ember mindig általánosítást mondasson ki a hősével akkor, amidőn bevezeti őt, mert a jellemnek az általánosítások az erős mutatói”.⁴⁴ A *Ködképek a kedély láthatárán* átmenetet képez egy későbbi regénytípus felé, amelynél az egész cselekmény egy központi tudatban formálódik meg, így lesz összetartozó s így kap intenzitást. Ennek a műnek az ismeretében azután Kemény többi szövegében sem lehet kifogásolni a sok értelmezést. Először is emlékeztetnünk kell arra, hogy az elbeszélő soha nem eshet egybe az íróval. Másodszor le kell szögeznünk: az elbeszélő megszólalása nem kisebbsíthat, vagy fokozhatja az esztétikai hatást. Ha az elbeszélő gyakran közbeszól, akkor szereplővé válik, s így a szubjektivizmus átfordul az ellenkezőjébe. Kemény a XIX. század regényíróinak túlnyomó többségéhez hasonlóan éppúgy nem iktatta ki az elbeszélőt, ahogy e század költői is nagyrészt nem száműzték verseikből a lírai ént. Az elbeszélő fontossága azonban más és más mértékű az egyes regényekben: a *Ködképek*ben hangsúlyos szerepű, s ezért az elbeszélés már-már azzal fenyeget, hogy vitathatóvá teszi a történet elsődlegességét, a *rajongók*ban viszont sokkal kisebb, s így a történet háttérbe szorítja az elbeszélést. A *Gyulai Pál* naplórészleteinél vagy a *Ködképek*ben már nem annyira író és mű, mint inkább írás és olvasás képezi a szöveg megítélésének alapját, de másodlagos tendenciaként Kemény egész szépirói tevékenységére vonatkozik e tétel, hiszen egyetlen epikus alkotása sincs, mely ne tartalmazna megjelölt elbeszélőt és történetbefogadót. Az elbeszélő és a történetbefogadó kapcsolata közvetítő szintként elősegíti az író és az olvasó kapcsolatát, az elbeszélő és a szereplő viszonyának keretétül szolgál.

⁴⁴Ford Madox FORD: *Critical Writings*. Lincoln, 1964. 39.

Szepessy Tibor

EGY ISMERETLEN RIMAY-LEVÉL

A pozsonyi Szlovák Központi Levéltár Zay-anyagának ugróci részében (Uhrovecký Archív), a négy ladulát kitevő magyar nyelvű levelek¹ között, egy – amennyire látom – ismeretlen és kiadatlan Rimay-missilis található, a négy ladula folyamatos számozása szerint a 331. szám alatt. A jól olvasható missilis címzettje Zay Lőrinc, keltének ideje 1590. március 17-e, helye Beczkovium, vagyis Beckó. Mert, bár a dátum *Beczkovii* locativusának megfelelő *Beczkovium* alakot hiába kerestem a forrásokban (még a latin nyelvű szövegek is a Bolondócz, illetve Beckov alakot használják), s hirtelenjében *Beckovia* formát is csupán egyetlenegy sikertelenül találok², aligha lehet kétséges, hogy *Beczkovium* Beckó humanista módra latinosított névalakja Rimaynál. A levél szövege betűhív átírásban a következő:

Zolghalamatott aianlom Na(gysá)godnak mint ennekem reghy io akarato byzodalmas Vramnak. Az Istentől sok iokott kiuanok Na(gysá)godnak, Miert hogý eleitol foguan, miholt Na(gysá)godnal esmeretem esett volna, hozzam nagy io akarattýat, s kegiesseget vöttem Na(gysá)godnak, noha immar nagy sok igybe forgott alapattal, s állapotok között remenseghem megis ugý persuadvaltat, hogy Na(gysá)god el sem feletkezeth rolam, es io akarattiat sem vonta megh tülem, Ki alt keszeritetemis hogý te Na(gysá)godnak iriak, s aianliam magamoth, hogý Na(gysá)god engemetis io akaro zolghaianak tartсион, es időuel elebbi helyemet megh keresuen, ha az földre hozza isten Na(gysá)godot, nagy ziuból zolgalok Vram uthan Na(gysá)godnak. Egy kis ok tartoztat, de eddigh' magamis megh kerestem volna Na(gysá)godot, es megh latogattam volna alapattiat. Tartsia megh az isten Na(gysá)godot. Datum Beczkouy 17 Marty 1590

Mag(nificae) do(minationis) V(est)rae

ser(vi)tor

Joannes Rimay etc.

Zay Miklos Vramnakis en zommal aianlia zolgalatomott Na(gysá)god. Soos Peterinet esmeri io! o N(agyság)á, annak ő fianak neuzezen N(agyság)od.

A külfeten:

Magnifico Domino Laurentio Zay de Czemer etc. Domino mihi semper confiden(tissi)mo

Eckhardt Sándor mértékadó Rimay-kiadásából³ és a kiadása óta közétett Rimay-publikációkból ítélve ez a missilis a költő jelenleg ismert legkorábbi levele, hiszen az Eckhardt-kiadás levestárának időrendben élen álló darabja, a Vidócról Telegdi Pálhoz intézett levél majdnem három hónappal későbbi dátumot visel;⁴ mi több, a vidóci missilist egészen 1602-ig mindössze további két (!) ismert levél követi – újabb indok, hogy a Rimay-kutatás, a költő köztudomásúan homályfedte fiatalkorát és származását is számításba véve, fokozott figyelemmel forduljon, rövidsége és első pillantásra meglehetősen igénytelen tartalma ellenére is, a Zay Lőrincnek írott levél felé.

¹ Zbierka mad'arských listov od 16. stor. Fényképmásolata egyébként az OL C 1001 jelzetű mikrofilm tekercsen is hozzáférhető.

² L. ASZTALOS M.: A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya (1–402), Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 12, 1928, 131.

³ Rimay János Összes Művei, Bp. 1955.

⁴ 1590. június 10.

A fentebb közölt missilis azonban, sajnos, csak kis részben váltja be a hozzá fűzhető reményeket, valójában inkább tágitja, semmint szűkítene a megoldásra váró kérdőjelek körét. Mindenekelőtt: Rimay nem árulja el, hogy miért, kihez, és – esetleg – hogy kinek a megbízásából időzött Beckóban, ahonnan levélét kelteti; s Beckó neve egész ránk maradt életművében nem fordul elő másutt, hogy legalább valamelyes támpontul szolgálhatna. További nehézség, hogy a Beckóból datált levélén kívül a Zay-család egyetlen tagját sem, Zay Miklóst és még a címzettet, Zay Lőrincet is egyedül itt említi a költő. Zay Lőrinc ugyan, bátyjával, Andrással együtt, nem sokkal a Rimay-levél keltét követően, Esztergom táján török fogságba esett,⁵ sőt, egy ideig halottnak tudták,⁶ de néhány évi fogság után, 1598-ban hazatért:^{6a} ennek ellenére nem bukkan fel többé az életmű lapjain, pedig, épp a beckói levél tanúsítja, Rimay eléggé szoros kapcsolatban állhatott vele. Így aztán adatok híján megállapíthatatlan, hogyan kezdődött és milyen jellegű lehetett kettőjük kapcsolata. Annyi mindenesetre elképzelhető, ha nem több is pusztán lehetőségénél, hogy a közvetítő szerepet a két család között a Balassiak játszották, akik, ismeretes, barátai és pártfogói voltak a Rimay-családnak:⁷ tudnivaló például, hogy Balassa János, Balassi Bálint apja, 1549-ben, a szolnoki vár erődítési munkálatainál hosszabb ideig Zay Ferencsel, Lőrinc apjával dolgozott együtt;⁸ Zay Ferenc másodsorú nőülve Balassa András feleségével, a híres-szép Mindeszenti Katával kel egybe;⁹ s első házasságából született Magdolna leányának is egy Balassa, Balassa Zsigmond lett a férje.¹⁰

Külön bosszúság, hogy a költő, noha expressis verbis tudatja, hogy levele megírása idején, mint élete során annyiszor, familiárisa valakinek, adós marad „ura” megnevezésével, következésképp az a közkeletű felfogás, miszerint ekkortájt ecsedi Báthory István szolgálatában állt volna,¹¹ nem marad több valószínűsége. Ámbár épp a beckói levél ismeretében eshet némi gyanú a konszenzusra: nem képzelhető-e el, hogy 1590-be mást vagy esetleg mást is szolgált a költő? Beckóból azt ígéri, hogy „ura után” szívesen szolgál majd Zay Lőrincnek, ha „az földre”, vagyis az ő „előbbi”, közelebbről meg nem nevezett tartózkodási helyére vetődnek; mármint tény az, hogy Rimayt nem egészen három hónap múlva Varasd mellett, Vidócon találjuk, mi több, családotul, mint az onnan keltezett levélből kiderül, s időközben, nem tudni ugyan, hová és miért, de Zay Lőrinc is útra kelt, viszont nem érhetett célhoz, mert Esztergom közelében foglyul ejtették a törökök: nem jelentheti-e ez vajon, hogy Rimay „előbbi” tartózkodási helyén már nem Ecsed, hanem Vidóc értendő, hogy erre a vidékre várta Zayt, azaz, más szóval, hogy legalább időlegesen ott, a déli-nyugati végeken talált urat és munkát magának? Esetleg megint a Balassiak segítségével, akiknek horvát kapcsolataik is voltak?¹²

Mindaddig a levél legfeljebb hipotéziseket tett lehetővé, s csak befejező soraival, szinte kárpótlás-ként segít tisztázni is valamit, azt azonban végérvényesen. Rimay családfájáról van szó, pontosabban a szüleiről, akiket mostanáig nem lehetett teljes bizonyossággal azonosítani. Radvánszky Béla a század elején lemondóan jelenti ki, hogy kellő súlyú bizonyítékok híján megállapíthatatlan, milyen vérégi viszony állt fenn egyfelől a költő Rimay János, másfelől Rimay Gergely és felesége, Madách Krisztina fia, István között;¹³ Ferenczi szintén szkeptikusan nyilatkozik;¹⁴ Lukcsics Pál pedig, egyebek közt a családi kapcsolatok tisztázatlansága miatt, úgyszólván megkettőzi a költőt, a vidóci levelet egy másik Rimay Jánosnak tulajdonítva.¹⁵ Igaz, Nagy Iván, a nyitrai káptalan egy zálogosítási oklevélkivonata

⁵ L. THALLÓCZY L.: Csömöri Zay Ferenc (1505–1570), Bp. 1885, 159.

⁶ Vö. ECKHARDT D.: Balassi Bálint toborzó levele, Itk 1961. 570.

^{6a} L. NAGY I.: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal XV., Pest, 1865. 335.

⁷ Vö. egyebek közt FERENCZI Z.: Rimay János (1573–1631), Bp. 1911. 8 sk.; ECKHARDT S.: Rimay-kiadás 172.

⁸ L. THALLÓCZY L.: i. m. 55.

⁹ L. NAGY I.: i. m. I., Pest, 1857. 119.

¹⁰ L. NAGY I.: i. m. XII., Pest, 1865. 331.

¹¹ Vö. egyebek közt KESERŰ B.: Adalékok Rimay és a Báthoryak kapcsolatához, A. Univ. Szeged., Sect. Litt. 1957/58, Szeged, 1958. I. 45 sk.

¹² L. ECKHARDT S.: Pozsgai Gáspár, Balassi horvát nevelője és barátja, Itk 1962. 736.

¹³ Vö. Balassa és Rimay barátsága, BpSz 1904. 119. sz., 40.

¹⁴ I. m. 9: „a költő szüleit ma még nem ismerjük”.

¹⁵ Költői vételkedés két főnemesi udvar között a XVI. század végén, It 1930. 98.

alapján már jó száz éve „több mint valószínű”-nek tartotta, hogy a költő apja Rimay Gergely, anyja pedig Madách Krisztina (aki egyébként első férjének halála után Soós Péter felesége lett, de 1586-ra ismét özvegy), vagyis, hogy János és István tehát édestestvérek,¹⁶ s igaz az is, hogy Eckhardt fenntartás nélkül csatlakozott Nagy Iván vélekedéséhez,¹⁷ nem kevésbé bizonyos azonban, hogy az utolsó láncszem, a Radvánszkytól igényelt egyértelmű és hiteles adat továbbra is hiányzott. Nos, ezzel szolgál a beckói missilis nyúlfarknyi utóirata, ahol Rimay mint leghitelesebb tanú maga nevezi édesanyjának Soós Péternét: Zay Miklós, mondja, „*Soos Peternet esmeri iol tudom*”, „*annak ő fíának neuzezen N(agyság)od*”.

És befejezésül egy apróság. Az utóiratban Rimay üdvözlét küldi Zay Lőrinc féltestvérének, a Zay Ferenc második házasságából született Miklósnak is, indokolásul hozzáfűzve, hogy Miklós úr ismeri az édesanyját, s már csak ezért is üdvözöltetheti. A két Zay-fivér közül tehát, úgy látszik, csak Miklós ismerte Soós Péterné Madách Krisztinát, ami azonban a jelek szerint talán nem tekintendő véletlennek: kézenfekvő magyarázatot adhat rá az, hogy a fiatalabbik Zay-fiú felesége, Soós Klára, ugyanúgy a Soós-család poltári ágához tartozott, mint a költő anyjának második férje.¹⁸

Albert Gábor

VÖRÖSMARTY LEVELE SZÉCHENYIHEZ

Vörösmarty Mihály levelezésének második kötetében¹ a 239. számú levél jegyzetében a következő olvasható: „A levél autográf; eredetije ismeretlen helyen.” Majd később: „A levelet Bártfai Szabó után közöljük.”²

Bártfai Szabó-féle és a kritikai kiadásban közzétett szöveg összevetése azonban meglepő eredménnyel jár: a két szöveg között ugyanis lényeges eltérések találhatók.

Az eltérések részben abból származhattak, hogy a közreadó a nyilvánvaló vagy annak vélt tollhibákat kijavította.

Bártfai Szabónál például ezt olvassuk:

Tanúja lévén tegnap s tegnap előtt vitatásai hevességéről . . . A kritikai kiadás anélkül, hogy jelezne a javítást, a levél első mondatát így közli:

Tanúja lévén tegnap s tegnap előtt egy vitatásai hevességéről . . .

Vagy más:

Bártfai Szabó: . . . *jóra roszra egyaránt javulást harsogva.*

A kritikai kiadás ugyancsak anélkül, hogy jelezne a módosítást, így közli: . . . *jóra roszra egyaránt javulást harsogva.*

A kritikai kiadás szövege mindkét esetben érthetőbb, bár eljárása, hogy a helyreigazításról a jegyzetben nem tesz említést, érthetetlen. Tíznel több hasonló javítást lehetne a fentiek mellé állítani. De találhatunk olyanokat is, melyeknél a javítás jogosultsága korántsem ilyen nyilvánvaló.

¹⁶ Kisebb közlések, MTT 11. 1862. 238; l. még i. m. IX., Pest, 1862. 753 és VII., Pest, 1860. 227. FERENCZI ugyan ismerte a nyitrai káptalan említett oklevélkivonatát, de kategorikusan elutasította NAGY I. belőle levont következtetéseit, vö. i. m. 9. 2. jegyz.

¹⁷ L. Rimay-kiadás 172.

¹⁸ L. NAGY I.: i. m. XII., Pest 1865. 331.

¹ Vörösmarty Mihály Összes művei 18. Levelezés II. Sajtó alá rendezte BRISITS Frigyes. Bp. 1965. (VMÖM)

² VMÖM 18. köt. 321. – BÁRTFAI SZABÓ László: Adatok Széchenyi István és kora történetéhez (1808–1860). Bp. 1943. I. 263–268. „Sajátkezű levél Pozsonyba címezve.” A levél lelőhelye nincs jelezve – Lukácsy – Balassa [Vörösmarty Mihály. Bp. 1955.] 190–192. – „A levelet Bártfai Szabó után közöljük.”

Bártfai Szabónál például ez olvasható: ... különös, hogy azok szabják a feltételeket, kik bukó félben vannak.

A kritikai kiadás precízebben fogalmaz: ... különös, hogy azok szabják meg a feltételeket, kik bukó félben vannak.

Bártfai Szabónál: Hozzá kell adnom, hogy ezen emberek képzelni sem tudnak örömet az ügy előmenetén, hacsak az ...

(Lukácsy–Balassa: Vörösmarty Mihály. Bp. 1955. 190. l.-on előmenetén áll.)

A kritikai kiadásban: Hozzá kell adnom, hogy ezen emberek képzelni sem tudnak örömet az ügy előmenetelén.

Ugyancsak hasonló – s tegyük mindjárt hozzá, hogy téves – meggondolásból lesz az *oktalanul elpazalva* kifejezésből a kritikai kiadásban *oktalanul elpazarolva*, a *folyamatjára hagyta* helyett *folyamatban hagyta*, a *szelíd foglalatosságában* pedig másolás közben *szelíd foglalatosságán*-ra változik stb. stb.

Természetesen ezekről a javításokról sem esik szó a jegyzetben. És még ha mindez javítás lenne, tehát a rongtott szöveget közelítené az eredetihez! Csakhogy erről szó sincs, több helyen épp az ellenkezője történt: a helyes szöveget változtatták meg, távolították el az eredetitől. Szerencsés véletlen folytán ugyanis a kritikai kiadás megjelenése óta a levél autográfja előkerült, és valamennyi javítás jogosultságát ellenőrizni lehet.

Az MTA Zenatudományi Intézet (akkor még MTA Bartók Archivum) 1968-ban megvásárolta Major Ervin teljes könyv-, kotta- és kéziratgyűjteményét. A kéziratok közt volt Vörösmartynak 1836. március 2-án kelt, Széchenyi Istvánhoz írt négyoldalas levele. A levél jelenleg az MTA Zenatudományi Intézet könyvtárában a C–168. leltári számon található. Hogy milyen úton került a kézirat Major Ervin tulajdonába, nem lehet kideríteni. Mint ahogy azt sem, hogy Bártfai Szabó László hol olvasta a levelet, és honnan másolta vagy másoltatta le. A forrásokat ugyanis nem jelöli meg művében, és a kötet bevezetésében is csak általánosságokról ír: „A közölt iratok közül a hivatalos természetűek a bécsi állami és az országos levéltár megfelelő gyűjteményeiben (kancellária, helytartótanács, államértekezlet, államtanács, Kossuth-iratok, döblingi iratok) találhatók meg, továbbá az Akadémia, Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben, a családi vonatkozásúakat a Széchenyi és más családok levéltáraiból másoltam le vagy kaptam kézhez, kis töredékeiket saját gyűjteményemben őrzöm.”³

Bártfai Szabó szövegközlése, legalábbis ami levelünket illeti, rendkívül hibás. Néhány feltűnő elírását a kritikai kiadás (annak jelzése nélkül!) helyreigazította, de szép számmal akadtak olyanok is, amelyeket nem lehetett logikai vagy grammatikai meggondolások alapján kijavítani. Bártfai Szabó például az eredeti levélben említett 60 000 forint helyett 6000 forintot írt, amit természetesen valamennyi utánközlés átvett.

A sok-sok apró hibát, félreolvasást nem is érdemes felsorakoztatni, csupán egyet említek még a kézirat harmadik oldaláról. Itt ugyanis a másoló szeme a *parazlárlnak* szónál megugrott, és négy sorral lejjebb, az értelmileg hozzá illő *tartanám* szóval folytatta, s így kimaradt négy, tartalmilag is jelentős sor.

Mindezek után lássuk betűhíven a négyoldalas levelet:

Pest. 2 Mart 1836.

Méltóságos Gróf!

Tanúja lévén tegnap 's tegnap előtt egy vitásai' heveségéről, de kivált szenvedélyei' állatóságáról nevezetes közgyűlésnek, kívántam Nagyságotat némely dolgok felől értesíteni. A' kisajátítás után, melyet itt közhasznosításnak bémáltak, a' magyar játékszín' dolga került elő. Szinte felfogott. lélekzettel várta azt mind a' felső mind az alsó gyülekezet, de ezen felfogott lélekzet annál dühösebb ordításokban tört ki a' vitás alatt, jóra rosra egyaránt javalást harsogva. Nem lehetett olly vadat, olly képtelent, olly egymással ellenkezőt mondani, mit tetszés ne követett volna, ha az tűzzel 's hangosan volt mondvá. Az egész gyülekezet egy nagy pára volt, melly félszázados éhségétől vakon 's eszméletlenül rohant meg minden falatot, melly elébe a' színházépítésről koncúlv vetetett. A' gyülekezet illyszerű lelkesedésében mi csoda, ha balúl ütött ki a' végzés, mellyről Nagyságod hihetőleg már fogott hallani.

³ Adatok gr. Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. Összeállította BARTFAI SZABÓ László. 1. köt. Bp. 1943. (Bevezetés [6.] l.)

A' vármegye tudniillik kész az országgal egyesülni, átadván telekét 's pénzeit, de egyszersmind terheit is, u. m. azon 18,000 v. ft, melyet már építésre kiadott, 's azon 60,000, ft, melyet a' telekért, a' sor rá kerülván, Grassalkovics' hitelezőinek ki kell fizetni, 's ezeken kívül a' színészek' tartásának gondját. 'S a' mi igen mulatságos, hajlandók voltak abban is megegyezni, hogy az ország 400,000 ftjából 100,000 ft. a' kerepesi teleken építtessék 's fordíttassék conservatoriumra. Mindezek felett pedig nyakra főre 3 vagy 4 hét alatt történjék meg az egység, különben ők az építést egész erővel folytatandják.

E' szerint a' vármegye 78,000 ftnyi terhet ad át, a' nélkül, hogy megmondaná, mennyi pénze gyűlt be, de alig ha gyűlt annyi hogy a' fenn kitett 78,000 ft felérje, 's így igen különös, hogy azok szabják a' feltételeket, kik bukó félben vannak. Azonban akárminth álljon is a' dolog, hírvágyból-e, vagy némi apró hasznokért, vagy mind a' kettő feletti desperatióból annyira neki vannak bősűlve az építésnek (mint ezt nyilatkozásaiból ki lehetett venni,) hogy a' valódi egyesülést épen nem ohajtják. Hozzá kell adnom, hogy ezen emberek képzelné sem tudnak örömet az ügy' előmentén, hacsak az hivatalos kezeik' ügyetlensége által nem ápolgattatik.

A' dolgok' illy helyzetében én semmitől sem tartok inkább, mint az egyesüléstől (a' vármegye' értelmében) 's attól, hogy az a' 400,000 ft a' milly hamar 's nemesen megajálva volt, épen olly hirtelen 's oktanuln elpazalva lesz. Talán nem leszek terhére Nagyságodnak, ha itt némelly gondolimat leírom, nem mintha újak volnának Nagyságod előtt, hanem csak emlékeztetésül. – Én a' 400,000 ft philosophiáját így veszem fel, hogy abból részint színházat kell építeni, mert még nincs; részint a' színjátszókat fizetni; mert különben meg nem élnek. Okos gazdálkodással a' megajánlott pénz a' két célra elég de csak e' kettőre, olly szoros kikötéssel, hogy abból csak egy kis, bármilly parányi rész is egyébre ne pazaroltassék; pazarlásnak, vesztegetésnek nevezek minden költsékezést melly célra nem vezet. A' conservatorium szép dolog, de neveléses ábrándozás akkor, midőn csak 400,000 ftunk van, 's még színházunk nincs. Én tehát igen nagy csapásnak tartanám, ha a' 400,000 ft eldaraboltatván, örök tengésre szánt, fél intézeteknek vetné meg alapját. Ugyan azért, mivel ezen vármegyével okosan egyezni alig lehet, tán jobb volna felhagyni minden alkudozással, 's magokra hagyni a' jobbíthatlanokat. Akármilly képtelen is, most egyszerre két magyar színházat építeni, még is kisebb rossz a' kettő közül 's a' nagy színház minden esetre képesebb lesz magát fenn tartani mind jobb körülményei, mind, úgy hiszem, igazgatásának józansága által, a' mint, tapasztalás után szólva, Pest vármegyétől várni nem lehet.

A' tegnap előtti gyűlésben szólottak: Dezsőfi Aurél, igen jelesen 's kimerítőleg, őt pártolva, Józsi, Prónay, Ráday, Wenkheim Béla 's utóbb Szentkirály is. D-fy Józsefnek volt az a' szerencsétlen gondolata, hogy a' conservatoriumot megemlítette 's ez így jött végzésbe. Az ellenfél szökdelve, a' fő dolgokra nem felelvé, neveléses hazafiúság' ömledezésével 's némelly nem annyira erős, mint erősen declamált mondásokkal hadakozott, 's az alispány mindezek felett szokatlan illendőséggel vitte elnökségét, megtartózkodva minden erőszakolástól, de, mint utóbb kitetszett, csak azért, hogy rosszúl fojtott haragjának annál korlátlanabb kitörést engedjen. Másnap ugyanis Dezsőfi Aurél a' jegyzőkönyv felolvasásakor némelly észrevételeket tett 's ekkor az alispány egész lélekhaborodással felszólott 's nyilván megvallotta, hogy ő tegnap mérsékelte magát, hogy a' vitatást szabad folyamatjára hagyta, noha tüzes vérű ember lévén sok dolgokat mondhatott volna, hogy ő ezt a' vétket még soha sem követte el (!) hogy most már félre tesz minden tekintetet, 's szeretne azon embernek szemébe nézni, ki – nem tudom mit – merne még kezdeni, 's végre azt látszott akarni, hogy a' tárgy soha többé vitatás alá se vétessék, 's mindezt az elnöki székről, hol józanságnak 's mérsékletnek kellene kormányt tartaniok. Ezen beszédből, melyet botránkoztató gőg 's nemtelen hiúság bélyegezett, a' küzdő indulatok' 's szenvedélyeknek olly rút hangversenye rítt ki, hogy beillett volna akármilly hazafiúi szándék sirja fölé macskamuzsikának. Dezsőfi Aurél ellent mondott, különösen a' tárgy' föl nem vehetésének, 's ezen otromba gondolat csakugyan nem is ment jegyzőkönyvbe. Végezetül a' mi szónokunk Jankovics Miklós kívánt, mennyire gyenge erejétől kitelhetett, Nagyságodnak ártani, megmutogatván mennyi galibát szerez Nagyságod a' világnak, 's ezen szelíd foglalatosságában annyira elérzékenyedett, hogy szinte könyei hullottak.

Ohajtom, hogy Nagyságod némi hasznát vehesse ezen tudósításomnak, 's hogy az észszel párosult tiszta szándék, daczára minden mostoha elmének, valahára diadalját üljé. Maradok

Nagyságod

alázatos szolgálja
Vörösmarty Mihály

EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE KAZINCZY GÁBORHOZ

Eötvös Józsefnek eddig egyetlen levele ismeretes Kazinczy Gáborhoz.¹ Másutt – Szalay Lászlónak küldött levelében 1851-ben – emlegeti Kazinczy Gábort Szemere Pál *Dyithiramb* c. művével kapcsolatban: „itt a szó legszorosabb értelmében Kazinczy Gáboron kívül nem találkozott senki, ki akár az egészt, akár 8 sornál többet egyhuzomban értett volna, az öreg Pál azonban Gábor Commentariusiát nem fogadja el, s azt állítja, hogy a legvilágosabb dolgokat sem fogta fel helyesen, és úgy szól munkájáról: sicut coecus de colore.”²

Magántulajdonban van az alábbi levél, amely szintén Szemere Pállal kapcsolatos. Eötvös rábeszéli Kazinczy Gábort, hogy vállalja az emlékbeszédet az Akadémián Szemere Pál felett. A személy azonosítható, mert az Akadémia 1864 januárjában tartott közgyűlésén Kazinczy Gábor mondotta el a Szemere-emlékbeszédet.³

A levél szövege így hangzik:

Pest 14/12 863

Kedves barátom!

Tegnapelőtt tartotta a választmány, mely a t.t.⁴ nyilvános ülésének programjával bízott meg, ülését. Több esztendeje, hogy a választmánynak elnöke vagyok, s kevés örömet találtam eddig tanácskozásaiban, melyeknél csak szegénységünk tűnik fel, de tegnap előtt jó kedvben hagytam el elnöki székeimet. Toldy azon örvendős hírről lepott meg, hogy Szemere Pál parentatioját talán magára vállalod, s ámbár⁵ a hivatalos levél, melyben a választmány erre felkér, addig valószínűleg kezded között lesz, nem tartod talán szerénytelenségnek, ha e kérést saját nevemben ismétlem. Hogy közületeink érdekessége szívemen fekszik, az természetes s már ezen szempontból mindent el kellene követnem, hogy szónoklatodat biztosítsam, de megvalloom őszintén, ez esetben az Academia érdeke másodrendű, s a főök, mely kérésre indít, kedves agg barátom emléke. Ha van ebbe, ki arra érdemes, hogy érdemei Akademiánkban méltón kiemeltessenek, az Ő, ki saját érdemeiről maga soha nem szólt, s ha van valaki, ki ezt a tárgyhoz méltóan teheti meg, Te vagy, tisztelt barátom! Az öreg Pál azok közé tartozott, kiket csak az ismert, ki őt szereté, s Te azok közé tartoztál. – Szívesen írnék többet, de az aranyér ismét hólyagomra vetette magát, s kínok között írok minden sort. Nagy örömet hallottam, hogy jobban érzed magadat, míg eljössz, talán én is jobban leszek s ámbár kevés örvendős tárgyat tudok, miről magyar emberek egymással szólhatnak, de azért a találkozás mégis jól esik. – Mond tiszteletemet Vladárné ő nagyságának⁶

híved
Eötvös

*

A levél két folióból áll. A szöveg három lapra terjed. Fotóját Dr. Csillag István sebész, kandidátus szívességének köszönöm.

¹ Eötvös József: Levelek. Kiadta OLTVÁNYI Ambrus. Bp., 1976. 332–333. 151. szám. Hiányzik a gyűjteményből Eötvös levele Bloch (Ballagi) Mórhoz, amelyet én adtam ki: Református Egyház. VII. 1955. 520.

² Uo. 219. 8. szám.

³ BpSz. XIX. 1864. 158–178.

⁴ Tudós társaság.

⁵ Előbb „miután” állt, de kihúzta.

⁶ Talán Vladár Károly földbirtokos és ügyvéd özvegye. Szinnyei. XIV. 1302. A családról terjedelmes művet adott ki BRÁZ Béla: A nagycsepcsényi és muthnai Vladár család története és leszármazása. Turócszentmárton, 1907.

CZÓBEL MINKA VALLOMÁSA

Költőnők biográfiájának tényszerű vonatkozásairól szűkszavú lexikonaink és adatközlőink többnyire csak annyit árulnak el, hogy a Szabolcs megyei Anarcszon látta meg a napvilágot, s hogy a századforduló táján hangot váltó művészetünk nem mindennapi invencióval megáldott lírikusa, merész újítója, formabontója, alkotásainak festői és zenei kvalitásaival kitűnt eredeti tehetsége vált belőle.

Más összefüggésben azonban az adatszolgáltatás ez egymásból élő tárházai sem igen segítik elő az eligazodást. Születésének és halálának időpontjáról – életének e fontos határköveiről – például már meglehetősen ellentmondó véleményekkel találkozhatunk. E sorok írója a nyíregyházi Móróc Zsigmond Megyei Könyvtár kiadványaként megjelenő „Könyvtári Híradó” sajtó alatt levő, 1978. évi első számában szereplő „Czóbel Minka évfordulói” című dolgozatában tesz pontot e régi kétség végére. A felkutatott kiadatlan források – Czóbel Imréné 1902. június 8-i datálással fennmaradt üdvözlőlapjának bizonyossága,¹ a Ráskai Lea Irodalmi Társaságnak írt egykori Czóbel Minka-levél,² a költőnő Kiss Margitnak adott felvilágosítása,³ és nem utolsósorban a perdöntő bizonyítékként szolgáló ajaki születési anyakönyvi kivonat⁴ és anarcsi halotti bizonyítvány⁵ – alapján összeálló kép szerint végül is 1855. június 8-át tekinthetjük Czóbel Minka születésnapjának s 1947. január 17-ét halála időpontjának.

Mindezek ellenére, a dokumentálható bizonyosságot félretéve, egészen a legutóbbi időkig szilárdan tartja magát irodalmi köztudatunkban egy sereg téves adat. A Czóbel-életpálya nyitó és záró dátumainak keresése közben 1854,⁶ 1855,⁷ és 1859,⁸ illetve 1943,⁹ 1947,¹⁰ valamint 1948¹¹ évszámai között válogathatunk. Valami egészen különös módon még ezeket a fix pontokat is homályban hagyták, vagy legalábbis a szemléleti kérdések körébe utalták.

De még ezt figyelembe véve sem mondhatjuk, hogy nem történtek és történnek kísérletek Czóbel Minka felfedezésére, sőt: újralfedezésére. Már Mednyánszky László, Justh Zsigmond, Jókai Mór és Gyulai Pál felfigyeltek rá. Szóványosan jelentkező írások,¹² mindenekelőtt Kiss Margit¹³ és Pór Péter tanulmányai¹⁴ ugyanakkor jelzik a napjaink szunnyadó emlékezetének ébresztését szorgalmazó szándékot is. S mint ahogyan a kortárs Jókaiék ösztönzései nem a családi helyzetének, akként az utókor irodalomtörténészeinek Czóbel-méltatásai sem Orczy Lőrinc kései leszármazottjának szóltak.

¹ Czóbel Imréné üdvözlő lapja leányához, Czóbel Minkához. = Szabolcs-Szatmár Megye Levéltára. XIII. 2. Czóbel család levéltára. 12. doboz. Családi levelezés.

² Czóbel Minka válaszelevele a Ráskai Lea Irodalmi Társaság 1945. szeptember 5-i levelére. = Uo., 11. doboz. Czóbel Minka levelezése. 30. csomag.

³ Kiss Margit (Nyíregyháza, Szabolcs u. 19.) szíves közlése.

⁴ Czóbel Minka születési anyakönyvi kivonata. = Dajka Béla (Anarcs, Kossuth u. 27.) Czóbel-gyűjteménye.

⁵ Czóbel Minka halotti bizonyítványa. = Uo.

⁶ Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerkesztő: BENEDEK Marcell. Bp., 1963. I. 230.; Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerkesztő: KENYERES Ágnes. Bp., 1967. I. 336.; Magyar nemzeti zsebkönyv. Második rész: Nemes családok. Kiadta a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság. Bp., 1905. I. 148.

⁷ KISS Margit: Czóbel Minka. Bölcsészdoktori disszertáció. Debrecen, 1942. 3.; PÓR Péter: Utószó. = Czóbel Minka: Boszorkány-dalok. Az előszót írta: WEÖRES Sándor. A válogatás és az utószó PÓR Péter munkája. Bp., 1974. 243.

⁸ Révai Nagy Lexikona. Bp., 1912. V. 228., Tolnai Új Világlexikona, Bp., 1926. II. 182.; Magyar Irodalmi Lexikon. Szerkesztette: VÁNYI Ferenc. Bp., 1926. 193.

⁹ Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerkesztő: BENEDEK Marcell. i. h.

¹⁰ Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerkesztő: KENYERES Ágnes: i. h.; PÓR Péter: i. h.

¹¹ Sipos János tanító (Anarcs, Kossuth u. 11.) 1975. április 29-i szóbeli közlése.

¹² PÁŠIAKOVÁ, Jarmila: Czóbel Minka – Donna Juanna. = Irodalmi Szemle, 1975. június. XVIII. évf. 6. sz. 551–556.; WEÖRES Sándor: Czóbel Minka. = Uo., 549–550., illetve Czóbel Minka: Boszorkány-dalok. 5–8.

¹³ KISS Margit: i. m.

¹⁴ PÓR Péter: i. m. 241–263.; uő.: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége. (Irodalomtörténeti Füzetek 73.) Bp., 1971. 106–162.

Mégis: mind a mai napig hiányzik a közvetlen közelmúlt jeleseinak művelődéstörténeti értékrendjét meghatározó felsorolásokból. Úgy tűnik, mintha pusztán öncélúan, tisztán csak szakmai érdeklődésből fordultak volna annak idején Czóbel Minka sajátos színfoltú életműve felé. A látszat szerint tudniillik hiába ismerték fel benne a századvég modern európai áramlatához kapcsolódó magyar költészet első reprezentánsainak egyikét. A Mednyánszky László, Justh Zsigmond, Jókai Mór és Gyulai Pál, valamint Kiss Margit és Pór Péter által képviselt illusztris névsor: tekintélyes felkarolónak és szorgalmas népszerűsítőnek együttes hatása is kevésnek bizonyult mind ez ideig ahhoz, hogy irodalmi köztudatunk számon tartsa.

Halálának 30. és születésének közelgő 125. évfordulója most újabb alkalmat kínál a vele szembeni adósságaink törlesztésére. Az ez irányú irodalomtörténeti kutatások kezdeti stádiumban való állása miatt kezddhetjük mindjárt a lírikus személyes megnyilatkozásaival.

A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár őrzi egyik önvallomását.¹⁵ A dokumentum némely adata, mi több: egyik-másik részlete innen-onnan már ismert.¹⁶ Sőt, a Jókaival, Justhtal és Gyulaival való kapcsolatfelvételiéről az „Emlékezés Jókaira”¹⁷ s a „Bajza-utca 21”¹⁸ című visszaemlékezéseiben maga a költő is tett említést. „Az elveszett doboz” címen a Szabolcsvármegyei Bessenyei Kör 1922. évi március 25-i Czóbel-ünnepségén elhangzott előadása azonban még így is szolgáltat Czóbel Minka írói pályájáról annyi ismeretlen adalékot, hogy méltóvá váljon a megidézésre.

„HÖLGYEIM! URAIM!

A Bessenyei Kör elnöksége azon, reám nézve végtelen megtisztelő felszólítással keresett fel, mesélnék el egyetmást írói pályámról.

Valóban, keveset tudnék erről mondani, hiszen a művészt a „belső események” sokkal jobban befolyásolják, mint a külső viszonyok, de nem mulasztom el az alkalmat azokról megemlékezni kik ezen – mint Kiss József egyszer nekem mondta – „tövises pályán” – biztattak, bátorítottak, támogattak.

Legelőször is, dédátám Orczy Lőrinczről kell emlékezmem. Még nevét sem ismertem, mikor már sokban az ő szemeivel láttam a világot, illetve a magyar Alföld bűbáját és meghallottam a magyar nyelv – még korán sem kiaknázott – zengzetes szépségét.

Heves megye egy kis falujában Tarna Órsón, közvetlen a búza kalásztól fényes szántóföldek közelében áll egy ósdi templom, ennek egy sírköve alatt nyugszik a költő-generális, kitől hajlamomat és kedvemem a versírásra örököltem.

Verseltem is, mióta a betűt vetést megtanultam, de soha se jutott volna eszembe ezzel a nyilvánosság elé lépni, ha nem jövők közeli rokonságba a nem rég elhunyt genialis festő művész báró Mednyánszky Lászlóval.

Legelőször ő biztatott, hogy komolyan fogjak hozzá a költészet műveléséhez, hogy a felületes kedvtelés soha se fog kielégíteni, hogy sokkal boldogabb lesz életem, ha öntudatosan haladok egy bizonyos cél felé. Én megfogadtam tanácsát, s ettől kezdve a költészetet komoly munkának, és élet feladatnak tekintettem.

Nagy termékeny forrongás, és diadalmas megújulás szelleme vonult át a 90-es évek elején országunkon. Érezhető volt ez a művészet minden terén, a gondolatvilág világos optimismusában, s az élet felfogás hatalmasan lüktető idealizmusában.

E boldogító áramnak egyik legjobb médiuma volt hazánkban a korán elhunyt fiatal író: Justh Zsigmond, s mint felszívta finom hangszerhez hasonló, érzékeny lény a bűvös hullámokat, úgy árasztotta el „sugárzó energiája” környezetére – s még azontúl is – e mámorító áramot.

Törhetlen volt bizalma a magyar faj életképességében, s szinte lázas sietséggel – mint, ki érzi hogy nincs sok ideje – kereste, és kutatta fel mind azon elemeket, kik szerinte a kultúrát általában, – s a magyar kultúrát különösen – szolgálhatnák.

¹⁵ Czóbel Minka: Az elveszett doboz. = Szabolcs-Szatmár Megye Levéltára. XIII. 2. Czóbel család Levéltára. 11. doboz. Czóbel Minka levelei. 8 csomag.

¹⁶ TIDRENCZEL Sándor: Czóbel Minka idézése. = Kelet-Magyarország, 1975. június 8. XXXII. évf. 133. sz. 9.

¹⁷ CZÓBEL Minka: Emlékezés Jókaira. = Nyírvidek, 1925. március 15. XLVI. évf. 61. sz. 1–3.

¹⁸ Uő.: Bajza-utca 21. = Koszorú, 1938–39. Új folyam. V. 147–152.

Egyik nagy igyekezete volt ezen elemeket összehozni, s ha lehet barátságra serkenti.

De mivel ő nem csak egy felforgató újító volt, ki a fát gyökér nélkül képzei a levegőben úszni, minden reményét irodalmunk újja születésének, haladásának, a tekintélyek tiszteléséhez fűzte. Ennek kifejezést adva, Jókai Mór köré igyekezett gyűjteni barátait.

Bűbajos esték voltak ezek. Ott találtuk az irodalom, festészet, zene és tudomány kitűnősegeit. Ismert alakokat, mint Gyulai Pált, Vadnait, vagy éppen csak öntudatra ébredő fiatal írókat, festőket.

Köztük patriarkális nagyságában járt kelt Jókai. Majd az általa írt, 100 kötetet tartalmazó szekrényhez vezette ifjabb vendégeit, s némi önmeghatottsággal mondá: „Ezt utánozzátok fiaim!” Majd intimitása jeléül megmutatta legfőbb büszkeségét, csigagyűjteményét.

Felejthetetlen előttem az a jelenet, midőn, kissé színpadias, de még is igen meleg és bensőséges mozdulattal, kézen fogva vitt vendégei elé, homlokon csókolt, s mondta: „Fogadja egy öreg ember áldását, írói pályájára”.

Néhányan az akkori fiatalok közül, hírneves emberek lettek, de a legtöbben – öregek, mint fiatalok, elemtek már a nagy ismeretlenbe, s velük szállt el egy fényes boldog korszak reménykedő optimizmusa.

Nehéz idők közeledő súlyát érezve, mind többé kevésbé szomorúvá váltunk, s majd nem mindnyájunknak a költészet már nem egy örömben csapongó mennyekbe ragadó tüzes szekér, de inkább egy vigasztaló végső remény horonya lett.

A csakugyan elkövetkező nehéz idők majd nem egészen izoláltak író társaim, barátaim, ismerőseimtől.

A magány éveit elég alkalmat nyújtottak az irodalom művelésére. Sok vers és elbeszélés keletkezett ez időszakban de legtöbb időmet egy hosszabb regény megírására szenteltem, mely gyermekkori emlékeimtől kezdve, a mai napig, vagy mondjuk a tegnapig, mindent összefoglalt mi szeréntem a szemünk előtt végebe menő nagy változást előidézte, s ha nem is oka, de mindenesetre előkészítője volt annyi rázkódtatásnak.

Bocsánat, hogy e regényről annyit beszélek. Ha megírom – nem szólok többé róla, olvasóimra bízom, de mivel ez már soha se lát napvilágot, ne sajnálják kérem tőle e kis nekrológot.

Hat évig dolgoztam rajta, csiszoltam naponta, gyűjtöttem az adatokat, feljegyeztem párbeszédeket, tréfás vagy velős mondatokat, mit éppen hallottam. A regény kész volt, csak a vége hiányzott. Meg akartam várni az áldatlan vihar utolsó lezajlását, hogy tisztábban lássam, mi módon adhatok a regénynek egy optimisticus vagy legalább kiengesztelő befejezést.

Lassanként elhallgattak a hazatért katonák éjjel-nappal ropogó puskái, elhallgattak a vérrel sárral nindent bemázoló [...] diktiók, elvonult az utolsó [...] katona is, és én újult munkakedvvel verseim rendezésére, s a regény befejezésére gondoltam. Volt vagy hat kötetre való kézirat: vers, próza, jegyzetek vegyest, két nagy dobozban. Midőn sok idő múlva ismét felkerestem dolgozó szobámat, a dobozokat nem találtam. Igaz, hogy a zavaros időkben ide oda hurczolgattam azokat, hogy a szobából [...] többször kellett a bútorokat éjjel elhordani, hogy aztán az éppen jelenlegi parancsolók jó kedvére – ha nékik éppen úgy tetszett – vissza helyezzük.

Hurczolkodásnál sok érhet két árva doboz! De jól emlékszem, hogy utoljára, mikor láttam őket, az iroda egyik sarkában álltak.

Aztán? – vége – nincs tovább.

[...] nem tudom. De bizonyos, hogy bár az egész házat, padlást, pinczét felkutattam, a kéziratokat soha meg nem találtam, még egy rongyát sem, még egy darabját sem. Eltűntek mindörökre versek, jegyzetek, s a regény 2 vagy 3 másolása.

A költemények hangulata, ha élek, bizton vissza jön, s a hagulathoz magától simul a vers, de a korrajz, melyen szeretettel, odaadással dolgoztam, már vele elveszett anyagánál fogva se pótolható.

Ez volt írói pályám talán legszomorúbb eseménye. Mint a mai este a legörvendetesebb, melyért a Bessenyei Körnek, mint a tisztelt közönségnek hálás köszönetet mondok.”¹⁹

¹⁹ Az olvasó tájékoztatására közöljük, hogy a közleményben kipontozással jelölt szövegkihagyások nem szövegromlásból erednek, hanem Czóbel Minka olyan negatív politikai beállítottságáról árulkodnak, amelyeket ezúttal szükségtelennnek tartunk reprodukálni.

JAKÓ ZSIGMOND: ÍRÁS, KÖNYV, ÉRTELMSÉG

Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1976. Kriterion K. 374 1.

E tanulmánykötet egyszerre több tudományág szakembereit is megörvendeztető könyvsiker, hiszen egyaránt haszonnal forgathatják a történelem, a művelődés- és irodalomtörténet kutatói.

A szerző, Jakó Zsigmond, az erdélyi magyar tudományos élet kiemelkedő személyisége, történettudós. Pályája Kelemen Lajos mellett indult, akinek éppen mostanában ünnepeltük százéves születési évfordulóját. E centenárium alkalmából jelentette meg a Kriterion kiadó Kelemen Lajos Összegyűjtött művészettörténeti tanulmányait, amelyek nagy része éppen a Jakó által is kutatott korszak művészeti emlékeiről szól.

Jakó pályájának legfontosabb állomásai az Erdélyi Múzeum levéltára és a kolozsvári egyetem történeti tanszékei voltak. Közel negyvenéves kutatói munkája során a szerző áttekintést nyert Erdély középső- és újkori művelődéstörténetére vonatkozó valamennyi, ma hozzáférhető forrásról, s most megjelent könyvében gazdag kutatói múltjának művelődéstörténeti témájú dolgozatait fűzte össze egységes egészé. A már régebből is ismert tanulmányokat többségükben átdolgozta, továbbá újabbakkal egészítette ki őket.

Az erdélyi művelődés emlékeinek tekintélyes része az évszázadok során elpusztult vagy szétszóródott. Nagyon sokszor csupán néhány töredékesen fennmaradt emlék alapján vagy a tudományos közvéleményben tévesen rögződött adatból kiindulva rekonstruálta Jakó egy-egy megsemmisült, megrongálódott, hiányos iratgyűjtemény vagy könyvtár egykori képét, egy-egy tudósi életpályát, eseménysort. A gyulafehérvári fejedelmi könyvtár sorsát bemutató írás például éppen a leghitelesebbnek vélt forrás, Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikájának* jól értesültségét megkérdőjelezve jutott az eddig általánosan elterjedt nézettel szemben arra a következtetésre, hogy Gyulafehérvárott nem létezett két külön gyűjte-

mény, hanem a fejedelmi és kollégiumi könyvtár azonos volt. Hasonló forráselemzéssel cáfolja egy másik cikk a torockóiak XVIII. században elterjedt stájerországi eredetének legendáját. A filológiai aprómunka alaposságát pedig a tanulmányokat kísérő bőszeges jegyzetanyag bizonyítja, amely részletesen tájékoztat egy-egy téma eddigi irodalmáról, s komoly segítséget nyújt a további tájékozódáshoz vagy a kutatások valamelyik szálának folytatásához.

A tizennyolc tanulmány két nagy téma, az írás és a könyv köré szerveződik. Az értelmiségi lét mindenkori legfontosabb jellemzője ugyanis a betűvel való szoros kapcsolat. Ebből a gondolatból kiindulva az íráshasználat terjedésén s a könyvkultúra fejlődésének útján keresztül rajzol átfogó képet Jakó Zsigmond az erdélyi magyar értelmiség művelődéséről, műveltségéről, múltjáról a kezdetektől a XVIII. század végéig. Ezt a képet a román és a szász kultúra emlékeiről szóló tanulmányok egészítik ki, beleágyazva a magyar művelődés fejlődését Erdély egészébe.

Az íráshasználatnak a kizárólagos egyházi használatból való kilépése indította el az egyházi értelmiség laicizálódását. A jogbiztosítás írásbeli rögzítésének egyre inkább terjedő szokása, a gazdasági és peresügyvitel ugyancsak írásbeli intézésének igénye vezetett az egyre népesebb írástudó réteg kialakulásához. Ennek a rétegnek a csúcán elvilágiasodott, művelt főpapok álltak, akik képzettségüket külföldi akadémiákon, Krakkóban, Bécsben, illetve Itáliában szerezték. Hozzájuk csatlakoztak az alacsonyabb végzettségű, többnyire idehaza tanult klerikusok, s a már részben világi elemekből verbuválódó deákság, illetve olyan polgárok és kereskedők, akiknek a gyakorlatban szükséges volt az írni-olvasni tudás, de ez nem volt számukra egyszersmind kizárólagos megélhetési forrás. Ennek a rétegnek a körében bontakozott ki erőteljesen – a középkor laikus vallásos

mozgalmainak kezdetei után – anyanyelvi írásbeliségünk. Ezen a szálon kíséri végig Jakó Zsigmond az írás erdélyi történetét a XVIII. század végéig.

A különböző kormányhivatalok és a megyék levéltárainak új rendje Mária Terézia és főleg II. József idején hozott reformok alapján alakult ki. A reformutasításokat a Habsburg-hatalom központi szervei adták ki, de végrehajtásuk a hazai tisztviselők feladata volt. Ők alkalmazták a hazai körülményeknek sokszor nem megfelelő utasításokat az itthoni viszonyokhoz. A reformok eredménye nemcsak az új levéltári szervezet kialakulása lett, hanem a nemesi, családi, egyházi levelesládáknak, levéltáraknak a központi minta hatására meginduló rendezései is.

Nemcsak az írás és a hivatalok történetét kísérik figyelemmel a tanulmányok, hanem az e hivatalokban munkálkodó értelmiségiek legjellemzőbb alakjait is bemutatják. Az első, két nagyobb fejezetre tagolt rész gerincét a következő tanulmányok alkotják: *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei; A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben; Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején; Az erdélyi hivatalok levéltári utasításai (1575–1841); Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról, 1785-ből.*

A XVI. század második felétől mindinkább a könyvek használata és gyűjtése jelentette az értelmiségi lét fő ismérvét. Jakó Zsigmond a könyv útját a kezdetektől követi, a nyomtatásban való kiteljesedésen keresztül napjainkig.

A középkori könyvkultúra bemutatására Nagyvárad példáját választotta. A középkor kézírásos könyveiből, a kódexekből egyrészt a kolostorokban és a székesegyházak mellett, másrészt a gazdag és művelt főpapok kezében alakultak ki jelentősebb gyűjtemények. A kolostori könyvtárak főleg az egyházi művelődést és a papképzést szolgálták. A főpapok személyi gyűjteményei, amelyek közül kiemelkedő volt Váradon Vitéz Jánosé, több világi jellegű és tudományos anyagot foglaltak magukban – sokszor kényes bibliofil külsőben. A középkori egyház felbomlásával ezek a bibliotékák azonban sajnos szétszóródtak, és a könyvtárképződésnek új útjai alakultak ki.

Külön tanulmány mutatja be, hogyan inspirálta Erdély fejedelmeinek könyvgyűjtését Mátyás híres könyvtárának, a Corvinának a példája (*Erdély és a Corvina*).

A reformáció után a püspöki udvarok helyét a felsőbb iskolák és kollégiumok vették át. Ezek az

intézmények voltak legalkalmasabbak a tudományos munkára, itt gyűltek össze leginkább az ehhez szükséges könyvek is. Az itt képződött könyvtárak ajándék, hagyatékok vagy – ritkábban – vásárlás útján magukba szívták az értelmiség kezén forgó könyvanyag legbecsebb részét. Rendszeres és kiterjedt könyvkereskedelem híján ugyanis a külföldön tanuló diákok könyvvásárlásaival került Erdélybe az európai kultúra java része. A bibliotékák gyarapodásának ebből a gyakorlatából következik, hogy ezek a gyűjtemények ma valóságos könyvmúzeumok, amelyekből: „az értő kéz kifejtheti magának mindazt, amire a könyv és a magyar lakosság viszonyának, illetve a magyar művelődés életrajzának tisztázásához szüksége lehet.”

Ezt a munkát végezték el Jakó és tanítványai a székelyudvarhelyi református kollégium könyvtárában az egyes könyvrétegek, személyi hagyatékok állagának különválasztásával, rendezésével, elemzésével. A kötet egyik, módszer szempontjából is kiemelkedő tanulmánya mutatja be, hogyan csapódott le az ilyen könyvtárakban nemzedékek egymásra épülő kultúrája. Ez az írás feltétlenül továbbgondolásra és továbblépésre készítet. A hazánkban található könyvtárak közül is nem egy analóg módon képződött. Nemcsak a református főiskolák gyűjteményeiről van szó, hiszen a katolikus papság könyvei ugyancsak az egyház bibliotékáira maradtak. Pázmány Péter hagyatékának emlékeit például nemrég kutatta fel Bitskey István és Kovács Béla a pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtáráról készült jegyzékek alapján (MKsz 1975. 25–37). Maguk a kötetek azonban csak könyvtárak egész sorának hasonló átvizsgálása után kerülhetnének elő. Az erdélyi kutatások számai is nemegyszer hazánkba vezetnek. Náprági Demeter Erdélyből Győrbe hozott könyveinek sorsát felkutatni például nálunk van lehetőség.

A kötet utolsó tanulmánya – *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben* – mintegy összegzi az egész mű mondanivalóját, s röviden bemutatja a legfontosabb erdélyi történelmi gyűjteményeket, köztük a két legfontosabbat, a gyulafehérvári Batthyaneumot és a marosvásárhelyi Teleki-tékat.

Jakó Zsigmond könyvének olvasása során gázdagon bontakoznak ki előttünk az erdélyi magyar értelmiség mélyre nyúló gyökerei, amelyeknek alapos megismerése, egyrészt, mint a balázsfalvi román nyomda kezdeteiről és Timotei Cipariu könyvtáráról, illetve a XVI. századi szebeni

nyomtatásról szóló tanulmányok bizonyítják, Erdély többi népeinek művelődéstörténetét az eddigiekénél jobban megvilágítja, másrészt elvezet bennünket a mához, rádöbbenve, hogy a mai erdélyi magyar művelődés, amely-

nek egyik kiemelkedő állomása éppen Jakó könyve, ezeken a hagyományokon alapszik, s szervesen épül rájuk.

Heltai János

CZIGÁNY LÓRÁNT: A MAGYAR IRODALOM FOGADTATÁSA A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN, 1830–1914.

Bp. 1976. Akadémiai K. 287 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 89.)

Előre kell bocsátanunk, hogy a hazai komparatiztika százszentéves története során – ha a tudományos programként megfogalmazott, szervezett összehasonlító kutatások kezdetét a Meltzl Hugó szerkesztésében megjelent Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok alapításában jelöljük meg – sajnálatos módon soha nem tekintette céljának a magyar irodalom külföldi befogadástörténetének áttekintő feldolgozását. Néhány, elsősorban a századforduló konzervatív-romantikus Petőfi-kultuszában gyökerező kezdeménnytől, majd Turóczi-Trostler József kutatásaitól, különösen a *Petőfis Eintritt in die Weltliteratur*tól és a felszabadulást követően Petőfi orosz irodalmi befogadásának vázlatos áttekintésétől eltekintve alig történt valami.

Ami pedig az összehasonlító irodalomtörténet anglistikai vonatkozásait illeti, ezen a területen – a Shakespeare-kutatások kivételével – sem nagyobb szabású vállalkozásra nem került sor, sem maradandó értékű kutatási eredmények nem születtek. Az angol–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása, ma már nehéz lenne kinyomozni, mi okból, egészen a legújabb időkig az irodalom perifériáján mozgott. Az egyetem angol tanszéke Arthur B. Yolland kezdeményezésére viszonylag későn, a harmincas évek elején vette programjába az anglistikai kutatások határainak kiterjesztését az Anglia és Magyarország közötti kapcsolatok feltárására, de a program megvalósítása tekintetében messze elmaradt más tanszékek – különösen a francia vagy német tanszék – teljesítményétől. Éppen ezért úgy tűnik, hogy a hazai komparatiztikának és ezen belül különösen az anglistikának a magyar irodalom külföldi befogadástörténetének felkutatására soha nem voltak meg a lehetőségei vagy eszközei.

Abban, hogy a komparatiztikai kutatások a felszabadulást követően csak a hatvanas években

bontakoztak ki, egyetlen gátló tényezőként, úgy látszik, Lukács Györgyre, illetve az Irodalomtörténeti Társaság alakulóülésén elhangzott elnöki székfoglalójára „illik” hivatkozni. Ezt teszi Czigány Lóránt is, amikor – igazában talán nem is egészen meggyőződve és ezért lábjegyzetben – megemlíti, hogy „1949-ben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság újrászervezése után hatalmas szóval leállították ezeket a kutatásokat”. (Már maga az évszám is helyesbítésre szorul, hiszen ez a beszéd egy esztendővel korábban, 1948-ban hangzott el.) Ebben a felfogásban egyébként nem áll egyedül. Vajda György Mihály *A magyar összehasonlító irodalomtudomány vázlat*a című tanulmányában idézi Lukács megnyilvánulását, majd azt mondja, hogy „a személyi kultusz légkörében ezek a dogmatikus színezetű szavak... évekre véget vetettek az irodalmunk külföldi vonatkozásaival való rendszeres foglalkozásnak”. Amint azonban a tényekből megállapítható, a valóban dogmatikus szavak néhány évvel később, 1952-ben hangzottak el, amikor Lukács Györgynek vajmi kevés köze lehetett az összehasonlító kutatások „leállításához”, és ezek a szavak egyértelműen kozmopolitának bélyegezték meg minden ilyen jellegű kutatást olyannyira, hogy még a világirodalmi áramlatok mozgását is kétségbe vonták. (Vö. Irodalomtörténet, 1952. 19–29.)

Ami pedig Lukács György említett előadását illeti, abban nem a komparatiztika tagadásáról, hanem módszereinek revíziójáról van szó. Igaz, hogy a módszeren Lukács kizárólag a pozitivisták megközelítést értette, és nem szentelt figyelmet a komparatiztikában is jelentkező szellemtörténeti konstrukcióknak. Az is igaz, hogy a befogadástörténeti kutatás módszeréről a társadalmi szükségleten alapuló, lényegében szociológiai megközelítést javasolta, de ehhez azonnal hozzátesszük, hogy a történeti jellegű, tehát a befogadás történetiségét

szem előtt tartó összehasonlító kutatások alapjában véve ezt a szociológiai megközelítést mindmáig nem haladták túl.

Indokolt volt tehát Czigány Lóránt óvatossága, amikor már idézett megállapítását csak lábjegyzetben közölte, mert számunkra úgy tűnik, mintha Lukács megállapítása a komparatistikai kutatások újraindítására ösztönzött volna. Ezt látszik alátámasztani, hogy az Irodalomtörténetben a magyar irodalom történetét illető viták mellett két év alatt – 1949-ben és 1950-ben – összesen 15 összehasonlító jellegű tanulmány számára jutott hely. Ez a szám 1951-ben már kettőre csökkent, és ezen a mélyponton marad 1953-ig, majd ezután az Irodalomtörténet kizárólag csak hazai vonatkozású tanulmányokat közöl. Az 1953-ban újraindult Irodalomtörténeti Közlemények viszont már az indulás évében 4 összehasonlító szempontú tanulmányt tartalmaz, és ezek száma 1955-ben már kilencre emelkedik. Kifejezetten anglicisztikai vonatkozásban viszont elkerülhetetlenül utalunk kell Shakespeare drámaírójának négykötetes kiadására (1955), amelynek kísérő tanulmányai kétségtelenül jól hasznosították a komparatistika korábbi eredményeit.

A magyarországi komparatistika mélypontjának megítélésében, amelyhez tehát elsősorban nem Lukács György megnyilatkozásának, hanem a már említett 1952-es írásnak volt köze, közelebb járunk az igazsághoz, ha a mélypont okait magában a módszerváltozásban keressük. A nagyobb és sürgetőbb feladatok következtében ez a módszerváltás gyorsabb ütemben zajlott le a magyar irodalom, nehezebben és lassabban a modern filológiai történeti kutatása területén. Ennek megfelelően a komparatistika háttérbe szorítása mindenképpen elkerülhetetlennek tűnik. A komparatistika viszonylagos lemaradása, az új módszerek keresése nem kizárólag hazai sajátosság volt. Ezt látszik alátámasztani René Wellek előadása az összehasonlító irodalomtudomány válságáról, amely 1958-ban hangzott el a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság II. kongresszusán Chapel Hillben. Jóllehet egy évtizednyi eltéréssel és más alapról kiindulva, mind Lukács, mind Wellek azonos következtetésre jut, ez pedig a komparatistikai módszerek megújításának az igénye.

Czigány Lóránt rendkívül gazdag tanulmányának figyelmes olvasása során kitűnik, hogy a szerző pontosan azt az utat követi, amelyet Lukács György a komparatistika megújulásának feltételként kijelölt. Ezt Petőfi politikai költészetének befogadása vagy fogadtatása kapcsán egyértel-

műen meg is fogalmazza, amikor arról beszél, hogy „Petőfi politikai költészet [Angliában] csekély visszhangra talált, hiányzott a szükséges politikai, társadalmi és kulturális háttér” (154. lap). Úgy tűnik azonban, mintha ez a megállapítás, az irodalmunk befogadásán fáradozó fordítók és kritikusok minden erőfeszítése ellenére, nemcsak Petőfi költészetére, hanem az egész magyar irodalom angliai befogadására érvényes lenne. A befogadás társadalmi háttérének hiánya bizonyos irodalmak – közöttük a magyar – előtti elzárkózáshoz vezetett.

A magyar irodalom angliai befogadásában kétségtelenül meghatározó tényező, hogy már a *Poetry of the Magyars* is irodalmi divat szülötte volt. Bowring korábbi antológiáihoz hasonlóan csak arra törekedett, hogy az olvasók egzotikum iránti igényét kielégítse azáltal, hogy „más tájak költészetét igyekezett az angol családi otthonokba” elvinni. Ez a divat irodalmunkat tekintve marandónak bizonyult, és teherátvitelétől a viktoriánus kori Anglia lényegében soha nem tudott teljesen megszabadulni. Igaz, a szabadságharc bukását követő néhány évben az egzotikum iránti érdeklődés helyébe rövid időre valóságos politikai érdeklődés lépett, amely megtermékenyítően hatott volna a magyar irodalom befogadására. Ekkor azonban, mint ahogy Bowring fellépésétől egészen a viktoriánus korszak végéig, nem jelentkezett olyan fordító, aki képes lett volna költészetünknek a kor színvonalán álló adekvát tolmácsolására. S itt mutatkozik a másik, befogadást gátló tényező, amelyet a magyar reformkor nemzeti elszigeteltségből kitörni akaró vágya még feledtetett, de Arany László Bowring Petőfi-kötete ürügyén már nyíltan kimondott: „Sajnáljuk, hogy a fordítás átnyegetése után sir Bowringnak nemcsak magyarul tudását, hanem írói ízlését és Petőfi szépsége iránti érzékét is kétségbe kell vonnunk, művéről pedig azt óhajtanunk, bár soha ne látott volna világot.” Mert valóban, az emigráció rendkívül csekély fordítói tevékenységétől eltekintve, az egész korszakban alig található olyan mű, amelynek áttünetese közvetlenül az eredeti nyelvből készül volna. Bowring fő forrása Rumi és Kertbeny, a közvetítő nyelv pedig német volt, s aligha csodálható, hogy közép-szerű fordítás – és erre már a korabeli kritika is felfigyelt – lényegében semmit nem őrzött meg az eredeti mű szelleméből. Ennek egyenes következménye, hogy a nyelvi határok szabta korlátok miatt a magyar irodalomról kialakított értékrend nemcsak hogy nem a hazai, de nem is a valóságos

képet tükrözte. S ebben Bowring és a kortárs cikkírók már csak annyiban hibáztathatók, amennyiben az első kézből nyert vagy nyerhető információk hiányával megalkodva kritikátlanul támaszkodtak sokszor önös érdekű forrásaikra.

Czigány Lóránt fáradozásainak eredményeként lényegében negatív kép tárul elénk. Megtudjuk, hogy a viktoriánus kor Angliájában nem alakult ki egységes vagy értéktételeiben maradandó, továbbgondolkodásra ösztönző állásfoglalás a magyar irodalomról. Sőt, hogy pontosak legyünk, szigorúan komparatistikai értelemben vett befogadásról sem beszélhetünk. A szerző is

érzi ezt, és ezért inkább csak fogadtatásról szól. A rendkívül gazdag, a korábbi kutatások eredményeit jól hasznosító, azok hibáit gondosan korrigáló kötet lényegében kiábrándító eredményt hozott, ha ezt az eredményt összevetjük ugyanannak a kornak gazdag hazai fordításirodalmával. A befogadáshoz két irodalom szükséges. Egyik, amelyik a műveket létrehozta, s egy másik, amelyik felismeri az előzőben rejlő értékeket, s igyekszik azokat a magáévá tenni. A viktoriánus korokban pedig éppen ez a törekvés hiányzott.

Kovács József

SZALAY KÁROLY: HUMOR ÉS SZATÍRA MIKSZÁTH KORÁBAN

Bp. 1977. Magvető K. 586 l.

Olvasmányának sem különösebben vonzó Szalay Károly új könyve, tanulmányának, korszakmonográfiájának meg éppenséggel nem. Elméleti alapvetése gyér, bizonytalan és ellentmondásos, irodalomszemlélete sematikus, szimplifikáló majd mindenütt, esztétikai fogékonysága minimális, asszociációi igen gyakran semmitmondóak, avagy megengedhetetlenül önkényesek, fejtegetései — elsúlyosodva a tömérdek fölösleges adat koloncától — csak lassan vánszorognak. Amit e vaskos könyv olvastán megtudunk, mindössze ennyi: a kiegyezés és a századforduló közt született művek többségében (ám csupán az epikus és a drámai alkotásokban, mert a harmadik műnem létéről Szalay egyszerűen megfeledkezik) akadnak humoros, szatirikus, ironikus stb. elemek, s az írók osztályhelyzetüknek, világnézetüknek, talentumuknak, lelkialkatuknak etc. megfelelően vagy a társadalomkritikai igényű, vagy a sekélyes, hamis illúziókat tápláló komikum elkötelezettjei. Újdonságnak, revelációnak vajmi nehezen tekinthetők e tézisek, közhely voltukat mégis örömezt megbocsátanók, ha a hozzájuk vezető utakon nem uralkodnék teljes szemléleti és terminológiai zűrzavar, nem zilálódnának áttekinthetlenné valóban meglevő összefüggések, s ha nem érzékelnők folyvást a félreértések, aránytévésztések, igazolhatatlan deklarációk, értelme nincs polémiák csüggesztő, kijárat nélküli tömkelegét.

A hiba korántsem a bemutatott anyag mennyiségéből következik. Ez önmagában még imponáló is lehetne, bár okkal hiányoljuk egy Éjszaki Károlyt és Balázs Sándort is portréra érdemesítő tanulmányból pl. a humorelméletet is

alkotó Reviczky műveit, kivált az *Apai örökséget* és a *Selyembogárt*, avagy furcsálljuk Bródy teljes mellőzését, noha *Az ezüst kecskében* például bőséggel akad humor, szatíra, ironia. A csödre csupán a feldolgozás mikéntjében lelünk magyarázatot. Az 1900-as korszakhatár sokféle szempontból egyaránt mesterkéltnek és önkényesnek tetszik, annál is inkább, mert Mikszáth, Tömörkény és mások esetében maga Szalay is egészen fesztelenül hágya át, a kihagyott Ambrus, Lovik stb. pedig aligha minősülhet egyértelműen 20. századi jelenségnek. Jóval nagyobb mulasztás, hogy a szerző nem definiálja és különíti el egymástól megnyugtatóan és szakszerűen a humor, a szatíra, az ironia, a komikum, a paródia, a persziflázs, a groteszk stb. fogalmát, így e kategóriák elvesztik világos kontúrjaikat, szüntelenül interferálnak, összerosódnak, hovatovább egymás ekvivalenseként szerepelvén. Mihez kezdünk az effajta lapos summázatokkal: „Mikszáth írásaiban a komikus történetek nemritkán burleszkiek” (334.), avagy: „Mikszáth szatirikus művészetének végső soron az a jellemzője, hogy komikus szerkezetei változatosak, s szépen illeszkednek bele a mű egészébe” (365), esetleg: (Tömörkény) „Írásait csak megtűzdeli szatírával, lényegükben humorosak maradnak mindvégig...” (541.)? A szimpla elméleti alapra nem is épülhetnek igényesebb tanulások, hiszen az előző és a könyv egyéb, teoretikusnak szánt megjegyzései oly durva és direkt összefüggéseket tételeznek társadalomfejlődés és komikumfajták közt, amelynek csupán a legsivárbabb sematizmus lehet az eredménye. S hasztalan faggatjuk a kötetet: mi a lényeg s mi a járulékos

elem egy humorosnak, szatirikusnak minősíthető műalkotásban? A világszemlélet? A hősteremtés? Az előadásmód? A stílus? Teljes zűrzavar a „válasz”.

Érezvén mintegy tulajdon szempontjainak meddőségét, valamint azt a evidenciát, hogy a humor és a satíra története csupán az irodalomtörténeti folyamat függvényeként szemlélhető, Szalay mértéktelenül felduzzasztja könyvének anyagát. Tanulmányát valójában egy önkényes periodizációjú és csoportosítású, szeszélyesen hézagos, de saját felfogású irodalomtörténetnek tekinthetjük, s benyomásaink – ha lehet – így még kedvezőtlenebbek. Dogmatikus irodalomszemlélet, szegényes esztétikai kultúra, deskriptív, fölösleges adatokat halmozó pozitívizmus, bőbeszédű cselekményismertetések, invenció nélküli vagy többé-kevésbé elfogadhatatlan kommentárok: e szavakkal jellemezhető Szalay Károly produktuma. Alig akad a kritikát kiálló fejtegetés a könyvben! Az életrajzi betétek felületesek, s akkor járunk még a legjobban, ha – különösebb logika ebben sincsen – némelyeknél kifejti a szerző a biográfiát. A legcsekélyebb pszichológiai fogékonyság is hiányzik Szalay művéből, ha pedig mégis magyarázni kívánja valamely szerző – pl. Tolnai Lajos – „apai örökség”-ét, ilyféle elképesztő és naiv, a doktrinér szociáldarwinizmust is megszégyenítő elmélettel áll elő: „Az az emberfajta, aki egyre fogy az évezredek folyamán a természetes kiválasztódás következtében: életképtelen, pusztul, mint az őskori ragadozók színe-java, a hatalmas erejű és hatalmas testű őslények, hogy az alkalmazkodni tudóknak adja át helyét a természetben. Az a típus, aki mindent fordítva csinál, mint a másik ember, ő fölfelé rug és lefelé kedves.” (80.) Vegyük komolyan ez okfejtést, s tüstént a legsötétebb balsejtelmek gyötörhetnek az emberiség degenerálódásának riasztó perspektíváiról...

Amily esetleges a biográfiák megléte vagy hiánya, éppoly ötletszerű a tárgyalt szerzők műveinek a szemléje. Rejtély, miért leltározza Szalay jobb ügyszó méltó buzgalommal (s egy lexikoncikk pedantériájával) pl. Berczik Árpád és Csepregy Ferenc említésre sem érdemes darabjait, ha Papp Dániel vagy Gózsdu Elek novelláiból alig egy-kettő férhetett csak be kötetébe. Amikor pedig teljes életműveket vagy pályaszakaszokat kell értékelnie, az irodalomtörténet viszonyrendszerében elhelyeznie, végképp elvesz lába alól a talaj. Az autentikusság minimuma is hiányzik a kiegészítés utáni Jókai-műveket interpretáló fejezetből (33–57.), s szerzőnk nem állja meg a

A jövő század regényének íróját, amiért – úgy mond – „fétette a kapitalizmust” (44.), s „nem sejtette meg a szocializmust és a kapitalizmus küzdelmét korunkban, (...) holott a marxizmus már jobban benne élt a köztudatban a regény megírásakor (!), mint például az elektromosság.” (41.) Nem kis megütközéssel értesülünk Csiky Gergely állítólagos naturalizmusáról (mind- eddig a francia tézisdramma követőjének hittük!), s szintúgy meglepő számunkra, hogy Oscar Wilde „társadalomkritikában, emberismeretben nem ér fel” (220.) A proletárok szerzőjéhez. S csakugyan komolyan gondolná Szalay, hogy Csikyt a fotószerűségért értékelhetjük „oly magasra” (206.)? Szerintünk ez vajmi kétes becslő elismerés! Irodalomtörténetírásunk hasztalan jutott túl Mikszáth kritikai realizmusának szép legendáján – Szalay Károly még mindig e mítosz bűvöletében él. Ismét felröppen a híresztelés a „nagy palóc” hithű 48-aságáról, polgári demokratikus szemléletéről, s így lesz Mikszáth – en bloc – a nagy polgári satíra megteremtője, így kaphatja meg a *Különös házasság* Buttlerje a „puritán pionírpolgár” (301.) minősítést. Szalay szerint „A nyolcvanas évekre... mindennemű illúzió szerte-foszlott a nemességgel kapcsolatban”, Mikszáthnak sem voltak róluk ábrándjai (264.), s az untalan emlegetett dzsentiről a könyvnek csak ingerülten elparentáló megjegyzései akadnak. Emlékeztetnők Szalay Károlyt: vélekedése nemcsak a nagy palóc esetében hamis. Kafka, Török Gyula, Móricz és mások még századunk első évtizedeiben is leltek figyelemre, sőt elismerésre érdemes tulajdonságokat a dzsentirben.

A tanulmány meggyőző erejét tovább csökkenti a felépítés, a tagolás számtalan esetlegesége, a szabados képzetársítások garmadája (Szalay folyvást filmekre asszociál) és a stílus. Igényesebb újságcikkekben sem lehet helye a „szuperhős” (19., 193.), a „gellert kap” (107.), a „lómánia” (108.), a „városilag” (157.), a „Csikyül” (173.), az „elmebajig desztillált” (181.), az „agyonplecsnizett” (213.), a „talpig érett férfi” (512.), a „térbetyel” (552.) típusú kifejezésnek, nemhogy egy tudományosnak szánt monográfiában.

Csak kifogásokat lajstromozhattunk Szalay Károly könyvéről. Akadnak elvételre jobb részletei is (némely stílusvizsgálatokban, a vicclap-műfajok változásainak szemlézésekor stb.). A vitathatatlanul impozáns mennyiségű anyag nem szerveződtött tudományos érvényű tanulmánnyá.

Lőrinczy Huba

Nagy Péterrel jó utazni. Szabadító, érdekes, polemikus – és szinte mindig vitára kész. De mi más lehetne a kritikus feladata (aki nem alkalmi olvasások szülte alkalmi írásait gyűjti össze egy kötetbe), mint az, hogy vitára, azaz továbbgondolkodásra serkentsen.

Alapkérdésekben Nagy Péterrel aligha lehet vitázni; értékrendszere ugyanis rendkívül megbízható, mivel több évszázad és több irodalom alapos, egyes esetekben igen mélyreható ismerője, így a francia XVIII. századé és a magyar, amerikai és francia XX. századé; tehát sohasem téveszti el az arányokat. Ítéleteiben mindig gondosan mérlegel, ha egy író vagy kritikus klasszikusnak nevez, akkor sohasem egy nemzeti irodalom vagy egy korszak szémszögéből nevezi annak, hanem több irodalom és több korszak tapasztalatai alapján. Értékrendszere térben és időben egyaránt világirodalmi.

Noha különböző cikkeinek és tanulmányainak terjedelme más és más, és némelyik íróhoz több ízben is visszatér, az utolsó tíz évben Lukács György, Edmund Wilson, Móricz Zsigmond és Georges Steiner voltak legfontosabbak számára. Az első három már évtizedek óta foglalkoztatja. Móricz Zsigmond egykori monográfiáját őszintén izgatja a nagy író mai tényleges vagy látszólagos népszerűtlensége; Edmund Wilson két drámájával 1958-ban ő fedezte fel a magyar publikumnak, újabban az amerikai író halála alkalmából elsősorban a jelenség foglalkoztatta, és az a szemlélet, amely annyira megtermékenyítette a mai amerikai kritika egyik vonulatát.

Nagy Péter korábban sem térhetett ki Lukács György elől, az elmúlt időszakban elsősorban az érdekelte, hogy mit kapott Lukács a magyar irodalomtól (főként az Ady-indítást elemzi örövendetes módon), és mit adott a magyar irodalomnak (itt elsősorban Szerb Antalra, Bálint Györgyre és a felszabadulás utáni kritikára gyakorolt hatását emlegeti).

Nagy Péter mer kockáztatni. Mert nem volt kockázat nélküli, amikor Georges Steinert habozás nélkül már első könyvei nyomán, Lukács György és Edmund Wilson mellé állította. Ma már aligha kétséges, hogy az utolsó másfél-két évtized egyik legeredetibb, legszemlelőbb, legelgondolkodtatóbb esszéistájára adta a voksát. Az *Útjelző* alapján úgy tűnik, hogy a XX. század

három legfontosabb kritikusa. vagy esztétája Nagy Péter számára Lukács, Wilson és Steiner. Mások nyilván más három vagy öt kritikust emelnének ki, de mind a három olyan jelentőségű, olyan nagyságrendű, hogy a vitát feleslegessé teszi, és Nagy Péter példamutatóan magas mércéjét bizonyítja.

Részletkérdésekben viszont annál több vita lehetséges. Nagy Péter megint csak felfedező úton járt, amikor Susan Sontagot bemutatta lelkesen, noha nem fenntartás nélkül. Elemzése egy ponton ellenmondásra kész. Nagy Péter megjegyzi, hogy Sontag csupán egyetlen marxistáról, Lukács Györgyről ír, és ez kötetében az egyik legfelületebb és legkevésbé jól informált írás, a feladat megoldása inkább lendületes, mintsem elmélyedt: Sontag, jóllehet szorgalmas, sőt szenvedélyes olvasó, a marxizmusról nem elsőkézből, s nem is mindig a legtisztább másodkezekből tájékozódott. Nem hiszem, hogy Sontag Lukács-kritikája megoldható lenne annyival, hogy a magyar filozófust csupán másodkézből ismeri, Sontag ugyanis többek között Edmund Wilson tekintélye ellen is lázad, amikor tagadja azt, hogy Lukács lenne századunk legnagyobb német (!) kritikusa, ő inkább Walter Benjaminra szavaz. Szerinte Lukács ellenszenvét e század legnevesebb íróival szemben nem lehet pusztán a mindenkinél fellelhető kritikai vagy ízlésbeli eltérésnek minősíteni. Sontag Lukács kezdődő amerikai kultuszát éppoly szkeptikusan szemléli, mint a Camus gondolkodói nagyságáról vallott nézeteket.

Amit Nagy Péter Dos Passosról ír – akit a harmincas években József Attila, Sartre és a szovjet kritikusok rendkívül sokra becsültek, és akinek megítélésében Szerb Antal oly nyíltan volt határozatlan, noha inkább „amerikai blöffnek” tekintette – feltehetően jogos. És mégis e kitűnő esszé egy-egy félmondata kifejtetlensége miatt hiányérzetet kelt.

Nagy Péter Dos Passos utolsó évtizedeiről így szól: „legjobb kritikusa, Maxwell Geismar meggyőzően kimutatta, a rossz emléki hadügyminiszterben, Forrestalban találja meg emberideálját és eszmei fároszát, Rooseveltben pedig a Gonoszt, aki féktelen hatalomvágyában előbb Európát, aztán a világot s benne az Egyesült Államokat kiszolgáltatta a bolsevizmusnak.”

Nagy Péter jellemzése szerint: „a District of Columbia ugyan elutasítja még a fasiszta megoldást (Number One), de éppoly szenvedélyesen a kommunista megoldást is (Adventures of a Young Man), s mindvégig s a legnagyobb szenvedéllyel támadja a „főellenséget”, a szervezett államhatalmat, konkrétan ekkor a roosevelti politikát s elsősorban a New Deal (The Grand Design).”

Nagy Péter tömörsége miatt a perspektíva eltorzul. Nem Dos Passos volt az egyetlen, aki a New Deal-lel szemben állott. Sokan Amerikában és Európában egyaránt, liberális és baloldali körökben fasisztának vagy félfasisztának tartották a roosevelti megoldást, különösen a kezdeti időszakában, így pl. Csécsy Imre is. Baloldali vagy liberális körökben Roosevelttel gyakran inkább külpolitikája, mint gazdaságpolitikája miatt volt népszerű. Itt jegyzem meg, hogy Wilkie, aki a republikánus párt jelöltje az 1940-es elnökválasztáson, és aki Roosevelttel belpolitikáját hevesen bírálta, a nemzetközi kérdéseket illetően, így például, ami a Szovjetunióval való együttműködést illeti, egyet értett az elnökkel. Amikor Nagy Péter könyvét nyomdába adta, még nem ismerhette George H. Nash *The Conservative Movement in America since 1945* (New York, 1976) című monográfiáját, amely igen nagy anyagon dokumentálja neves konzervatív írók, történészek, gondolkodók, tudósok Roosevelt-ellenességét. Ami pedig személy szerint Forestalt illeti, semmi kedvem ahhoz, hogy politikáját bármilyen vonatkozásban is védeni próbáljam, de sajnos tudomásul kell venni azt, hogy az öngyilkos hadügyminiszter, naplójának tanulása alapján, nagyformátumú politikus volt. A rossz emlékű jelző neve mellett azt sugallja, hogy Dos Passos végső eltévedésében egy teljesen jelentéktelen, koncepciótlan politikusra esküdött volna – és ez így nem pontos.

Edmund Wilson, Sontag, Dos Passos mellett Mary McCarthy a negyedik amerikai, akiről Nagy Péter beszél magyarokat, franciákat és angolokat tárgyaló cikkgyűjteményében. És ez nagyon fontos jelenség: fontosabb, mintha külön kötetet szentelne az amerikai irodalomnak vagy kritikának. Az amerikai irodalom és művészet minden népszerűsége ellenére is Magyarországon a szakemberek privilégiuma maradt. Az elmúlt évtizedek nagy kritikussai, többek között azok, akikről Nagy Péter is ír az *Útjelzőben*, Lukács György, Gyergyai Albert, Illés Endre, Kardos László vagy Németh László – az amerikai irodalomról (egy-egy könyv kivételével) nem vettek tudomást.

Nagy Péter egyike azoknak, akik ezt az európai bezárkózottságot és főként Párizsra koncentráltágot Európa és Párizs megtagadása nélkül a leginkább megkérdőjelezzik, és ezt a már régóta felfedezésre váró nagy irodalmat és nagy kultúrát közvetítik.

Az *Útjelző* előlírójában Nagy Péter elmondja kétélyeit azt illetően, hogy ezek az alkalmi írások összeálltak-e egységes köteté.

Nem hiszek az egységes kötetek babonájában. Az olyan kötetekben hiszek, amelyek elég tágasak ahhoz, hogy az olvasót elgondolkottassák ismereteinek értékéről. Minden propagandánál többet tesz az amerikai irodalom érdekében az a pusztán tény, hogy az alkalmi írások gyűjteményében franciák, angolok és magyarok mellett, öt esszé szól amerikaiakról. Így jelzi, Nagy Péter talán szándékától is függetlenül, hogy kikerülhetetlenek, hiszen a magyar és francia irodalom tudós kutatója került velük szembe. És ebből a szempontból már teljesen mindegy, hogy éppen ez, és nem másik őt, hogy én személy szerint Peter Gay-t, Lionel Trillinget, Jacques Barzunot vagy Robert Alter-t tartom olyan jelentős figurának, mint Sontagot vagy akár Edmund Wilsont. A lényeges az, hogy a kapunyitás ismételt és határozottan megtörtént.

Nagy Péter, aki mindig is szenvedélyesen érdeklődött a dráma iránt, klasszikus és régi magyar művek színpadra állításával is sokat foglalkozik. Keresztury Madách-változtatásait illetően így ír: „Sem magyar, sem idegen szerzőnek nem szabad olyan gondolatokat, tételeket a szájába adni, amelyek tőle idegenek.” Elvileg teljesen egyetértek Nagy Péterrel, gyakorlatilag azonban kivitelezhetetlennek tartom az igényét. Nincs olyan kritérium, amelynek alapján megnyugtatóan eldönthető lenne, hogy mire is gondolt valójában a szerző, és ugyan ki jogosult arra, hogy magát egy alkotó egyetlen érvényes interpretátorának tekintse. Egyébként Montaigne hű olvasójaként elhiszem, hogy egy műben olyan értékekre is bukkanhatunk, amelyeket a szerző maga nem is sejtett.

A magyar irodalomban sajnos nem szokásos az olyan kritikai antológiának az összeállítása, amelyeket a franciák különösen 15–20 év óta kedvelnek: összegyűjtik egy-egy régi vagy modern íróról a legkülönbözőbb, legfontosabb vagy legjellemzőbb méltatásokat; így például külön kötetben adták ki a három évszázados Racine-kritika legjellemzőbb termékeit. És ez alatt a három évszázad alatt hány igazi Racine volt! A kritiku-

sok, mint egy szellemes angol klasszika filológus, Kitto megjegyezte, csak másokról mondják, hogy alá vannak vetve koruknak, saját magukat mindig koron felülieknek vagy koron kívülieknek tekintik. Elvileg, ismétlem, teljesen egyetértek Nagy Péter szenvedélyével és igényével. És külön öröm olvasni, hogy a régi drámák átírásának sikere ellenpróba nélkül semmit sem bizonyít, az ellenpróba pedig az lenne, ha az eredeti szövegeket hasonló kvalitású rendező rendezésében, hasonló kvalitású színészek adnák elő.

Az *Újtelőben* Nagy Péter hevesen vitázik a strukturalizmussal, amit szellemesen a pozitívizmushoz hasonlít. Érzékeny ötlet, mert Taine valaha az esztétikát alkalmazott növénytantak nevezte, egyszerűen azért, mert a növénytant tartotta a legegzsaktabb tudománynak, és az esztétikai egzsaktág igénye már akkor is célképzet volt. A strukturalisták szándéka is az volt, hogy egy más tudomány módszereinek, eredményeinek átvételével tegyék pontosná az esztétikát, az irodalomtudományt, a kritikát.

Strukturalizmusról vagy strukturalizmusokról kell beszélnünk? Ha pusztán Lévi-Strauss módszereinek átvételéről van szó, akkor jogosan csodálkozik Nagy Péter, hogy az *Irodalomtudományi irányzatok a XX. században* című Nyíró Lajos szerkesztette és jobbára az Irodalomtudományi Intézet munkatársai által írt kötetben miért nem szerepel külön tanulmány a strukturalizmusról, amikor az Európa Kiadó közzétette strukturalizmus kötet irodalomtudományi részét az Intézet munkatársai szerkesztették, fordították. Ha viszont a strukturalizmus fedőfogalom, amibe többek közt az orosz formalista iskola vagy a prágai nyelvész kör is beletartozik, akkor meglepődése jogosulatlan. Sohasem tartoztam a strukturalizmus hívei közé, Lévi-Strauss írásaiból viszont sokat tanultam. A strukturalizmus egy új dogmatizmussal fenyegethet. E módszerek hatására a régmúlt irodalmat mindenestül a szemétkosárba lehet lökni. Amikor arról olvasok, hogy egy vers annál izgalmasabb, minél nehezebben kitalálható, hogy egyik szó után milyen szó

következik, tehát amikor az irodalmat akaratlanul is a rejtvénnel azonosítják, megborzadok: azok a művek, amelyek létrejöttekor az író és az olvasó még közös játékot játszottak, egyszerűen értéktelenné válnak.

A strukturalizmusnak vagy még inkább strukturalizmusoknak azonban igen fontos szerepük is volt. Ezek az új kritikák csak mindig olyankor születtek, amikor új költői vagy irodalmi irányzatok keletkeztek, melyeknek jogosultságát igazolni kellett, és amelyek 'irodalmisága' a régi vagy hagyományos kritika alapján aligha volt bizonyítható. Nyilván nem pusztán véletlen, hogy az orosz futurizmus és az orosz formalista iskola, vagy hogy a francia új regény és a francia strukturalizmus egyidőben születtek, és hogy az amerikai új kritikát Pound és Eliot költészete inspirálta. És nem véletlen az sem, hogy a strukturalizmus vagy strukturalizmusok olyan mohósággal keresték az irodalmiság lényegét, hiszen igazolni kellett például, hogy Majakovszkij verse is műalkotás, nem csupán Nyekraszové vagy Puskiné.

Nagy Péter egyik legizgalmasabb és leginkább távlatot nyitó cikke egy látszólag jelentéktelen könyvismertetés. A *Mindig lesznek Szabó-dezsők?* című recenziójában megjegyzi, hogy azokban az években, amikor Szabó Dezsőről szóló monográfiáját írta, azt hitte, hogy a *Segítség* írója csupán és egyedülállóan magyar jelenség. René Ehni a közelmúltban indult fiatal francia író azonban ebben a hitében megingatta. A példászerű könyvismertetésen túl (mert, hogy hogyan kell recenziót írni, arra Nagy Péter számos szinte modellszerű példát ad, gondoljunk csak arra, ahogy Szentkuthy Maupassant könyvét méltatja) fontos elméleti kérdést vet fel. Ez pedig az, hogy a magyar irodalom specifikusságát az eddigieknél árnyaltabban és sokrétűbben kell jellemezni, és hogy ez a specifikusság nem egyszer és mindenkorra állandó.

Nagy Péterrel jó utazni. Könyvét elolvasva, ahogy egy igazi utazás után, többet tudunk magunkról.

Ferenczi László

Dramák I. (1843–1860). Sajtó alá rendezte Solt Andor Bp. 1971, Akadémiai K. 964 l. – Dramák III. (1888–1896). Sajtó alá rendezte Radó György. Bp. 1974, Akadémiai K. 676 l. – Kisregények 2. Egy ember, aki mindent tud. Sajtó alá rendezte Sándor István, Egész az északi pólusig. Sajtó alá rendezte Péter Zoltán és Radó György, Egy asszonyi hajszál. Sajtó alá rendezte Radó György. Bp. 1976, Akadémiai K. 680 l. – Regények 64. Öreg ember nem vén ember. Sajtó alá rendezte Szakács Béla és Bokodi Ervin. Bp. 1976, Akadémiai K. 390 l. – Egetvívó asszonyszív. Sajtó alá rendezte Molnár József. Bp. 1974, Akadémiai K. 488 l.

A viszonylag jó ütemben haladó és határozottan egyöntetű kiadási módszerekről tanúskodó Jókai kritikai kiadás ismertetésre kerülő kötetait a véletlen hozta együvé. Nem az életmű legjobb darabjairól van szó, hanem eddig ritkán méltott, kevésbé olvasott művekről, s így ezek ismertetése során felvetődhet számos olyan probléma, amely részben a Jókai-kutatás egyes vonatkozásait érinti, másrészt a Jókai „kritikai” problémakörének vitatható mozzanataira térhet ki. S most nem a kritikai kiadások sarkpontjáról, a szövegközlés módszeréről értekezünk, hiszen a Jókai-szövegek közlése ritkán okoz különösebb textológiai nehézségeket. A „nemzeti kiadás” elfogadható „ultima manus”-nak, a Jókai életében megjelent többi lenyomat legfőlegbb utánközlésnek minősíthető, s azóta mindössze helyesírási, főleg hangtani szempontú „modernizálásra” került sor (néhány esetben zavaróan!). Ahol valamilyen ok miatt eltértek az autentikusnak nevezhető Jókai-szövegtől, ott a rekonstrukció kézenfekvőnek tetszik a nemzeti kiadás, esetleg az újságközlés alapján. A Jókai-kéziratok jól olvashatók, még az öregkoriak is, így a kéziratból való közlés sem okozhat rendkívüli problémákat. S általában: a kéziratok és a közölt szöveg között nemigen lelhetők föl lényegbe vágó eltérések, a kéziratok variánsok száma viszonylag csekély. A sajtó alá rendezőnek nem kell olyan dilemmákba ütköznie, mint pl. a Csokonai-kéziratok, egykorú másolatok „elsőbbségé”-nek eldöntésekor, s nem kell sokszor áthúzott és nehezen olvasható szövegek kibetűzésével bajlódnia, mint a Vörösmartyu-versek, színművek közlésekor, nem ütközik olyan kronológiai problémákba, mint a Petőfi-versek kutatója. Mindez nem jelenti azt, hogy feladata könnyű, rutinszerű. Hiszen éppen a lehető legjobb szöveg közlésekor kell körültekintően eljárnia, s számot vetnie azzal, hogy pl. Jókai életében többször változott a magyar helyesírás, s e változásokat Jókai szövegei is tükrözik. Azonban a nemzeti kiadás többnyire megbízható textusa biztos kiindulópontot jelent. Annál is inkább, mert a sorozatszerkesztőknek állandó

gárdát sikerült összeverbuválniok, rutinos és szakértő filológusok állnak rendelkezésükre, Sándor István, Molnár József, Solt Andor munkája biztosíték a korrekt szövegközlésre, lelkiismeretességük, tudásuk fedezete a megnyugtató textológiai munkának. Annál erőteljesebben jelentkezik a jegyzetapparátus célszerűségének és teljességének kérdésköre. A Jókai-művek geneziséét általában a noteszek és Jókai könyvtára alapján viszonylag könnyűszerrel megoldhatjuk. De az egyes kitételek, utalások, idegen nevek és szavak, latin kifejezések, jogi, biológiai, földrajzi, ásványtani stb. terminusok magyarázata, a történelmi (magyar és egyetemes történelmi) mozzanatok, figurák, anekdoták, betétek földerítése már – éppen Jókai hihetetlenül széles körű ismeretei, a korabeli magyar és német–francia sajtóanyag utalásai miatt – keményebb diónak tetszik. A jegyzetelés mennyisége, milyensége, kiterjedtsége és jellege lesz tehát főleg vizsgálatunk tárgya, olyan típusproblémákat igyekszünk kiemelni, amelyek a további Jókai kritikai kiadaskötetek számára is tanulságokkal szolgálhatnak. Erre azért is van szükség, mert a jól jegyzetelt kritikai kiadás a bázisa a Jókai-kutatásnak, egyszerre összegezés és kiindulópont. Ami az előbbi illeti: ismertetendő kötetek általában teljesítik ezt a feladatot, azaz összefoglalják a kutatás véleményét (mit írtak eddig az adott Jókai-műről), s az eddigi megállapításokat, olykor polemizálva velük, olykor kivonatolva, megbízhatóan közlik. Főlvetődik a kérdés: mennyire feladata a kritikai kiadásnak a további kutatási iránynak legalábbis sejtetése? Miután egyes kötetekben tág kitekintés található, azaz a feldolgozott Jókai-téma tárgy- és motívumtörténete, másokban e kitekintés elmarad, vagy önkényesnek tetszik (néhány hasonló témájú előzményt megemlítenek, másokat nem, ki tudja, miféle válogatási szempont alapján!), itt egységesebb állásfoglalást sürgetnénk. Ugyanis, a sajtó alá rendezők föltárják – a noteszek alapján többnyire eredményesen – a színművekhez, kisregényekhez, regényekhez kapcsolódó könyv- és sajtóanyagot, szembesítik (általában kevesebb siker-

rel) az egyéb Jókai-művekkel, rámutatnak – következtetlenségül – a Jókai-életmű más helyein található hasonló vagy azonos motívumokra. Ám alig akad olyan jegyzetapparátus, amely az adott mű magyar és világirodalmi rokonságát mutatná be (kérdés: feladata-e ez a kritikai kiadásnak; s ha igen, mennyire?). Mindenesetre ott, ahol Jókai „választott rokonságai” egészen nyilvánvalóak, szerintem, igen. A Jókai-művek nagy részét a reformkori romantika és népiesség ihlette, és ezt az indítást vitte tovább az író, előbb töretlenül, majd az 1860-as esztendőktől kezdve egyre több – hamissá váló – illúzióval telten, s az 1870-es esztendőekben már a családás egyre nyitabb bevallásával és újabb illúziókba fogózással. Tehát a Jókai-életműnek is megvan a maga vezérlő eszméje, az a motívumrendszere, amelynek magyar és világirodalmi vonatkozásait föl kell deríteni. Néhány példa érzékeltetésével mutatnánk rá arra, hogy mire gondolunk. Az *Egy asszonyi hajszál* elején olvashatjuk: „A karthagói nők haja az utolsó „bellum punicum”-ban szerepelt, mint a kezíjak idege.” A jegyzetelő lefordítja a „bellum punicum”-ot (kell-e egy kritikai kiadásban?), megmagyarázza a harmadik pun háborút (kell-e?), csak éppen arról nem szól, hogy honnan vehette Jókai e motívumot. Ehelyett Kozma Andor ismert antológiadarabját említi, amelynek semmi köze sincs Jókaihoz (legfeljebb utóéletként nevezhető meg!). Viszont nem szól a reformkori előzményről: Samarjay Károly: *Honunk' lányaihoz* c. verséről (Regélő Pesti Divatlap 1843. 5. sz., 135–138.), nem beszél a Jókai által feltehetőleg olvasott Mommsen-kötetről (A rómaiak története. Bp. 1877, V, 33.): „... a nők levágták hajukat, hogy legyen miből fonni a vetőgépekhez elkerülhetetlen szükséges húrokat” stb. A sajtó alá rendező egy másik esetben más típusú hibát követ el. Például *A jószívű ember* c. pompás humorú, önironiájú egyfelvonásos „világirodalmi rokonságai” között emlegeti Majakovszkij: *Kak pozsivaete* c. forgatókönyvét, mert ezt a művet máshonnan ismeri. Ugyanebben a színdarabban esik szó a két szerző írta, különböző versformájú *Lucanus*-drámákról. Talán nem tévedünk, ha ezeknek élményi alapjául P. Szathmári Károly: *Lukánus* c. szomorújátékát gondoljuk: versformája drámai jambus, a Vesta-szüzek kardala stanzákban zeng, Lucanus művét hexameterben olvassa föl. A szerző akadémiai pályázatra készítette (Pest, 1869), a Nemzeti Színház mutatta be 1870. február 24-én.

Ilyen és ehhez hasonló apróságok jelzik, hogy Jókai forrásstúdiumai széles körűek, a Molnár Jó-

zsef által bravúrosan bebizonyított levéltári kutatásból (*Egetvívó asszonyisziv*) a napi sajtóig, a történelemkönyvektől az anekdotákig, az etnográfától a festészetig terjednek. Mindez a filológiára tartozik a szó szoros értelmében. A kritikai kiadás azonban – éppen Jókai esetében – nem elégedhet meg avval, hogy kiragad egy művet az összefüggések láncolatából, ez csak a kutatás első lépése lehet. Éppen a jelzett forrásstúdiumok miatt időnként mélyebbre kell ásni. Így pl. Jókai első korszakának színműtermése kiválóan illeszkedik bele a kortárs magyar színműirodalomba. A *két gyám* c. népszínmű nem jöhetett volna létre Szigligeti Ede és Gaál József kezdeményei nélkül, de rajtuk keresztül Kisfaludy Károly falusi nemesi figuráit, illetve Kotzebue kisvárosi típusait is ott érezzük a műben. Nagy-Visonya és Nagy-Peleske pontos megfelelésnek tetszik. Degré Alajos: *Kitagadás* c. elbeszélésében is találkozunk a köz-motívummal: Tiváry Vilmosra gazdag örökség vár, hogy ettől elússék, azt sugalmazza neki az örökségre pályázó rokon, hogy kártyázzon és hamisítson váltót. A *földönfutó* c. népszínművel kapcsolatosan említi Solt Andor Gaál Józsefet (helyesen!), de a gyámleány kezére pályázó, kijátszott öreg témájával kapcsolatos világirodalmi rokonság említése is kézenfekvő lett volna, pl. Beaumarchais vagy a Pesten is bemutatott Don Pasquale c. opera stb.; a magyar irodalomból Kisfaludy Károly, Kovács Pál, Beöthy Zsigmond jelzik a motívum útját. Mindezt azért tartjuk szükségesnek megemlíteni, mert így a Jókai-színdarabok nem egyedi-elszigetelt alkotásokként, hanem a közönségigényt ismerő, azt kielégíteni vágyó szerző tudatos teljesítményeiként értékelhetők. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Kisfaludy Károly vígjátékírói tevékenységének eredményeképpen kialakult a vidám színművek mintája, amelynek rokonságát a cseh, a lengyel, a szlovák és a szerb irodalomban is fölleljük (Ján Chalupka, J. St. Popović, J. K. Tyl stb.). Ez a vígjáték típus szereplőtípusokat is meghonosított, és színésztünk fejlődése során a Jókai által is személyesen ismert színészek (Benke „atyustól” Lendvay Mártonig) ezeknek a típusoknak megformálása közben alakították ki a nemzeti színjátszást. Szigligeti Ede szélesítette a színjátékok változatait, de lényegében Kisfaludy Károly alapvetését építette tovább élete végéig vígjátékaiban. A másik fajta színmű többet köszönhet a franciás romantikának. De csak a szenvedélyek, a titkolt bűnök, a magánéleti és az etikai konfliktusok problémáinak fölvetésében. Ez a színműtípus az 1840-es esztendőekben honosodott meg, s részben Czako

Zsigmond, részben (s Jókaira talán ez utóbbi hatott) Obernyik Károly munkásságának következményeként. Polgári jellegűnek is nevezhetjük ezt a színműtípust, amely a társalgási stílust a bölcseleti-bölcseletkedő elmélkedés szárnyalásával igyekszik összekapcsolni. Ebbe a típusba sorolható Jókainak több színdarabja, az *Aline, A hulla férje* is. Ez utóbbiak és Obernyik *Anyá és vetélytársnője* egybevetése jelezhetne volna, hogy Jókai és a kor irodalma egymást magyarázza.

Jókai élenk történelmi érdeklődése hozta létre a történelmi színműveket, ám ezek tendenciája beleillik a történelmi regények világába. Jórészt erőteljesebbül fejeznek ki hasonló gondolatokat, érzékeltetik, hogy bárhova nyúl is az író a magyar történelem korszakaiba vissza, a jelen helytállása, a Bach-korszakban pl. a töretlen hűség (*Dalma*) vagy az egyetértés, a visszavonás megszüntetése (*Könyves Kálmán*) a mondanivalója. Külön figyelmet kell szentelnünk az *Immetullah* c. librettónak. Egyrészt azért, mert benne a későbbi ünnepi-alkalmi színművek előképét fedezhetjük föl, másrészt erőteljes Vörösmarty-követése miatt. A kritikai kiadás feltáró munkájának is feladata, hogy Vörösmarty és Jókai viszonyát új adatokkal világítsa meg. Vörösmarty pátosza, stílisának romantikus emelkedettsége, műfajilag pedig elsősorban kispikája, több balladája visszhangzik egyes Jókai-művekben. Vörösmarty *Kemény Simonját* és Jókai librettóját nemcsak a tematika azonossága kapcsolja egybe, hanem a látásmódja is.

Vörösmarty

A fegyvert, mellyel karja sújt
A' hollót paizsán(. . .)
Villám gyanánt mint terjed el
Nagy lelke táborán(. . .)
Szemének harci őrtüzén
Mint gyúlnak ezerek . . .

Jókai

Baljában harci pajzsa van
És rajta címere –
Egy gyűrűs holló(. . .)
Szemében a villámokat
Arcán a harci vész(. . .)

Vörösmartynál is, Jókainál is Hunyadi János szolgálatát igazságot az önfeláldozás hőisének. Vörösmartynál így: „Örök hír hamvadan”, Jókainál emígy: „A hír mindnyájunknál tovább él . . .”

Jókai – Laborfalvi Róza ambíciójától nem függetlenül – az 1850-es években már arra törekedett, hogy eljátszható, hatásos szerepeket írjon (*Dalma*), és alkalmazkodjék a reformkorban kialakult színműírási módszerekhez. Laborfalvi

Róza-n keresztül és színikritikusként egy nagy korszak legendás színészeit ismerte meg, meghozzá nem legendák fényében, hanem játéktílusukban, életfelfogásukban, művészi elképzeléseikben, az *Árpád ébredése* valóságból felfakadó pátoszát érezte Laborfalvi Róza magatartásában. Ez az oka annak, hogy a keserűbb *Thespis kordéja* és az „édesebb” *Földön járó csillagok* hitelesen tudja közvetíteni a magyar színészek küzdelmeit. Jókai e két színdarabja szintén Kisfaludy Károly, illetve talán még Csokonai színműveinek (Gróf Koppándházy–Koppóházy) hagyományait eleveníti föl, bár ismét találkozhatunk Vörösmarty-reminiscenciákkal. A grófnő-Filofrozüné, a szívtelen kéj istenasszonya (a filofrozüné egyébként nyájasságot jelent) mintha valóban az *Árpád ébredéséből* lépett volna át Jókai alkalmi színdarabjába. (A „Phyloprosye” ’kellemes, emberbaráti érzés’ jelentésben Herdernél fordul elő, *Briefe zur Beförderung der Humanität* c. művében.) Kár, hogy e problémákat a sajtó alá rendező nem jelzi, s ugyancsak említetlenül hagyja a színmű „tévedéseit”, mint pl. Verseghy *Szózatában* nincsen szó jobbgyfelszabadításról. Nem utal idézetekre (Elvész az én népem, mert tudomány nélkül való: ide csak Hóseás prófétát említi. Arany Jánost nem. Vö.: Elvész az én népem, elvész, – kiálta –, Mivelhogy tudomány nélkül való. *Széchenyi emlékezete*). A *Thespis kordéja*val kapcsolatosan nem deríti föl, hogy Koppándházy irodalmi mintája mellett (vö. följebb, erről sincs szó!) élő figura után készült. A modell: Pálffy Ferdinánd, a „Theatergraf” (vö.: Offenschüssel, R., Ferdinand Graf Pálffy, ein Leben für das Theater. Wien, 1965.), csakhogy nem a magyar, hanem a bécsi német színészetért élt Koppándházy eredetije (vö.: Szántó György: *Mozart kutyája* c. regénye). S ahogy „Jambus” parodizálja a színpadon Liptai Mária modorosságát, ugyanúgy reformkori színjátszásunk történetéből is idézhetünk hasonló mozzanatokot. Pl. Szerdahelyi Schodelnét gúnyolta ki utánzásával Balog István: *Ludas Matyija* előadása közben. E történet szintén Laborfalvi Róza közvetítésével kerülhetett Jókaihoz.

A színművek szoros kapcsolata korukkal, a reformkori színházzal tehát a jegyzetelés során derülhetne ki, de a drámák két kötetét e téren némileg elmarasztalhatjuk. Ugyanilyen hibát általában nem tapasztaltunk a regények és a kisregények jegyzeteinek tanulmányozásakor. Itt azonban más problémák adódnak. Már céloztunk arra, hogy a vissza-visszatérő ötletek, adomák jelzésére nem mindig kerül sor. A pair–père szójáték az *Egy asszonyt hajszál* cselekményalakító motívuma. De

megtalálható ez az ötlet az *Öreg ember nem vén emberben* is, valóban röpke ötletként. Ez utóbbi műben szó esik Péter cár állítólagos politikai végrendeletéről, utalni kellett volna az *Egy játékos, aki nyer* egy passzusára. Másutt az utalás elmáradása téves megállapításokhoz vezet. Molnár József megkockáztatja a feltevést, hogy a/nevezetes vergiliusi sor: *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo* esetleg az *Egetvívó asszony-szív* egyik forrásából, Szücs István Debrecen-monográfiájától (1871) került volna át a regénybe. Már az *Erdély aranykora* csomópontján idézi Teleki Mihály a latin eposzíró megénekelte Junót. Jókai és nemzedéke sokkal otthonosabb volt az antik auktorok ismeretében, mint egy mai szerző. Trencsényi-Waldapfel Imre mutatta be Jókai vonzalmait Horatius ódaköltészete iránt, de pl. az *Öreg ember nem vén ember* egy helye is azt sugallja: Jókai jártas volt az antikvitásban. Itt Aisopos bátor vadászáról esik szó: nem az orosz-lánt keresem én, hanem csak a nyomát. A jegyzetelő hallgat, holott *Aesop meséit* 1846-ban adta ki Szabó István Pesten, s a 175. mese *A gyáva vadász és a favágó* címen tartalmazza a mese tanulságát. Egyes helyeken a jegyzetelőt következetlenségen érjük. Az *Egy ember, aki mindent tud* Fagyjeve *A jövő század regényének* alapötletéhez is hozzájárult (Jókai könyvtára alapján Zöldhelyi Zsuzsa kutatta ezt föl). Metastasiót a rokokó költészet előfutárának véli, holott par excellence rokokó-költő, a chronosticonc magyar- rázza, az anagrammát nem, a Nagy-Pipa, a Komló és Belezna-kert hármából csak a Komló kap jegyzetet, a regény 32. lapján felsorolt számtalan újságból éppen a Zmaj-címűhöz nem fűz kommentárt, pedig az a nagy szerb romantikus költő, Petőfi- és Arany-fordító Jovan Jovanović humorisztikus lapja volt (a lapon Jókai-hatás mutat- ható ki!). Jovan Jovanović-Zmaj egyébként személyesen találkozott Jókaiával (Fővárosi Lapok 1864. II. 273. szám). Az *Egetvívó asszony-szívben* nem tudjuk meg, hogy mi az a renudium, konfundálva, mundus se expediet, és így tovább. Ugyanígy, az *Egy asszonyi hajszálban* jegyzetelve van a támlány, de a zárdá donjonja (tornyocskája, pavilonja), a tabourett (támla nélküli szék, zsámoly) nem. Vitatható, hogy oda kell-e írni az Otahaiti-szigethez, hogy így a magyar felvilágosodás írói, költői is használták már, pl. Csokonai; kérdésként vetjük föl, hogy az *Aline* egy mondatához (A mi lelkünk talán egy lehete a terem- tés reggelén, melyet a világszellem kétfelé szakít- va elröpítte, hogy keressék egymást) mennyiben kell Platon *A lakoma* c. művéből idézni Aris- tophanes elbeszélését az androgünről. Szintén a

Jókai kritikai kiadásban szükséges következe- sebb jegyzetelés miatt kérdezzük: kell-e olyan utalás, hogy az *Aline* Örvényinéje Plankenhorst Alfonsine előképe; vagy, az *Egetvívó asszony-szív* fanatikus gyermekszeretete *A löcsei fehér asszony* édesanya-figurájának Nagy Bella voná- saival felruházott változata. S ez utóbbi műnél maradva, szükséges-e olyan vonatkozások emlí- tése, mint pl. az, hogy Debrecen és a görögök, Debrecen és az igazi vallásszabadság problémája a Jókaiéval rokon módon támad föl Szabó Magda: *Kiált, város* c. színdarabjában. A világirodalmi vonatkozások, konkordanciák elmaradása, bi- zonytalansága azonban szembetűnő. Az *Egy asszonyi hajszál* kiindulópontja Cinq-Mars össze- esküvése. Ennek nagyszabású regényírói feldolgo- zása a francia nagyromantika alkotójához fűző- dik, a Jókai által is bizonyára ismert és talán olvasott műhöz, A. de Vigny: *Cinq-Mars. ou une conjuration sous Louis XIII.* c. regényhez. A huge- nották irodalmi-zenei feldolgozásához pedig a Pes- ten 1852-ben bemutatott nagy sikerű Meyerbeer- operát, a francia zenei romantika egyik mestermű- vét, a Hugenottákat lehetett volna megemlíteni. Jókai és a zeneirodalom kapcsolata egyébként sincs még föltárva, jöllehet pl. az 1848 előtti opera- kritikákat a kritikai kiadás megfelelő kötete közöl- te. Az a tény, hogy Jókai „libretto”-t is írt, e kérdés földolgozását is sürgeti. Az *Öreg ember nem vén ember* egyik jegyzete Lermontov *Démonát* „nagy- szabású” elbeszélő költeménynek mondja. Itt és másutt is a nem egészen világos szóhasználatot ten- ném szóvá. Milyen értelemben „nagyszabású” e Lermontov-mű? E könyv 127. lapján találjuk az *abderita* kifejezést. A jegyzetelő elmulasztja azt, hogy megemlítsse: a modern irodalomban Wieland *Abderiták története* c., műve nyomán honosodott meg, az *Egy ember, aki mindent tud*ban az or- landói düh (Ariosto!) marad említés nélkül.

Kitűnőnek tartjuk Sándor Istvánnak az *Egy ember, aki mindent tud* címformájáról szóló fej- tegetéseit, továbbá a regény felépítéséről írot- takat. De ha már ennyire belemegy a sajtó alá rendező az alkotástechnikai problémák föltárá- sába, nem lett volna szabad megállnia a félfúton. Úgy véljük, kiegészítésre szorulnak a regény al- címére vonatkozó megállapításai. Jókai „egy darab regény”-nek nevezi művét. Tegyük hozzá, hogy a kritikai kiadás azonos kötetében található *Egész az északi pólusig* alcíme így hangzik: „Re- gény egy a hajón maradt matróz feljegyzései után”, az *Öreg ember nem vén ember* „képzelt regény négy részben” stb. Azaz a hagyományos regényforma mellett új regényformák jelentkezé- sének vagyunk a tanúi. S ez nem feltétlenül a

regényírói képzelet lanygulásával, az eddig is lazább szerkesztésű Jókai-művek szerkezetének széthullásával van kapcsolatban. Ha ideidézünk pl. *A három márványfej* formai tanulságait is (ez a regény képzetbeli párbeszéd író és kritikus között!), akkor éppen nem a regényírói képzelet és a regényépítkezés fáradásáról számolhatunk be; hanem az író új irányba történő tájékozódásáról, a formai kísérletek megnövekedett szerepéről a Jókai-életműben. Nem azt állítjuk, hogy valamennyi kísérlet teljes értékű eredményt hozott. Csak a kísérletet mint tényt hangsúlyozzuk. Céljuk szerint különféle eredőj lehetnek e kísérleteknek. Többnyire parodisztikus szándékkal készült művekről van szó. Lehetséges az önparódia, tudniillik a cselekményesség, az idealizálás, a romantikus regényszöveg jókais elemeinek pazar kedvvel történő öniróniája, mint az *Egész az északi pólusig* c. kisregényben történt (ehhez természetesen a Verne-paródia elemei járulnak, mint azt Radó György elemzése kimutatja), lehetséges az illúziók szétfoszlásának, egy társadalmi osztály megújulásába vetett hit megsemmisülésének szintén önironikus ábrázolása (Mint az *Egy ember, aki mindent tud* esetében), lehetséges a líraiság epikus formában való megjelenítése okából, mint az *Öreg ember nem vén ember* megfogalmazásakor. Mindenesetre az „egy darab regény” és a többi megjelölés nem pusztán formai kérdéseket vet föl, pontosabban szólva, nem pusztán a külső forma problémáira utal, hanem az eddigi struktúrától való eltérés dokumentumaira is – a címbe kivétítve. Hogy itt rossz közérzetről, az eszményektől való elidegenedettségről van szó, azt az *Egy asszonyi hajszál* is bizonyítja. A lengyel „történelmi” köznemesség vétőjogának, a lengyel országgyűlések tehetetlenségének, a főnemesség könnyelmű honvesztésének ábrázolása mellett föl kell figyelnünk a regény keserű kicsengésére, a Habsburg-uralkodó hálátlanságának, közömbösségének és gögijének csattanós és tömörségében vért lázító megjelenítésére. Ezt az elidegenedettséget lírai eszközökkel fejt ki az *Öreg ember nem vén ember* egy bekezdése: „Elmúlt minden ideálom. Az alkotmányosság üzetlő fajult, a hazaszeretet őrjöngéssé vadult, a szabadság orgyilkosokat tenyészt, a művészet kerítőnővé lett, nagy nemzettek aberitákká sülyedtek, a magyart az egész világ ignorálja: még legjobbak hozzánk, akik gyűlölnék.” (127. l.) Kár, hogy e passzushoz sem járul jegyzet, pedig az 1890-es években írott Jókai-művekből bőségesen idézhettek volna, de legalább a kései *Ahol a pénz nem Istenre* történetét volna utalás.

Ismertetésünkben olyan mozzanatokat ragadtunk ki, amelyek a kritikai kiadás egyes következtelenségeit tették szóvá. Nem vitás, hogy az idevonatkozó akadémiai szabályzat pontos és helyes utasításokat tartalmaz, azt azonban nem zárja ki, hogy a körülményekhez, az egyedi írói problémákhoz ne alkalmazkodjanak a sajtó alá rendezők és a sorozatszerkesztők. Nyilvánvalóan az RMKT és a Jókai-kritikai kiadás sajtó alá rendezésének, jegyzeteléseinek problémái – az általános, az alapelvek egyöntetűsége mellett – különbözők. Az sem várható egyetlen kritikai kiadástól, hogy minden, a szöveggel kapcsolatos problémát megoldjon, tehát mindig lesznek olyan fordulatok, utalások, idézetek stb., amelyek jegyzetelenül maradnak; s amelyekre a megoldást csak a véletlen szerencse hozhatja meg. De – s ezt ismét kérdésként vetem föl – említetlenül nem szabad hagyni egyetlen vitás helyet sem. Jókai például népszínműveiben, regényeiben sokszor idéz olyan feltehetőleg népies műdalokat, amelyek eddigi kiadásunk szerint csak nála fordulnak elő; amelyeknek szerzői ismeretlenek. Ha a sajtó alá rendező nem jelzi, hogy e dal eredetét, első előfordulását, Jókai esetleges forrását nem sikerült megtalálnia, a további kutatás is elisklik fölötte. Viszont a probléma kiugratása a kutatást is ösztönözheti, hiszen számos ponyvanyomtatvány, füzetke búvik meg egészen más című kolligátumokban, arról nem is szólva, hogy itt-ott előbukkanó kéziratok énekeskönyveink még számos meglepetést tartogathatnak.

Egyetlen kritikai kiadás sem öncél. Az írói műhelybe való bepillantás, az életmű egyes részleteinek tüzetesebb megismerése (és ezáltal az életmű egészének fölmérése), az adott korszak egy kiemelkedő személyisége világának földerítése: ez a cél. S egy olyan sokágú, sokrétű és izgalmas életmű, mint a Jókaié, sokszorosan utal a korra, amelynek olvasmányaiából merített, és amelynek olvasmányául szolgált.

Éppen ezért a megbízható, a korrekt szövegközlés mellett a jegyzetapparátus korrektsége és megbízhatósága is rendkívül fontos. A mit?, a mennyit? és a hogyan? kérdéseinek megválaszolása természetesen a következő kötetek feladata lesz. A Jókai kritikai kiadás magas színvonalú, egyenletes filológiai teljesítményekkel ajándékozott meg eddig, de némi következtelenség is tapasztalható. Ezért igyekeztünk együttgondolkodni a kiadás létrehozóival, ezért írtuk le kérésünket – a teljesítmény értékeinek elismerése mellett.

Fried István

Bp. 1977. Gondolat K. 249 l.

Jól ismert szlovák komparatista művét köszönhetjük magyar fordításban. Helyesebben: magyar változatban, mert a könyv, abban a formában, ahogyan magyarul megjelent, nem azonos korábbi más nyelvű szövegeivel; úgy is mondhatnánk, hogy egy vonulat utolsó tagja, a szerzőnek eddig utolsó intenciója. Más szóval: a magyar kiadás egyelőre a könyv legkierleltebb variánsa, Ďurišin fejlődésének pillanatnyi végpontja. A mű metamorfózisai könyvészeti szempontból sem érdektelenek. Ďurišin első könyve (*Slovenská realistická poviedka a N. V. Gogol* – A szlovák realista elbeszélés és Gogol) 1966-ban jelent meg, s a gyakorló komparatista műve. Fejlődését a továbbiakban egyre fokozódó elméletiség jellemzi a *Problémy literárnej komparatistiky* (Az összehasonlító irodalomtudomány problémái, 1967), *Z dejín a teórie literárnej komparatistiky* (Az összehasonlító irodalomtudomány történetéből és elméletéből, 1970) és az utóbbi kettő alapján készült pozsonyi angol nyelvű *Sources and Systematics of Comparative Literature* (A komparatiztika forrásai és rendszere, 1974) című könyveken át a jelen műig, melynek első változata németül jelent meg a berlini Akademie Verlagnál: *Vergleichende Literaturforschung* (1972, 1976²), majd bővíttve szlovákul: *Teória literárnej komparatistiky* (1975). A magyar változat alapja a német kiadás szövege, kiegészítve néhány fejezettel a későbbi szlovák változathoz (Tálas István, illetve Bába Iván fordításában), mindez a korábbi kiadások bírálatai és Ďurišin saját megfontolásai alapján helyenként átdolgozva és megtoldva a magyar kiadás számára. A könyvben előforduló magyar vonatkozások azonban korántsem holmi *captatio benevolentiae*, mert túlnyomórészt már a korábbi más nyelvű kiadásokban is szerepeltek. Az előző szerzője, Fried István, bemutatja a magyar olvasónak Ďurišint mint a jelenkori szlovák irodalomtudomány egyik legjelentősebb képviselőjének, a nemrégiben elhunyt Mikuláš Bakošnak a tanítványát, ismerteti a szerző koncepcióját, kiemeli a könyv gondolatébresztő erőnyeit és beleilleszti a könyv magyar kiadását a hazai komparatiztika jelenlegi kontextusába. Itt jegezzük meg, hogy Csehszlovákiában a közelmúltban egy cseh nyelvű összefoglaló mű is megjelent: Josef Hrabák *Literární komparatistika* (Összehasonlító irodalomtudomány, 1976) c. tankönyve, mely a Ďurišiné mellett – elütő koncepciója, szerkezete és módszere folytán – ugyan-

csak számot tarthat figyelmünkre.

Bevezetésünk nem ok nélkül nyúlt ily szokatlanul hosszúra. Ďurišin művének könyvészeti múltja igen tanulságos, és előre jelez valamit a szerző fejlődéséről és a könyv geneziséről: a konkrét filológiai anyagra összpontosuló kutatástól a problémák regisztrálásán és a dolog histórikumán keresztül a szintézisig. Nem tankönyv a szerző szándéka szerint: nem írja meg, amit tudni kell, de a teljesség érezhető igényével veszi számba, mit kell tudni. A problémák fontossági sorrendjében természetesen magának a komparatiztikának a meghatározása áll első helyen. Ďurišin ebben a kérdésben merészen és határozottan szakít az immár hagyományosnak nevezhető úzussal, amikor kimondja (215. l.), hogy az összehasonlító irodalomkutatás tárgya „az irodalmak közötti és az egyes irodalmakon belüli kapcsolatok”, másutt (132) külön is hangsúlyozva, hogy „az irodalmak közötti és egy irodalmon belüli összehasonlítás közt *elvileg* (az én kiemelésem, R. P.) nincs lényeges különbség”. Ezzel a szerző visszakanyarodik a komparatiztika szó eredeti jelentéséhez, de persze ugyanakkor a tárgyról a módszerre helyezve át a hangsúlyt. Maga is tudatában van annak, hogy az egy irodalmon belüli kapcsolatokat többnyire elvileg is ki szokták rekeszteni a komparatiztika tárgyköréből s több helyütt is érezteti, hogy ha elvileg (módszertanilag) nincs is különbség, gyakorlatilag (szemléletileg) van. Nem is azt tekinti Ďurišin sajátos meghatározó tényezőnek, hogy mennyire korlátozzuk az összehasonlítható és összehasonlítható jelenségek tartományát, inkább, hogy melyekre összepontosítjuk figyelmünket; az „irodalmak közötti szimbiózisok” kevésbé vonzzák, mint „az egyes irodalmi tény és belső törvényszerűségei” (12). Ugyanilyen határozottan foglal állást a szerző abban a másik kérdésben, amely az elmúlt két évtized vitáiban különféle terminusokban sarkítva vált kulcsfontosságúvá. A genetikus és a tipológiai aspektus megkülönböztetése, osztályozása és leírása szerkezetileg is a mű gerincét alkotja: a genetikus kapcsolatokat és a tipológiai összefüggéseket egyaránt négy-négy alfejezetben tárgyalja. Ezek címét már csak azért is ideiktatjuk, hogy valamelyes képet alkothassunk a könyv tagolásáról. Tehát egyrészt 1. külső (extern) kapcsolatok (kontaktusok), 2. belső (intern) kon-

taktusok, 3. az irodalmak közötti recepció formái, 4. a műfordítás mint kapcsolatforma, másrészt 1. társadalmi-tipológiai összefüggések, 2. irodalomtipológiai összefüggések, 3. lélektani-tipológiai összefüggések, 4. az érintkezési kapcsolatok és a tipológiai összefüggések kölcsönös feltételezettsége. A sorrend itt értékrend. Āurišin egyértelműen az irodalom műközpontú felfogásának híve, a komparatiztika céljának az irodalmi jelenség „genetikus és tipológiai lényegének megismerését” tekinti, de se szeri, se száma könyvében az utalásoknak, miszerint a tipológiai szemlélet magasabbrendű, a genetikus kapcsolathoz képest „főrendelt fogalom” (216), a tipológiai kutatás „rangszerűen magasabb fokon” (150), „a ranglétra legmagasabb fokán” (41), „az értékrend csúcsán” (58) áll. Maga a „genetikus” kifejezés, etimológiailag a „rokonság” képzetét keltve, félreértést okozhatna, nyilván ezért szögezi le a szerző, hogy a „genetikai kapcsolat” terminust az „érintkezési kapcsolat”-tal szinonim értelemben használja a nyelvi vagy egyéb rokonság okán fennálló kapcsolatot a genetikus sajátos esetének tekintve. (A csehszlovák összehasonlító irodalomtudományban a „kontaktológia” már bevett terminus.) A Āurišinnál megkülönböztetett „külső” és „belső” genetikai kapcsolatok nagyjából – mint a fordító, helyesen, jelzi is – a „külsőleges” (extrinsic), illetve „belsőleges” (intrinsic) fogalompár ök, némi licenciával így is mondhatnánk: az irodalom kívüli és a specifikusan irodalmi kapcsolatoknak felelnek meg, de még a „belsőleges” genetikai kontaktus is csak a peremén marad a komparatiztika voltaképpeni belső körének, a tipológiainak. A recepció formái általában háromféle szempontból osztályozhatók: a szükségszerűség vagy véletlenszerűség, az aktivitás vagy passzivitás s végül az integrálás és differenciálás szempontjából. Az irodalmi recepció formáival foglalkozó alfejezet valóságos katalógusa a címben jelzett tárgykörnek, magát a szót viszont a szokásosnál valamivel szűkebb értelemben használja, nem annyira a „fogadtatás” vagy „visszhang”, mint inkább a „befogadás” vagy „hatás” jelentésben. (A recepciónak újabban használatos „olvasói élmény” jelentése itt teljességgel inadekvát.) A „hatás” fogalmára Āurišin minduntalan vissza-visszatér. Ha a kontaktológia egészét a komparatiztika mellőzhetetlen alsó fokának tekinti – a szintagma mindkét tagját egyforma nyomatékkal hangsúlyozva –, ebben része lehet annak is, hogy a „hatás” az összehasonlító irodalomkutatás korábbi fejlődési szakaszában meglehetősen kompromittálódott, irodalom

kívüli emóciók és aspirációk eszközévé vált; még ma is érdemesnek véli Āurišin, hogy vitába szálljon a terminus idejétmúlt értelmezésével, magát a szót sem szíveli, mert úgy érzi, hogy a befogadó közeget az átadóval szemben passzív médiummá fokozta le.

Minél feljebb emelkedünk a genetikus szinttől a tipológiai felé, annál bizonytalanabb talajon mozgunk s annál kidolgozatlanabb kategóriákba ütközünk. Már a „belsőleges” is homályosabb a „külsőlegesnél”. „Az egy műalkotás struktúráján belül jelentkező, irodalmak közötti hatásformák elemzése területén még nem ért el kielégítő eredményeket az irodalomtörténeti gyakorlat” (14). Még nehezebb feladatok elé állítja a kutatót a komparatiztika felsőbb szintje, a tipológiai, ahol a recepció alapkategóriáját az analógiáé váltja fel a már említett hármass felosztásban. Mint a „bilateralis” tipológiai kutatást meghaladó, fejlett módszerű munka pozitív példáját említi ebben a fejezetben Sziklay László *Szomszédainkról* című tanulmánykötetét. Az átmenetek persze folyamatosak, s csak helyeselni lehet, amit Karel Krejčí prágai professzortól Āurišin maga is helyeslően idéz: „Nincs olyan tipológiai kongruencia, melynek esetében teljes bizonyossággal kizárhatnánk valamely közvetlen vagy közvetett kontaktus esetleges hatását; másfelől viszont minden genetikus eredetű kongruencia, amennyiben aktív szerepet játszik az irodalmi folyamatban, egyszerűsített tipológiai is, mert feltételezi, hogy a talaj... bizonyos módon már első volt készítve” (141).

Az *összehasonlító elemzés kérdései* című fejezetet követően, mely lényegében a komparatista munkamódszer didaktikus szempontú ismertetése, a „több irodalmat átfogó szintézisek problémái”-val foglalkozik a szerző. Már korábbi fejtegetései során jelezte, hogy a világirodalom végső célja az összehasonlító irodalomkutatásnak, s ezzel kapcsolatban igen érdekesen elemezte a világirodalom különféle lehetséges meghatározásait, a fogalomnak csak a „természetes rendszerhez viszonyítva pontos” körülhatároltságát, melyet a „genetikailag és tipológiailag egymást feltételező” s az egyes nemzeti irodalmakat többé-kevésbé meghaladó jelenségekre kell alapozni. A nemzeti irodalmak és a világirodalom közt vannak közbülső egységek: az egy vagy több államban élő etnikailag rokon népek irodalma; ezek közül például a szláv irodalmak csoportja koherensebb (nyilván történeti okokból), mint – mondjuk – a germán irodalmaké; s hozzátehetjük, amit az előző is jelez, hogy a magyar irodalom az etnikai vagy nyelvrokonság ellenére annyiival messzebb

esik a finntól vagy a manysítól, mint a szomszédnépek irodalmától, hogy a „finnugor irodalmak” fogalmának (néhány folklorisztikai és metrikai mozzanatot nem számítva) nincs is reális értelme. E régtől fogva számon tartott egységek mellett mint felsőbb kategóriát Őrišin a „szocialista világirodalom” fogalmát iktatja be mint „egységet és egészet”, ugyanakkor, a vulgarizálás kelepéjét elkerülendő, a fogalom differenciáltságát is hangsúlyozva. A könyv legvégén még kitér a szerző a komparatistika terminológiai kérdéseire, szemléletes ábrán mutatva be a felfogása szerinti összehasonlító irodalomtudomány tagozódását és szerkezetét; művében másutt is kedvteléssel alkalmaz képleteket és ábrákat, néhol talán mértéken felül törekedve az egzaktásra, de mindig ösztönzően.

A könyvnek az említettekén kívül még sok érdekes részlete érdemelne meg, hogy kitérjünk rájuk, de ami a legelgondolkodtatóbb benne, az a komparatistika mibenléte és az irodalomtudomány rendszerében elfoglalt helyére vonatkozó végső elméleti következtetések. Őrišin fejtegetéseit általában is a szó jó értelmében vett spekulatív hajlam és az axiómák tisztázásának rokon-szenvesen szívós igénye jellemzi. Konklúziója vé-

leményünk szerint elfogadható: a komparatistika nem helyes különválasztani az irodalomtudomány egészétől, nem az irodalomtudomány „külön ága”, csupán „kutatási aspektusa”; állapota függ az irodalomtudomány mindenkori állapotától, problémái az irodalomtudományéi, módszertana függvénye az irodalomtudomány módszertanának, s persze, mint Őrišin mindjárt előjáróban figyelmeztet is rá, a mindenkori módszer a tárgy megválasztásától függ. A magunk részéről még annyit fűzünk hozzá, hogy maga a tárgy megválasztása többféle és egyaránt jogosult lehet; s amiképpen irodalomtudományról szólva voltaképpen több lehetséges irodalomtudományi modell közül gondolunk arra, amely a kor és a hely körülményeitől és egyéni hajlamunktól megszabott elképzelésünknek megfelel, úgy nincs egyetlen komparatistika, csak komparatistikák vannak. S napjainkban az összehasonlító irodalomtudomány (nemzetközi fórumok: folyóiratok, kiadványok, kongresszusok tanúsága szerint) lényegében ahhoz áll legközelebb, amit Őrišin az „alkotmányozás” igényében fogant, hasznos munkájában leír.

Rákos Péter

*

Jozef Ijsewijn: *Companion to Neo-Latin Studies* Amsterdam–New York–Oxford, 1977. North-Holland Publishing Company. XIV, 370 l.

A neolatin irodalomtörténet az irodalomtudománynak egyszerre új és régi ága. A latinul írt nemzeti irodalom mindig is ellentmondásos helyzetben küszködött: tartalmi tekintetben és hatását illetően feltétlenül része az irodalomtörténeti folyamatnak, de mert nem nemzeti nyelven íródott, hol kimarad az irodalomtörténetekből, hol pedig nagyon következtetlenül szerepel. Így hatkötetes irodalomtörténetünkben is: az első kötet (1600-ig) még az irodalom szerves részének tekintti, a második kötet (1600–1772) azonban szinte csak teljesen véletlenszerűen foglalkozik vele: a latinul és magyarul is író szerzőknél vagy részletesen tárgyalja a latin nyelvű munkákat (pl. Rákóczi Ferenc), vagy csak megemlíti (pl. Pázmány Péter), vagy egyáltalán említés nélkül hagyja (pl. Nyéki Vörös Mátyás esetében). A gimnáziumi magyar irodalmi tankönyv a latinul írók közül mindössze Janus Pannoniust szerepelteti, a továbbiakban pedig úgy tárgyalja a reneszánsz irodalmat, mintha ez egy csapásra megszűntette volna a latin nyelv használatát – ami pedig nyilvánvaló meghamisítása az irodalomtörténetnek. A

másik oldalt azok az irodalomtörténészek képviselik, akik az író nemzetiségére való tekintet nélkül „terra communis”-ként vizsgálják a neolatin irodalmat.

Jozef Ijsewijn kézikönyve elkerüli mindkét buktatót: a kronológiai fejezetek élén általánosságban vizsgálja a korszak főbb jellegzetességeit, s amennyiben eltérés mutatkozik az egyes nemzeti irodalmában, erre külön is felhívja a figyelmet (például a *Virágzás és hanyatlás* fejezetben részletesen kifejti, hogy mennyiben volt más az olasz, a francia és a német fejlődés), és csak ezután tér rá az egyes országok irodalmára. Ebben a fejezetben szerencsésebb lett volna azonban nem a mai, hanem a korabeli országhatárok szerint rendezni az irodalmat, hiszen ekkoriban elsősorban a nemzeti hovatartozás volt döntő az egyes írók esetében, bár sokkal több kölcsönhatással és nagyobb irodalmi-gondolkozási egységgel kell számolnunk még ebben a korban, mint a későbbi időszakok bármelyikében.

Ijsewijn dolgát megnehezítette, hogy a neolatin irodalomnak ezt a szakaszát a 16. századtól egészen napjainkig vezette. Ezzel a felfogással vitatkozni lehet: a nyelv használata valóban nem vagy csak igen kevésbé változik ugyan, de a művek célja és hatása a 18. századtól fogva már

egészen más: ekkor már nem számolhatunk – Ijsewjn kedvelt kifejezésével szólva – „*respublica litterarum*”-mal, csak olyan elszigetelt próbálkozások léteznek, mint például Josef Eberle, Fidel Rädle és Anna Radke költői játécai vagy a magyar származású Alexander Lenard híres Micimackó-fordítása. Néhány területen továbbra is megtartotta nemzetközi szerepét a latin: például a katolikus egyházban egészen napjainkig, a biológiában pedig még e század elejéig is minden újonnan felfedezett állatot vagy növényt először latinul kellett leírni.

Ijsewjn kettős célt jelöl ki magának: a kezdő kutatók számára útikönyvvel szolgál a reneszánsz, a barokk és a modern latin munkák olvasásához Dante korától napjainkig, a már dolgozó tudósoknak pedig a modern összehasonlító irodalomtörténetekhez hasonlóan a fontosabb tények ismeretetését és az alapvető bibliográfiái ismeretek közlését nyújtja.

A kézikönyv első része kronológiai áttekintés. Az első fejezetben elhatárolja egymástól a latin nyelv használatának három korszakát: az antik, a középkori és a neolatin időszakot. A neolatin korszakot a harmadik fejezetben részletezi: három szakaszra osztja, az első a neolatin humanizmus kialakulása a 14. században Dante, Petrarca és Boccaccio fellépésével; a második a neolatin meghonosodása Európában (15. század); a harmadik szakasz a 16. század kezdetétől napjainkig tart. Nemcsak időben, de térben is hatalmas területet ölel fel a könyv: az európai irodalmon kívül tárgyalja az észak- és dél-amerikai, az ázsiai és az afrikai neolatin műveket is.

A történelmi szemlélet nem túl erős oldala a könyvnek: a már említett korszakolási problémán kívül a 18. századra alapvetően megváltozik a történelmi-társadalmi helyzet) igen egysíkúan magyarázza a reneszánsz kialakulását, csakis az irodalom belső fejlődését vizsgálva: néhány író, akik nem voltak megelégedve a latin középkori oktatási módszerével, elhatározza, hogy visszatér a klasszikus latinhoz: nem versifikátorok, hanem poéták akarnak lenni. Hasonló módon nem veszi figyelembe az ellenreformáció korának irodalmi alkotásokban is megnyilvánuló ellentéteit. Több-ször kellő megfontolás nélkül általánosít: a török uralom alatti területeken nem fejlődött ki a humanista latin írásbeliség, illetve ha volt is, nem fejlődött tovább. Ezt különben maga cáfolja meg a horvát és a magyar irodalom bőséges tárgyalásával.

A latin nyelvű magyar irodalommal két helyen foglalkozik: a humanizmus első időszaká-

ban kiemeli Nagy Lajos és Mátyás udvarának szerepét, a kis terjedelemez képest igen behatóan tárgyalja Vitéz János, Janus Pannonius és a Magyarországon is dolgozó itáliai írók munkásságát. Általában úgy tetszik, hogy a magyar irodalomnak ezt a korszakát jobban ismeri: maga is írt Janus Pannoniusról egy tanulmányt (*La poesia latina all'epoca di Giono Pannonio. – Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. 14(1972)*). A második szakaszban több az esetlegesség: Oláh Miklóst, Istvánffy, Brodarichot, Baranyai Decsit, Schesaeust említi (Filiczkivel, Stephanus Taurinusszal. Honterrel és Bél Mátyással a csehszlovákiai, illetve romániai irodalom kapcsán foglalkozik); a későbbi írók közül ír Dugonics Andrásról, Berzeviczy Gergelyről, Juhász Lászlóról, de még csak nem is utal Rákóczi, Bethlen Miklósról, Szenci Molnár Albertre, Szamosközyre – hogy csak néhány nevet említssek. Egy rövid utaláson kívül Zsámbokit is figyelmen kívül hagyja, bár az ő szövegkiadásai és filológiai munkássága nélkül nem lehet teljes a kép a latin nyelvű magyar irodalomról. Nem a terjedelmet kifogásolom, hiszen ilyen nagy célkitűzés mellett ez is elég bőséges anyag, csak azt sajnálom, hogy a tárgyalás véletlenszerű, nem a tényleges értékeknek megfelelő.

A könyvnek talán legkiemelkedőbb része a szövegkiadással foglalkozó fejezet, nemcsak a neolatin iránt érdeklődő kutatók, hanem mindenki, aki kritikai kiadást készít, sok haszonnal forgathatja. Külön tárgyalja az autográf kéziratok, a korabeli másolóktól fennmaradt szövegek, a szerzői, illetve a későbbi kiadások felhasználásának problémáit. Kifejti a paleográfiai és a nyelvészeti nehézségek kérdését, útmutatást ad több variáns esetén az alapszöveg kiválasztására, több lehetőséget is ajánl az eredeti szöveg helyesírásai sajátosságainak közlésére s hasonlóan a korabeli és a mai központozás viszonyára.

A másik igen sikerült rész az önálló tanulmányoknak is beillő fejtegetés a neolatin nyelvről és stílusról, ennek az antik és a középkori állapothoz való viszonyáról, az irodalmi műfajokról, a prozódiairól és a metrumokról.

A könyv – célkitűzésének megfelelően – minden fejezethez bőséges bibliográfiai anyagot is ad, bár arra – érthetően – nem vállalkozik, hogy a kérdés teljes irodalmát felsorolja, az alapvető munkák, a (sajnos, igen kevés) neolatin tárgyú, illetve reneszánsz retrospektív bibliográfia, az ilyen tárgyú tanulmányokat is közlő és kurrens bibliográfiát is tartalmazó folyóiratok listájával nagyon megkönnyíti a kutatók helyzetét. Nem-

csak szimpla felsorolásra vállalkozik, hanem néhány szóval értékeli is a könyvet, és útbaigazítást ad a művek, illetve folyóiratok használatára. (Néhány helyen alkalmasabb lett volna, ha minden munkát – azokat is, amelyekről bővebben beszél – szintén bibliográfiai sorrendben, mindegyiket külön sorban, kiugratva közölne.) A kézikönyvet rövid antológia és névmutató egészíti ki.

Jozeif Ijsewijn kézikönyve alapvető munka, így nem is lehetett célja a teljességre törekvés. Egyszerre lát neki egy már régóta hiányzó neolatin irodalomtörténet és bibliográfia pótlásának. Munkája kisebb hibái ellenére is nagyon használható áttekintést és nélkülözhetetlen kutatási segédesszöveget jelent a neolatin irodalom iránt érdeklődőknek.

Uray Piroska

Breszt Borisz: Dévay Miklós deák krónikája Nagyságos Gyarmathy Bálassi Bálint úr viszontagságos életéről, vitézi tetteiről és hősi haláláról Bp. 1974. Magvető K. 545 l.

A szakma és az irodalmi köztudat egyaránt régóta érzi hiányát egy új Balassi-életrajznak, hiszen összefoglaló munka a költőről utoljára 1943-ban jelent meg (Eckhardt: *Az ismeretlen B. B.*), azt megelőzően pedig – leszámítva Eckhardt 1941-es könyvét – 1899-ben, Erdélyi Pál monográfiája.

Breszt Borisz életrajzi regényében a költőre vonatkozó forrásként – a kritikai kiadás levelezésének és emlékiratainak gondos áttanulmányozása mellett – szinte kizárólag Eckhardt 1943-as monográfiáját használta. Az életrajzba bekerültek azóta már korrigált irodalomtörténeti tévedések, mint a klasszikus példaként emlegetett *Balassa János éneke solymocskájáról*, melyet Breszt Borisz – Eckhardt nyomán – az idősb Balassi költeményének tart, holott Gerézdi Rabán éppen tíz éve bizonyította be, hogy Madách Gáspár jóval későbbi s igencsak illetlen verselményéről van szó. Dévay Miklós deák azonban még Eckhardt követésekor is vét filológiai pontatlanságokat. Eckhardt említi egy helyen (*Losonczi Anna* című tanulmányában), hogy Ungnád Kristóf, főlegény korában egy sógoranjának írt levelében „drágalátos morhám”-nak és „kin-csem”-nek nevezi menyasszonyát. A regényben ezek a jelzők Kristóf Annához írt, forróan szerelmes leveleibe kerülnek át, melyeket azután a hűtlen asszony megmutat Bálintnak, akitől mindezt

megtudja Miklós deák is. A Balassi-filológia újabb vitái közül a titkosírás kérdése kap helyet az életrajzban: az Árgirus-história Balassi-szerzőségét kívánja az akrosztichon megfejtésével bizonyítani Breszt Borisz, ám megoldása nemigen meggyőző. Például a mű négy utolsó szakaszának MNNA betűiből kívánja kihozni az ANNAM öt betűjét, mely aligha lehetséges.

A regény esetleges hatását az irodalmi köztudatra sem üdvözölhetjük egyértelműen. Az utóbbi időben egyre realiztikusabb, ám rokonszenvenességből mit sem veszítő Balassi-kép helyébe Breszt Borisz egy meg nem értett zsenit állít; perlekedéseit, botrányait, csapodárságát, főúri gögjét már túlzásig menően apologizálja, sőt, e tulajdonságokat ellenkezőkre is fordítja, s regényéből egy nagy-lelkű, ellenségtől és ármánykodó, kisszerű gazemberektől körülvett romantikus hős kerekedik ki: „Bálint uram mintha még a régi szép lovagkorban élt volna, amikor a vitézség, az őszinteség meg a szívósság még megbecsült erények voltak”, írja. Mennyivel hitelesebb Gerézdi Rabán: „Írói életműve a zabolatlan, mindig háborgó emberi szív és a reneszánsz műveltség kipallérozott „bölcseleme” szerencsés frigyének volt a gyümölcse. Ez a titka halhatatlanságának, s a lecsúszott, garázda főúr versei javát ezért nem tudta a századok pora máig belepni.”

Balassi költészetéről a regény még futólagos élmény szintjén is alig ad képet. Miklós deák azzal mentegeti magát: nem ért a poétikához. Nem nyerünk betekintést a költő lelkivilágába, vallásos és filozófiai vívódásaiba, nem tudjuk meg célját a „maga kezével írt könyv”-vel (számmisszika és lírai önéletrajz), nem hallunk a „nyolc ifjú legény” izgalmas költői versenyéről, és az életrajz sok más – ismertebb – epizódja is homályban marad, például Balassi válása; „mi haszna a régi sebeket feltépni”, kerüli el a kérdést a krónikás.

Annál élénkebb történelmi tablót fest viszont a regény. Breszt Borisz hitelesen mutatja be a közép-európai reneszánsz világot, a végvári életet, a bécsi, erdélyi és török diplomácia rejtett titkait, a korabeli parasztmegmozdulásokat, vallási harcokat, Báthory István lengyel királyságát és a magyar nemesség nagy panoptikumát, visszanezve sokszor Mohács előtte is, Dobze László és Tancos Lajos udvarába. Ez a sokoldalú történelmi háttér teszi tanulságos olvasmánnyá Dévay Miklós krónikáját, mely különösen értékelendő egy nem magyar anyanyelvű szerző esetében.

Szőnyi György Endre

Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. Akadémiai K. 250 l. (Humanizmus és reformáció 4.)

Kathona Géza könyvében értékes munkát köszönhetünk. A kötet összegzi a XVI. századi reformációs hódoltsági életre vonatkozó eddigi kutatásokat, melyeket Kathona Géza egy sor fontos kiegészítéssel pontosít, egyben publikálja a megjelölt terület és időszak számos fontos dokumentumát. Ugyanakkor a munka számos része – főleg a IV. fejezet – a szerző saját eredményes kutatását összegzi.

Szerencsés gondolat volt egybefoglalni az eddigi kutatást Tolna reformációjáról és iskolájáról (I.); hasonlóan XVI. századi irodalomtörténeti ismereteink topografikus elmélyítését jelenti a XVI. századi tolnai írók (II.) fejezet.

Emlékeztet az a kép, melyet a szerző a tolnai iskoláról rajzol. Elmélyült ismeretei alapján nem beszél sem főiskoláról, sem illustre gymnasium-ról, kimondja, hogy a tolnai iskola alapja a triumf oktatása volt. Fontos felismerése, hogy az iskola társadalmi bázisát a tőzser és kereskedő családok alkották. Ez a gondolat azonban a XVI–XVII. századi mezővárosaink jó részére általánosítható, ahol jelentős tőzserreteg élt. (Az iskola első kiváló rektora Tövisi (Muceius) Mátyás, így a 26. lapon a Tövis Mátyás névalak javítandó.) Tanulságosak a mű megállapításai az iskola és könyvtár Kecskemétre településéről. Nem tudom, elég alap-e Pathai P. Sámuel 1647-es levele annak feltételezésére, hogy ez a könyvtár visszatelepült a XVII. században Tolnára, és a hódoltság végére elpusztul. (26. l.) Nem hozhatna-e némi eredményt a kecskeméti volt főiskolai könyvtár kutatása? Nem lett volna felesleges a XVI. századi tolnai iskolát bemutató Pathai P. Sámuel-levél új publikálása sem. Külön eredmény – Kathona Géza érdeme – Dombroői (Dombi) Péter rektor alakjának megrajzolása, kinek munkásságát „Valósággal úgy kell . . . kiásni a múlt törmelékei alól”. (31. l.) Az ő példája is azt igazolja, hogy egy triviális iskola is érhetett el nagy eredményeket rátermett rektor irányítása mellett. A II. fejezetben közölt tolnai írók jegyzéke is impozáns. Nem egyfajta újjáéledt írói névlexikon ez, hanem egy táj szellemi életének gondos dokumentálása. (Az ismertebb írók, pl. Szegedi Kis, Sztárai, Mélius Péter stb. esetében talán a rövidebb összegzés is elég lett volna.)

Fontos dokumentum Eszéki Szigeti Imre tolnai reformátor levele Matthias Flaciushoz; Kathona a névalak variánsait (Zigerius – tévesen

Zigericus – hibás magyarításban Zsigér stb.) megnyugtatóan tisztázza.

Sztárai Mihály tolnai eredetű műveit Kathona pontosan összegzi. Indokolt az a feltevés, hogy a Sztárai-dramák keletkezését valóban nem lehet 1553 utánra tenni: „Az 1553–1558 közötti időt már egyre fokozódó mértékben a reformatori tanítás differenciálódásának problémái töltik ki.” (57. l.) Ettől azonban elképzelhető még az, amit Kathona tagad, mely szerint nem lehet, hogy „valamelyik drámáját az iskola ifjúságával most már a reformáció haladottabb fokán előadassa”. (57. l.) Jó megfigyelése a szerzőnek, hogy Oláh Miklós érsek ez idő tájt támadja a felvidéki bányavárosok polgárait, ezért is ajánlja a nyomdász Huszár Gál *Az igaz papságnak tikorét* Selmec-, Körmöc- és Besztercebányának.

A III. fejezet, Skaricza Máté Szegedi Kis István életrajza fordítása előtt egy Ráckeve XVI. századi mezővárost, reformációját, reformációs litteratus rétegét bemutató fejezetet olvastunk volna szívesen. Összegyűlt már annyi adat, mely nyomán értékelhetővé válik a magyar–szerb–olasz (!) – és török lakosságú tőzser- és kereskedőváros élete. Olyan városról szólunk, melynek tőzserei Nürnbergig hajtották a magyar marhát, a török–magyar határterületén élve is gyarapodtak, fiai vagy domidoctus képzést kaptak, vagy külföldön peregrinálva bővítették ismereteiket.

E recenzió keretében természetesen csak jelezhajthjuk a legfontosabbakat. Akár Tolna esetében, itt is hivatkozhatunk egy reneszánsz-kori Ráckevére. Ezt lakói, az Al-Duna mentéről menekült szerbek 1440 után alapították, mint Skaricza mondja:

„És hamar kő házakat szerzének,

Gazdagsággal mert bővelkedének, . . .” (Magdics: *Diplomatarium Ráckeviense* 1877.) Évtizedeken át – főleg Mátyás és Beatrix időszakában – értékes kiváltságokat kap a város, ekkor építkeznek olasz muratorok Ráckevén, felépítik a Nagybaldogasszony-templomot, az elpusztult királynői kastélyt, de dolgoznak magánházakon is. A Giovanni Dalmata körében készült sírkő, reneszánsz liliomdíszes ajtó- és ablakkeretek napjainkban kerültek elő. A magyarok és szerbek mellé az 1470-es években telepednek az olaszok le Keviben, ők mennek el majd Pantanus Seraphinus és Szegedi Kis vitáját meghallgatni 1565-ben.

A mohácsi csatavesztésig Ráckeve a királyi vadaskert központja is, Bretagnei Anna, Pierre Choque, Oláh Miklós egyaránt hírt ad a sziget színes életéről. Szerémi György a Mohács előtti tiszteletlen veszekedésekről tudósít II. Lajos ki-

rály társaságából. Szerémi különben a ráckevei rácoktól is félti Budát, mivel azok a törökkel cimborálnak és kereskednek. Kellő diplomáciával János királytól is kapnak kedvezményeket.

Skaricza verses várostörténete csak piacból sorol fel hetet, közte a Malom piacot, Kép piacot – ikonkereskedők! – és az Áros piacot, utcái száma Székesfehérvár 1543. évi elesése után újabb magyarokkal bővül: „Romlásából az jó Fehér-Várnak / Fehér-vári ucztát is adának” (Magdics: Diplomatarium). Így az 1546-os török összeírásban 39 ser-i mahalle (azaz utcafőnök) 39 utca lakóiért felel. Az 536 családfőből 109-nek van délszláv neve. 1546-ban 132 név utal iparüzésre, 27 név pedig kereskedelemre. 1546-ban 11 diákot, 1562-ben 15 diákot találni a városban.

Az 1546-os defter nőtlenként említi Tomás és János papot, viszont nős Gergel és Máté pap. Kathona Géza 1541-ből említi Sztárai levelét, aki Tétényi Miklós ráckevei jegyzőnek számol be az Alsó-baranyai reformációs tevékenységről, ezt a levelet küldte meg Tétényi Jánosnak Bécsbe, aki viszont Bullingerhez továbbította. Bár Kathona nem jelöl ki időpontot a reformáció ráckevei kezdetének, általános lehetett már ekkor a szigeten, hiszen másik ráckevei polgár is felkereste őt beszámolójával a reformáció hazai állásáról. A fehérvári menekültek – kik már városukban luteránusként ténykedtek – már az 1540-es években meghonosíthatták a reformációt Keviben, de ha arra gondolunk, hogy Németországba járó tőzsérek, kereskedők települése a szigeti mezőváros, gondolhatunk az 1530-as évekre is. A település vagyoni erősségére jellemző az az adat, mely szerint az 1562. évben a dunaföldvári és ráckevei révén 22 000 húsmarhát hajtottak nyugatra, és a vállalkozók 65%-ban ráckevek. Ilyen, Németországgal kereskedelmi kapcsolatot tartó tőzsér Mező (Campanus) Ferenc is, aki a szolnoki bégnél Szegedi Kis szabadulásáért kezességet vállalt. Alighanem nyerhetett is a váltságdíjon, hiszen Ausburgban vagy Ulmban 1200 forintnál olcsóbban szerezhetette be a kívánt fegyvereket a bégnek. A debreceniek szerepe lehetett azonban a fontos, különben miért lett volna jelen Duskás Ferenc debreceni főbíró? Duskás segített alig korábban Mágócsy Gáspár szabadulásában is. A városról rajzolható képet portai követi jelentések is gazdagítják. Stephan Gerlach 1573-ban feljegyezi, hogy a vásárokat bécsi kereskedők is látogatják, akik ide adják fiaikat magyar szóra. Franciscus Ömich 1572-ben a rác és török kereskedők sokaságát hangsúlyozza. 1576-ban Salomon Schweigger a lakók protestáns hitét emeli ki. Wratisslaw

1591-es követi jelentése leír egy Buda közeli magyar mezővárost, ahol őt és társait a falu lelkésze a környékén dúló tatárok elől rejteli el a templomban. A küldöttség elmenekül, de aligha kétes, hogy a település papját a tatárok leölik.

Ilyen körülmények között ölheték meg csel-lel (per insidias) Skaricza Mátét is. Kevi azonban nem pusztul el még 1591-ben, hiszen Prépostvári Bálint 1593-ban is a törököket erősítő városok között sorolja fel. 1594-ben vásárolja meg Szentmiklósi Gáspártól Ráckevén Heltai zsoltároskönyvét Tolnai Sartorius György (RMNy I. 162, vö. könyvünk 26–27. lapját). Skaricza Máté utóda lehetett az a Czeglédi Nyíri János, kinek műve a Makkabeusok könyvéből írt „Ighen szép historia... az keui anyaszentegyhaznak lölki paztora altal”. (Debrecen, 1586–1595 k. RMNy I. 639.) Mivel Túrkeve ezekben az években megszállatlan, futó település, csak Ráckevéről lehet szó, és a nyomtatvány ideje is szűkíthető, 1591 utánra teendő. Szegedi Kis, Skaricza és Czeglédi Nyíri János neve mellé jegyezhetjük még Basilius Ratzkevi nevét 1555-ből, aki a wittenbergi magyar bursa egyik alapítója volt, Stephanus Rátzkevi 1592-ben debreceni diák, Ráckevi Pál vári lelkész 1578-ban, Ráckevi Gyurói Pál pedig 1598-ban bukkan fel. Ez a névsor Szegedi Kis ráckevei szellemi környezete neveivel bővíthető. Ide tartozik a dialektikában és görög tudományban jártas Sebeni János (133. l.), Kaplányi Tamás, a kevi iskola igazgatója (137. l.), Literatus Pál, aki kitűnt kegyességével és tudományával (137. l.), Dezső Gáspár, aki polgártársai közül a deák nyelv ismeretével tűnt ki (137. l.), továbbá Dezső Bálint, aki ugyancsak jártas a latinban (137. l.).

Különös örömmel forgattuk Skaricza Szegedi Kis életrajzának plasztikusan szép, új fordítását. Ez a munka valóban a szem- és fültanú hitelességével megírt dokumentum. Igaza van Kathona Gézának, hogy Skaricza műve „szinte egész Európát felölelő peregrinációjának bemutatásával messze túlhaladja az egyháztörténet kereteit, s úgy irodalom- mint művelődéstörténetünknek figyelemre méltó emléke”. (88. l.)

A könyv utolsó fejezete (*Szegedi Kis István helye kora szellemi összefüggéseiben*) olyan összegzés, melyet csak alapos teológiai ismeretek birtokában lehetett megírni. Így láthatjuk, hogy Szegedi Kis tanrendszere Musculus, Béza, Bullinger, Vermigli, P. Martir, Kálvin és Melancthon nyomán alakult ki.

Kathona Géza könyvében új és korszerű értékelésben összegezve tanulmányozhatjuk a török

hódoltsági reformáció számos kérdését, és legfontosabb forrásait ugyancsak jó, szabatos fordításban olvashatjuk. Itt lett volna a helye Skaricza Máté Kevi városáról szóló széphistóriájának, melynek csak pontatlan, régi kiadásait használhatjuk. Igen hasznos lenne, ha a tudós szerző vállalkozna a török hódoltsági reformáció XVII. századi fejezeteinek megrajzolására is.

Kovács József László

Jakó, Zsigmond: *Philobiblon Transilvan. Cu o introducere de prof. dr. Virgil Cândea. București, 1977. Editura Kriterion. 511 l.*

Alig jutottunk végére Jakó Zsigmond professzor kitűnő magyar nyelvű tanulmánygyűjteményének (*Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. Kriterion), amikor már kézbe vehettük annak román nyelvű változatát is. Ez címével a középkori művelődéstörténet páratlan dokumentumára, az angol Richard de Bury durhami püspöknek „a könyv szeretetéről” írt munkájára utal, amelynek első magyar nyelvű kiadását ugyancsak Jakó Zsigmondnak köszönhetjük (Bukarest, 1972. Kriterion). Virgil Cândea professzor előszavát már korábban *Az írásbeliség műemlékei* címmel magyarul is olvashattuk (A hét. Bukarest, 1976. dec. 17. 51. sz., 9. l.). A tíz tanulmányt Livia Bacăru és Kiss András fordította román nyelvre. Közülük nyolc a magyar tanulmánykötetből való: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben, Erdély és a Corvina, Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században, Az 1544. évi román katekizmus nyomában, A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658), A székeludvarhelyi Tudományos Könyvtár története, A balázsfalvi nyomda kezdetei, A Cipariu-könyvtár kialakulása és története, Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben*. A terjedelmet tekintve tehát a magyar tanulmánykötet anyagának mintegy felét a hozzájuk tartozó jegyzetekkel együtt e kötetben román nyelven láthatjuk viszont. A tartalom kronológiai rendjében a dolgozatok között hatodiknak a magyar Misztótfalusi-monográfia bevezető tanulmánya (*Erdélyi féniks*. Bukarest, 1974. Kriterion. 5–81. l.), hetedik helyen pedig a *Köleséri Sámuel (1663–1732) havasalföldi bibliofil és tudományos kapcsolatai* címmel korábban magyarul ugyancsak megjelent dolgozatnak (Könyvtári Szemle. Bukarest, 1968. 3. sz., 130–133. l.) román nyelvű változata talál-

ható. A kötet végén megvan – nagyrészt a dolgozatok első változatából – a gazdag jegyzetanyag és a szükséges lexikális adatokkal is kiegészített értékes névmutató (ez utóbbi Luminita Stoichitescu gondos munkája). E függelék részben azonban a tanulmányok magyar változatát ismerő, használó kutató sem nélkülözheti, mert e jegyzetek között módosítások és új adatok is rejlenek (lásd például Vitéz János könyveinek jegyzékét, az *Erdélyi féniks* bevezető tanulmányához szerkesztett új jegyzeteket stb.).

Jakó Zsigmond válogatott tanulmányainak tudománytörténeti értékét, kimagasló kutatási eredményeit, művelődés- és irodalomtörténeti jelentőségét, a könyv- és könyvtártörténet, a bibliofília kutatói számára levonható módszeres tanulságokat ez alkalommal nem emlegetjük. Ezt bizonyára megteszik a magyar nyelvű kötet ismertetői. Inkább a középkelet-európai művelődés- és irodalomtörténeti kapcsolatok kutatásának nézőpontjáról kívánjuk hangsúlyozni a román nyelvű kiadás fontosságát. Ehhez példaként a tíz dolgozat közül a Köleséri Sámuelről szóló tanulmányt idézzük. A XVII–XVIII. század fordulóján Erdély legtudatosabban fejlesztett magánkönyvtárának tulajdonosáról van szó, aki németországi tudósokkal, könyvgyűjtőkkel, kiadókkal és könyvkereskedőkkel folytatott kiterjedt levelezést. De hosszú időn keresztül állandó levélbeli kapcsolatot tartott a havasalföldi fejedelmekkel (Constantin Brincoveanu, Stefan Cantacuzino, Constantin Cantacuzino Stolnic, Nicolae Mavrocordat) és azoknak udvari embereivel (Joan Avramie, Theodorus Basilius, Nicolae de Porta, Stephan Bengler). Könyvekre, tudósokra hívta fel figyelmüket, és segített könyvvásárlásaikban. Így időszakos európai művelődési áramlatoknak (pietizmus, kezdődő felvilágosodás) lett közvetítője. A tanulmányt a magyar változatból idézzük: „... a közölt néhány adat is meggyőzően bizonyíthatja, milyen hasznos információk várhatók az erdélyi könyvgyűjtés múltjának feltárásából az egész ország [értsd: Románia] könyvtörténete számára és hogy melyik az az út, amelyen kutatóink ezekhez az újszerű adatokhoz eljuthatnak”. Ez a módszeres tanulság valamiképpen a kötet minden tanulmányára kiterjeszthető, és indítással szolgálhat az irodalom- és művelődéstörténet kutatóinak határokon innen is, túl is a kölcsönhatások, a szellemi áramlások mindkét irányban való nyomozására. E tanulmányok Virgil Cândea professzor fogalmazása szerint „újabb ... közös vonások felfedezéséhez vezetnek ... , az eddigieknél világosabban elkülönítve

és megmagyarázva, ami minden nemzetiség szellemi alkotásainak specifikumát adja". És ugyan-csak az előszóból idézzük Jakó Zsigmond tanulmánykötetének összefoglaló értékelését: „Köte-tünk a román nyelven eddig napvilágot látott legjelentősebb tanulmánygyűjtemény az erdélyi magyar könyvkiadás, könyvnyomtatás és könyv-tárak körében... A román szakemberek és ol-vasók egyaránt gazdag képet kapnak e könyv lapjain, de különösen a kötetzáró, összefoglaló tanulmányban arról a szerepről, amelyet az er-délyi magyar értelmiségiek játszottak hazánkban az írott vagy a nyomtatott betű útján a hazai kultúra megeremtésében, a tudás és az eszmék terjesztésében könyvek és könyvtárak segít-ségével.”

Holl Béla

Évkönyv. 1973/74, 1975/76. Szerkeszti: Scheiber Sándor. Bp. 1974–1976. Magyar Izraeliták Or-szágos Képviselőlete. 382; 423 l.

A MIOK Évkönyveknek sokfelől megnyilvá-nuló érdekődést kell kielégíteniük, köztük – ha-gyományosan – az irodalomtörténészekét is. Az utóbbi évek két évkönyvében legerőteljesebben a régi magyar irodalom van képviselve, de nincs hiány adatközlő és analízis szakkikkekben az újabb korokból sem.

Régi magyar szempontból Scheiber Sándor, Dán Róbert és Vargha Balázs tanulmányait kell kiemelnünk. Scheiber *A Szerencsés Imre-iroda-lomhoz* címmel értekezik (1975/76. 295–305.), és az általa felvontatott adatok alapján joggal mutat rá, hogy elérkezett az idő Szerencsés (For-tunatus) Imre – héber nevén: Etil Seneor – rene-zsánsz pályájának monografikus feldolgozására.

Figyelemre méltó, hogy Scheiber a hebraisz-tika felől közelítve meg témáját, honnan meríti anyagát: 1. Jagello-kori héber responsumok Ná-fáli Kohen budai rabbi kérdéseire; 2. *A Ma-gyar–Zsidó Oklevéltár* adatai; 3. Külföldi kézirat-tárak héber kódexei. Tehát csupa olyan forrás-cso-portból, melyek – nyelvi nehézségek miatt – általában kiesnek a magyar irodalomtörténeti ku-tatások látóköréből. Egyébként az utóbbi lelőhe-lyek egyikének köszönhetjük legfrissebb isme-re-teinket Szerencsés Imre könyvtárának töredéké-ről is.

Az egyetlen, újonnan felfedezett és 14. sorszá-mot viselő héber kézirat Nissim b. Reubén Ge-ronid *Genesis-kommentárjának* autográfja, benne az egykori possessor héber nyelvű bejegyzésével

az első és a hátsó lapon: „Ez a könyv az enyém s ez a nevem: Selómó Seneor... aki tanulta a Tó-rát és a Tóra lett vagyona.” Szerencsés könyvtárá-nak állományáról további adatokkal nem rendel-kezőnk, de alig kétséges, hogy több mint 14 könyvvel bírt. Ez pedig azt jelenti, hogy minden-képpen a jelentősebb (öt-tíz darabból álló) huma-nista magánkönyvtárak között van a helye az eddig – ilyen szempontból – számon sem tartott dúsgazdag királyi kincstartó bibliotékájának. Scheiber végül felsorolja mindazokat a magyar szépirodalmi műveket, amelyek Szerencsés Imre alakjával foglalkoznak. Mindezek után, az anyag-gyűjtés lezárultával, csakugyan nincs más hátra, mint hogy a szerző mielőbb a tudományos köz-vélemény elé lépjen hézagpótlónak ígérkező könyvével.

Dán Róbert két tanulmányban mélyíti tovább a XVI. század második felének általa oly ala-posan átbúvárolt eszmevilágát. Már eddig is sokat tett a korszak jobb megértése érdekében (lábjegy-zetben említett új Vehe-Glirius-monográfiája a je-lek szerint még ennél is továbbmegy: több pon-ton módosítani fogja hagyományos összképünk vonásait), most közzétett írásai szintén ennek a módszeres kutatómunkának jegyében keletkez-tek.

Egyik dolgozatában *József Albó és az antitri-nitárius vallásfilozófia* kapcsolatának problema-tikáját teszi vizsgálat tárgyává (1975/76. 27–37.). Fejtegetéséből kiderül, hogy az érintett kérdés-körök egyetemes érdekűek ugyan az európai esz-metörténet szemszögéből, ő azonban mindezeket organikusán tudja összekapcsolni a magyar ideo-lógiatörténet párhuzamos fejezeteivel (Melius Ju-hász Péter, Vehe-Glirius stb.). Elemzése során fi-nom – és meggyőző – distinkciókkal élve, rámu-tat arra, hogy „az 1570-es évek, judaizáns, új-zsidó, szombatos” irányzatai azzal „érdemelték ki” ellenfeleiktől kapott elmarasztaló jelzőiket, hogy „tanításaikba beleépítették a postbiblikus héber források egyes elemeit”. Nyomatékosan hangsúlyozza azt is, hogy „az eretnokség vádjával megbélyegzett radikális antitrinitáriusok azonban távolról sem akartak zsidóvá lenni”.

Dán másik tanulmánya, viszonylagos rövid-sége ellenére is, nagyívú áttekintés Péchi Simon egykori zsidó–keresztény „rajongói”-nak utóéle-téről (*Az erdélyi szombatoság vége*. 1973/74. 217–229.). Bár könnyen hajlunk arra, hogy a szombatoságot mint kultúrtényezőt a régi szá-zadokba képzeljük vissza, tanulmányából meg-tudhatjuk, hogy a bőzöddújfalusi székely újszidók napjainkig élő szervezetet alkottak, és hogy

Móricz Zsigmond is járt közöttük riporterként. Történetük voltaképpen 1915-ig kísérhető nyomon, kálváriájuk azonban utódaikon teljesedett be az „őskeresztény ősoket” számon kérő „fajvédő” törvények sötét korszakában.

Vargha Balázs esztétikai értékek felmutatásával irányítja a figyelmet a későreneszánsz egyik érdekes prédikátor írójának, Kecskeméti Alexis Jánosnak prózastílusára. Az alkalmat a *Régi Magyar Próza Emlékek* 3. kötetének megjelenése adta, melynek bevezetésében Gombáné Lábos Olga adatgazdag tanulmánya méltatja Kecskeméti irodalomtörténeti jelentőségét. Ehhez a gondolatmenethez kapcsolódva fűz megfigyeléseket Vargha Balázs (*A szónoki hatás eszközei*. 1975/76. 380–388.). A jó érzékkel választott példák igazolják Vargha véleményét, mely szerint: „teljes, arányos remekmű kevés született nálunk a régi századokban. Csodálatos részlet annál több”. (Élet és Irodalom 1976. december 18.). Amit viszont Kecskeméti Alexis János prózájában „dramaturgiai szövegértelmezésnek” mond, abban van némi túlzás is: a bibliai Boldizsár király retorikus jellemzésében legalább annyi skolasztikus elem lappang, mint amennyi „drámai explikációt” a tanulmány írója beleérez.

Lehetne tovább folytatni az *Évkönyvek* irodalomtörténeti méltatását, e helyett azonban, inkább csak jelzésszerűen, ide írjuk, hogy a modern magyar irodalmat elsősorban Gál István közleménye (*Babits zsidószemlélete*. 1973/74.

110–129.), Kőszeg Ferenc kitűnő tanulmánya (*Zsolt Béla két kiadatlan regénye*. 1973/74. 178–195.) és Dömötör Ákos élvezetes dolgozata (*Moldova György folklorizmusa*. 1975/76. 57–77.) érdekelheti leginkább. Már ennyiből is levonható a tanulság: irodalomtörténeti tájékozódásunk nem lehet teljes a MIOK *Évkönyvek* ismerete nélkül, aminthogy tekintélyes múltra visszatekintő elődjét, az IMIT *Évkönyveket* sem lehet mellőzni szakirodalmi kérdések felmérésékor.

Sajnos, mind a régi, mind az új sorozat, nehezen hozzáférhető. Igaz, hogy sokat segített ezen a helyzeten az *Irodalomtörténeti Bibliográfiák* eddigi két kötete, de a véletlenül felmerülő hiányok figyelmeztetők: hiányzik például az I. kötetből (Bp. 1972.) olyan jelentős írás, mint Waldapfel József: *Egy talmudi hely szerepe a reformáció korának történelemszemléletében* (1940. 93–115.), mely Dézsi András és Batizi András amúgy is sovány szakirodalmi bibliográfiájának értékes tétele lehetett volna.

Véleményünk szerint érdemes lenne tervbe venni a 1948-ig megjelent IMIT *Évkönyvek* szakmutatójának elkészítését (az 1930-ban megjelent, egyesített tartalomjegyzék erre a célra nem használható), későbbi időpontban pedig – talán az első tíz kötet után –, sorra kerülhetne a mostani *Évkönyv*-sorozat repertóriumának kiadása is.

V. Kovács Sándor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. IX. 11. – Terjedelem: 9,8 (A/5) ív
79.6299 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Чанак, Д.: Дёрдь Бешшеней и политика церкви	417
Киши, Й.: Эволюция жанра комической поэмы до «Сельского молота» Петёфи	432
Надь С. П.: Журнал «Толл» («Перо») (1929—1938)	444

Краткие сообщения

Гёмёри, Дь.: Венгерские путешественники в Англии, в эпоху Кромвеля	459
Катона, Г.: Таинственный Шамуэль Варади	462
Сатмари, И.: Заметки о революции стиля у Ади	464
Бабиц, И.: Происхождение семьи Бабицей	470

Анализ художественных произведений

Зентаи, М.: Пространственная и временная структура двух стихотворений Бержени	472
Сегеди-Масак, М.: Персонажи сюжета и повествования в романах Жигмонда Кемени	475

Документация

Сепешши, Т.: Неизвестное письмо Яноша Римаи	496
Алберт, Г.: Письмо Вёрёшмарти к Сечени	498
Шейбер, Ш.: Письмо Йозефа Этвёша к Габору Казинци	501
Тидренцел, Ш.: Исповедь Минки Цобель	502

Обозрение

Жигмонд Яко: Писание, книга, интеллигенция (Хелтаи, Й.)	505
Лорант Цигань: Восприятие венгерской литературы в викторианской Англии (Ковач, Й.)	507
Карой Салаи: Юмор и сатира в эпоху Миксата (Лёринци, Х.)	509
Петер Надь: Указатель пути (Ференци, Л.)	511
Полное собрание сочинений Мора Йокаи (Фрид, И.)	514
Диониз Дюришин: Сравнительное литературоведение (Ракош, П.)	519

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 15 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 15 Ft

Előfizetés egy évre: 90 Ft

INDEX: 25 401
ISSN 0021 — 1486

SOMMAIRE

<i>F. Csanak, D.</i> : György Bessenyei et la politique ecclésiastique	417
<i>Kiss, J.</i> : Le chemin de l'épopée comique jusqu' <i>Au marteau du village</i>	432
<i>Nagy Sz., P.</i> : La Revue Toll (La Plume) (1929—1938)	444

Bulletin

<i>Gömöri, Gy.</i> : Visiteurs hongrois en Angleterre à l'époque de Cromwell	459
<i>Kathona, G.</i> : Le mystérieux Sámuel Váradi	462
<i>Szathmári, I.</i> : Quelques remarques à la révolution stylistique d'Ady	464
<i>Babits, I.</i> : L'origine de la famille Babits	470

Analyses d'oeuvres

<i>Zentai, M.</i> : La structure de l'espace et du temps dans deux poèmes de Berzsenyi	472
<i>Szegedy-Maszádk, M.</i> : Les acteurs de l'histoire et du récit dans les romans de Zsigmond Kemény	475

Documents

<i>Szepessy, T.</i> : Une lettre inconnue de Rimay	496
<i>Albert, G.</i> : Une lettre de Vörösmarty à Széchenyi	498
<i>Scheiber, S.</i> : Une lettre de József Eötvös à Gábor Kazinczy	501
<i>Tidrenczel, S.</i> : La confession de Minka Czóbel	502

Revue

Zsigmond Jakó: Írás, könyv, értelmiség. (Écriture, livre, intellectuels.) (<i>Heltai, J.</i>)	505
Lóránt Czigány: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában (La réception de la littérature hongroise en Angleterre à l'époque victorienne) (<i>Kovács, J.</i>)	507
Károly Szalay: Humor és szatíra Mikszáth korában. (Humour et satire à l'époque de Mikszáth) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	509
Péter Nagy: Útjelző (Indicateur) (<i>Ferenczi, L.</i>)	511
Les oeuvres complètes de Jókai (<i>Fried, I.</i>)	514
Dionýz Durišin: Összehasonlító irodalomkutatás. (La recherche comparatiste de la littérature) (<i>Rákos, P.</i>)	519

